

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM,
1911—1913. CYCLUS

A RÉGI ATHÉN

ÍRTA

GARDNER ARTHUR ERNEST

EGYETEMI TANÁR LONDONBAN,
AZ ATHÉNI BRITISH SCHOOL VOLT IGAZGATÓJA

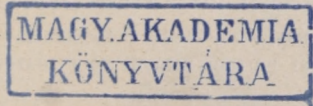
AZ 1912-DIK ÉVI ILLETMÉNY HARMADIK KÖTETE

A RÉGI ATHÉN

ÍRTA

GARDNER A. ERNEST

MÁSODIK KÖTET

A RÉGI ATHÉN

★

ÍRTA

GARDNER A. ERNEST

FORDÍTOTTA

DR. SCHMIDT MÁRTON

A FORDÍTÁST FELÜLVIZSGÁLTA

DR. LÁNG NÁNDOR

MÁSODIK KÖTET

SZÁMOS KÉPPEL ÉS TERVRAJZZAL

BUDAPEST,

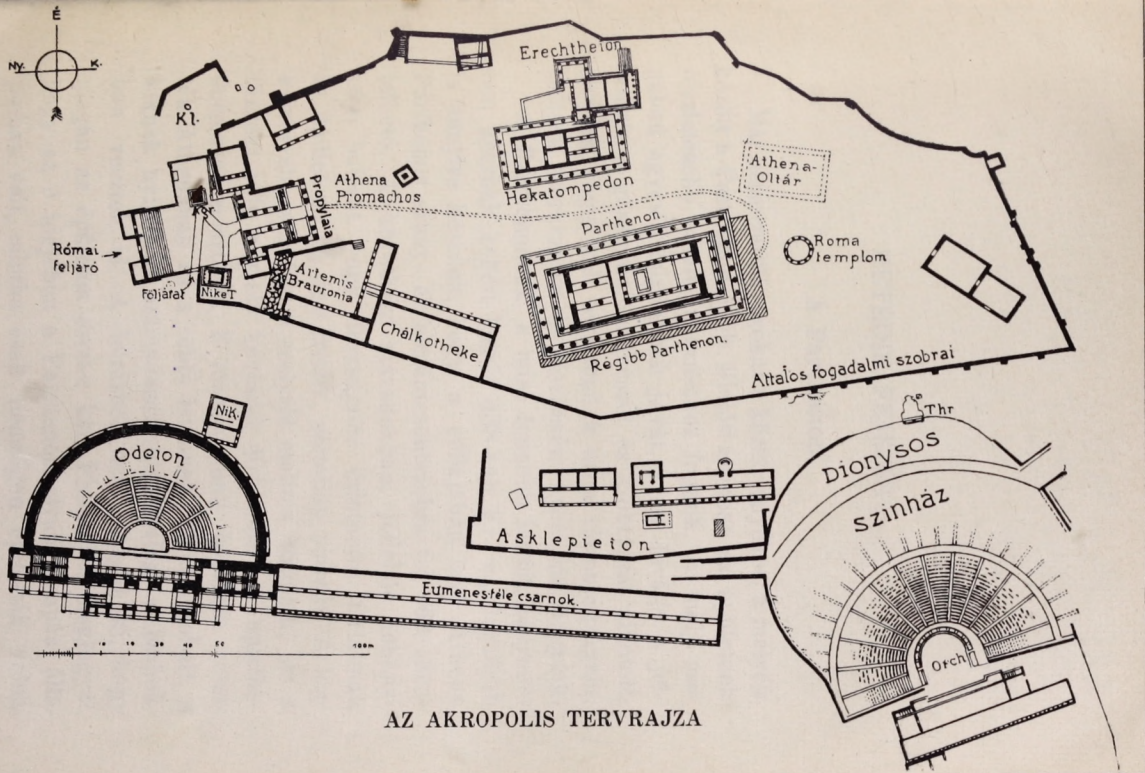
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1912.

113454

MAGYAKADEMIA
KÖNYVTÁRA

AZ AKROPOLIS TERVRAJZA

THE UNIVERSITY LIBRARY

GROUP
DIOCESE

VICTORIA ST.

WATERLOO STREET

O. 100

ST. JOHN'S

ST. JOHN'S

ST. JOHN'S

ST. JOHN'S

HETEDIK FEJEZET.

A Parthenon.

Már ismertettük azokat a körülményeket, a melyek között a Parthenon épült. Mielőtt azonban az épületnek részletesebb tanulmányozásához fogunk, a mely magában egyesíti mindannak javát, a mi kiválót s jellemzőt a görög építőművészet és szobrászat alkotott, röviden végig kell tekintenünk azon viszontagságain, melyek szerkezetén és disztítésén nyomokat hagytak.

A Parthenonnak, a mint fennebb láttuk, lényegében késznek kellett lennie 438-ban Kr. e., legalább is annyira késznek, hogy a cellájában levő Athena Parthenos arany- és elefántcsontszobra fel volt szentelhető. A következő századokban, jóllehet néhány-szor baleset vagy fosztogatás érinthette tartalmát, az épület maga, úgy látszik, sértetlen maradt. A legkomolyabb veszély, a melyről említés történik, az a tűzvész volt, a mely kevéssel 404 után az opisthodomosban pusztított. E tüzeset miatt börtönre vetették Athenának és a többi istennek kincstárnokait, a kiknek nyilvános számadásai valószínűleg a lángokban veszttek el. A leírásból nem világlik ki, hogy magán az épületen esett-e kár. Plutarchos megjegyzi, hogy az ő idejében a Parthenon olyan pompás állapotban volt, mintha csak nemrégén építették volna.

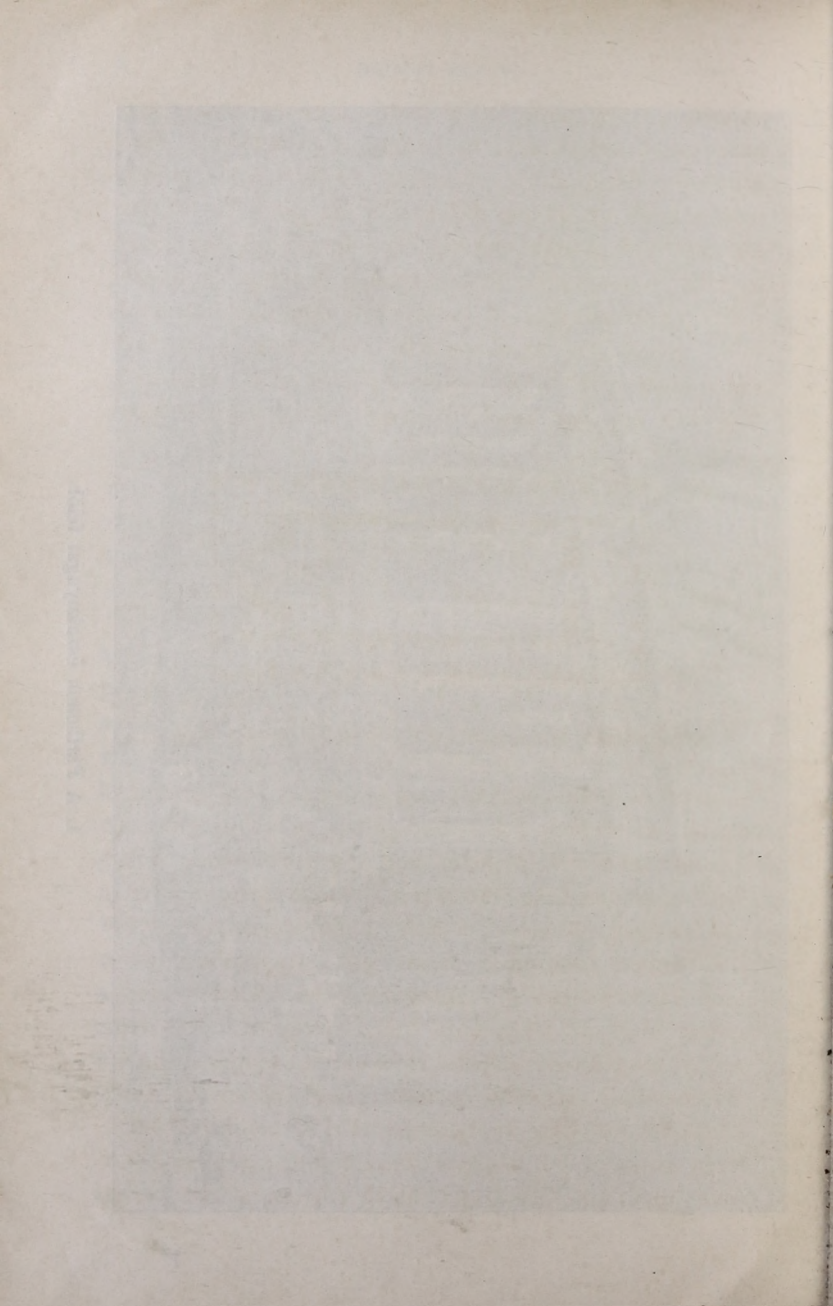
Athena Parthenos szobrát állítólag a Kr. u. ötödik században távolították el a templomból.¹ Nem bizonyos, vajjon a Parthenont mindjárt ezután alakították-e át keresztény templommá; a hagyomány szerint, az isteni bölcsesség'-nek (*Ἁγία Σοφία*) szentelték, mikor ez időtájt a keresztények használatba vették, a mi illő folytatása pogánykori rendeltetésének, a mikor a bölcsesség istennőjének volt ajánlva; ezt a hagyományt inkább találó voltánál, mint egyéb bizonyító okoknál fogva fogadhatták el. Bárhogyan áll is ez a dolog, bizonyos, hogy a hatodik században, a mikor Justinianus hivatalosan eltörölte a görög vallást, a Parthenont az új cultus czéljaira használták; a következő századokban Isten Szűz Anyjának (*Θεοτόκος*) találjuk szentelve.

Athena templomának keresztények használatára való átalakítása tetemes szerkezeti változtatásokat tett szükségessé. A templomnak bejárata mint a görög szentélyeknél rendesen, kelet felé nyílt; ebbe az irányba nézett a nagy szobrot magába foglaló cellának homlokzata. A keresztényen templom bejáratának evvel ellentétben, nyugat felől kellett lenni; a cellától nyugatra fekvő négyszögletes terem alkalmas volt narthexnek és ezért három bejáratot vágtak a keresztfalba, hogy a narthex és a cella között közlekedés legyen. A keleti oldalon volt a szentély (*ἄγιον βῆμα*), melyet a hajó többi részétől az ikonostasis választott el. E mögött ismét apsis épült, a püspökök és a papság üléseivel. Ez az apsis, a melynek nyomai a padlón még láthatók, a templom keleti nagy kapualjába volt

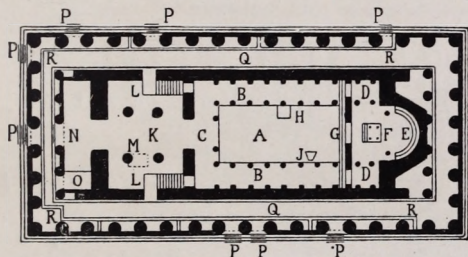
¹ Az a hír, hogy a szobrot Konstantinápolyba vitték, kevéssé megbízható.

1. A Parthenon északnyugat felől.

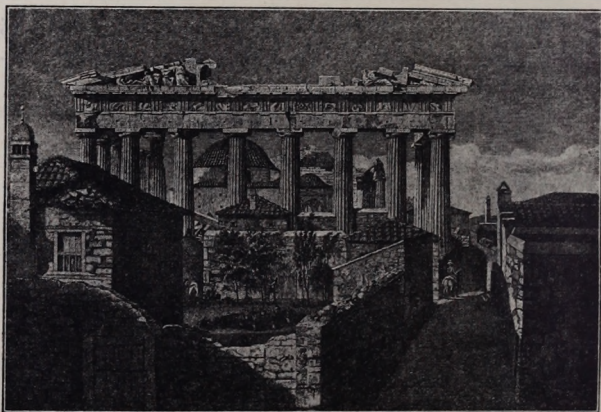
illesztve; hogy pedig kellő helye legyen, nem csak az ajtónak támasztófalait, hanem a pronaosnak legközelebbi oszlopait is el kellett vágni. Valószínűleg ugyanennek az oknak tudható be az ajtó feletti fríz középső kőlapjának eltávolítása; de ez a kőlap megmaradt és még ezer évvel később a templom ajtaja mögött volt látható. A szobrászati dísz más részletei nem voltak oly szerencsések. A Parthenon eredeti belső oszlopait és a rajtok nyugvó tetőt elvitték; helyökbe egy sor kisebb oszlopot tettek, melyek kar-

2. A keresztény templommá átalakított Parthenon alaprajza.

zatokat és boltozott tetőt támasztottak. Valószínűleg ennek a tetőnek felállítása okozta a keleti oromzat középső részének összeomlását. Nem valószínű, hogy az összeomlás szándékolt volt, mert a nyugati oromzat középső csoportja, a mely a keresztény templomnak éppen főbejárata felett volt, nagyjában véve még ezer esztendeig sértetlenül maradt meg; míg a keleti oromzat alakjai, a melyek végleg elvesztek, aránylag jelentéktlenebb helyen, a templom hátsó falán voltak. Mindkét oromzat hátsó falai a közepén kitörtek; helyükre téglaszerkezeteket tettek fülkékkel vagy ívekkel. Az oszlopcsarnok feletti tetőt, úgy látszik, nem újítták meg; ennek folytán a fríz oldalt

sokat szenvedett az időjárástól. A Parthenonnak újabb időkbeli sorsáról aránylag kevés a mondani valónk. Athén frank és velencei hercegeinek uralkodása alatt a görög szertartású keresztény templom római szertartásúvá alakult át; a törökök, a kik a várost 1456-ban foglalták el, mecsetté építették át; de azért nagyjában véve változás nem történt rajta,

3. A Parthenon a török időkben, Stuart rajza szerint.

kivéve, hogy egy minaret-et illesztettek hozzá. Ily állapotban találták a Parthenont 1676-ban az ott járó Spon és Wheler, továbbá az a soká Carrey néven emlegetett festő, a kit a konstantinápolyi francia követ, Marquis de Nointel, 1674-ben avval bízott meg, hogy a szoborművekről rajzokat készítsen. Ezeknek a rajzoknak ránk nézve megbecsülhetetlen értékük van, mert alig három évvel később bekövetkezett az a szerencsétlenség, a mely az épületet mai állapotába hozta. 1687-ben jött Morosini vezérlete alatt a velencei hadsereg, mely ostrom alá

4. A Parthenon belseje nyugat felé tekintve.

fogta az Akropolist. Szökevények hozták a hírt, hogy a védelmező törökök puszkaporraktárrá alakították át a Parthenont. Erre a Parthenon lett a velencei ágyúk tüzeinek célpontja: szeptember 26-án egy bomba beleesett a cellába és felrobbantotta a puszkaport. A robbanás ledöntötte az épület északi és déli falát és oszlopsorát, a mi által a középen rettenetes űr támadt, de a két vége állva maradt. A nyugati fele, a mely a robbanás központjától távolabb esett és a keresztfal által is védve volt, legkevésbé sérült meg. A nyugati orom ilyen módon megmenekült az elpusztulástól, azonban végzetes lett reá nézve, hogy lelkes, de tapasztalatlan műkedvelők kezébe került. Morosini Athena kocsiját és lovait diadala jeleként el akarta vitetni; de a mikor helyükről el akarta távolíttatni, lezuhantak és apró darabokra törtek.

Ettől az időtől kezdve a pusztulás lassan, de biztosan haladt tovább. Közreműködött a törökök fanatikus és rosszakarató rombolása, a görögök közönyössége és erőtlensége, a melyhez hozzájárult nyugati utazók kíváncsisága és szerzésvágya, a kik a hozzáférhető szoborműveket megcsonkították és elhordták. Új időszak kezdődött 1751-el Stuart és Revett athéni látogatásaival. Azt lehet mondani, hogy Athén emlékeiről és különösen a Parthenonról készült gondos rajzaik vetették meg alapját a rendszeres és tudományos tanulmányozásnak.¹ Ehhez hozzájárult, hogy rajzaik ráterelték a művelt Nyugat figyelmét azokra az építészeti és szobrászati művekre, melye-

¹ *The Antiquities of Athens.* 4 köt. London, 1762—1816.
Kis kiadás: London 1889.

ket Athén még nyújthatott. Ebből egészen természetesen fejlődött ki a vágy, hogy ezeknek a kincseknek egy részét olyan helyre vigyék át, a hol azok jobb védelemre és megbecsülésre találnak. Marquis de Choiseul-Gouffier, ki méltó utóda volt Nointelnek a francia követségben a portánál, megvalósította a tervet; az ő utasítása folytán távolított el Fauvel, francia konzul Athénben, egynéhány szoborművet az épületről. De már csak Lord Elgin volt az, a ki a tervet nagy méreteken végrehajtotta. A mikor 1799-ben követ lett a portánál, felhívták figyelmét arra a veszedelemre, a mely végpusztulással fenyegette az athéni szoborműveket. Erre elküldötte az olasz Lusierit egész csapat segédszeméllyel Athénbe, hogy az emlékekről rajzokat és gipszmásolatokat készítsen. Midőn a francziák egyiptomi veresége 1801-ben Angolország befolyását a Levanteban biztosította, Lord Elgin felhasználta a kedvező alkalmat és fermánt eszközölt ki magának, a mely feljogosította arra, hogy ott, a hol szükségesnek látja, meglevő épületeket lerombolhasson és hogy szoborműveket eltávolíthasson. Ennek első eredménye az volt, hogy leromboltatta azokat a török házakat, a melyek Stuart rajzából kitetszőleg, a Parthenont körülvették; ezeknek alapépítményeiben az oromzatoknak és más szoborműveknek sok töredékét ásta fel. Minthogy az engedélyt úgy magyarázták, hogy a szoborművek eltávolítása a Parthenonról is meg van engedve, az itt még megmaradt szoborművek nagy része Angolországba került. A szidalmak, a melyeket Byron és mások, tisztára sentimentalismusból, Lord Elginre szórtak, nem állják ki a komoly kritikát. Az egyetlen szemrehányást, a melyet tenni lehet, az, hogy

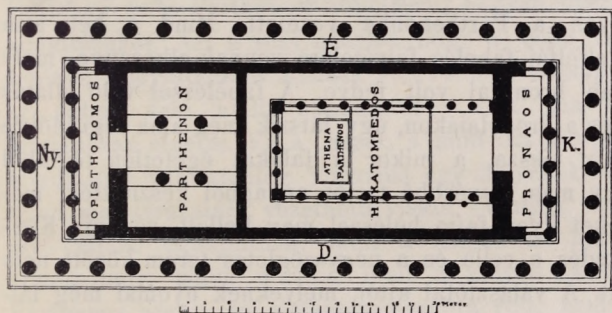
Lusieri munkásai, bár a szobrokat nem sértették meg, nem voltak oly gonddal és tekintettel az épületre, a milyenek lehettek volna; így például ledöntötték az architrav egynéhány tömbjét, hogy kikaphassák a délnyugati metopékat. Másfelől meghagyták az épületen azokat a szoborműveket, a melyek az időjárás és egyéb károk elől eléggé védetteknek látszottak. Az akkor készült lenyomatoknak összehasonlítása az ott hagyott szobrok mai állapotával bizonyítja, hogy rosszul jártak el, mikor oly keveset vittek el, nem hogy sokat vittek volna el. Sok késedelem és nehézség leküzdése után az Elgin Marbles néven ismert gyűjtemény Angolországba¹ került, a hol végre hosszú tárgyalások után a brit kormány megszerezte és 1816-ban a British Museumban helyezte el.

A Parthenon tanulmányozásánál tekintettel kell lenni az Akropolison fennálló épületen kívül a British Museumban levő Elgin-Marbles gyűjteményre, a Louvreban, Kopenhágában és másfelé elszórt szobormű-töredékekre, továbbá azokra a diszítményrészekre, a melyek az Akropolis-múzeumban vannak elhelyezve. Mindezen segédeszközök tekintetbe vételével meg akarjuk kísérelni magunk elé varázsolni a Parthenont, a milyen Kr. e. 438-ban volt, a mikor első ízben felavatták, és

¹ A Lord Elgin által szerződttetett hajók egyike Cerigónál (a régi Kythera) hajótörést szenvedett, de az egész hajórakományt, nagy költségen ugyan, meg lehetett menteni. Annak a szobrokkal megrakott hajónak, a melyet 1901-ben Cerigónál búvárok felfedeztek, persze semmi köze ehhez a hajóhoz. Ez utóbbi valamilyen római hajó volt különféle bronz- és márványszobor rakománynyal. A ki a körülményeket ismerte, nem is gondolhatott arra, hogy a két hajónak egymáshoz valami köze van.

a milyennek még utána körülbelül ezer évig megmaradt.

Az épület alaprajza szerint a templom peristylös amphiprostylos volt, azaz volt neki elől és hátul hat különálló oszloppal bíró csarnoka és azonkívül egy oszlopcsarnoka, mely az egész épületet körülvette: a keskeny oldalakon 8—8, a hosszoldalakon 17—17 oszloppal. Főhajtsága az a nagy négyszög-

5. A Parthenon alaprajza.

letes terem a cella mögött, melynek bejárata a templom hátsó, nyugati részén volt. Ez a terem volt a tulajdonképeni Parthenon; csak a későbbi időben vitték át az elnevezést az egész épületre. Erre az elrendezésre valószínűleg az ősi templom vagy Hekatompedon vezetett, melynek szintén volt ilyen hátsó-terme; mindkét esetben ez a terem, úgy látszik, kincstár gyanánt szolgált. Egy előbbi terv szerint a Parthenonnak tetemesen hosszabbnak kellett volna lennie, valószínűleg azért, mert benne, úgy mint a Hekatompedonnál, még két további kis helyiségnek kellett volna lennie.¹ Ezek

¹ L. I. kötet 75. s. k. lapok.

elhagyására valószínűleg a kor ízlése vezetett, mely most előnyt adott a rövid és széles alapformának; és valószínű, hogy ez a körülmény volt döntő befolyással az építő Iktinusra, a ki a templomot úgy tervezte, hogy a hossza a szélességéhez (ha ezeket a méreteket a legfelső lépcső mentén vesszük) úgy aránylik mint 9:4¹.

A hatalmas méretű cella bejárataként nagy ajtó szolgált a keleti végen; egy hasonló ajtó a nyugati részen a Parthenonba vezetett. Mind a két ajtó oldalfélfái fabélés felvételére vannak elkészítve, mely talán bronzsal volt fedve. A fabéléssel való ellátás itt és a Propylaiákon, úgy látszik még ama régi időkre megy vissza, a mikor a falakat égetetlen téglából vagy más, kevésbé tartós anyagból készítették, melyeket ilyen fajta béléssel meg kellett védeni. Közlekedés a cella és a négyszögletes terem között nem volt. A választófal ajtói, melyeknek nyomai még láthatók, abból a korból valók, a mikor a templomot keresztény templommá alakították át. A cella belsejében oszlopsor volt két oldalt és hátul, nyugat felé. Az oszlopok nyoma, sőt csatornáiknak körvonala is még látható a padlózatán, bár e nyomokat részben eltörölték azoknak a későbbi, kisebb oszlopoknak nyomai, a melyek a keresztény templom karzatát és boltíves tetőzetét tartották. Ezek az oszlopok, a nagyságukból ítélve, nem érhetek fel a tetőig, hanem valószínűleg gerendázatot, talán karzatot tartottak, melyen egy másik sor kisebb fajta oszlop nyugodott. Az oszlopsortól körülkerített téren, az egész templomnak majdnem pontosan a közepén, állott a nagy

¹ V. ö. I. köt. 22. kép.

keleti ajtó felé fordulva Athena Parthenos óriási arany- és elefántcsontszobrának talapzata. A talapzat helyét most nagy űr jelzi a márványpadozatban, mely pirausi mészkötömbökkel van kirakva. A szobor előtt levő tér, úgy mint Olympiában, korláttal volt elkerítve, a melynek helye a padlón még most is észrevehető.

Sokat vitatott kérdés, hogy a görög templomok általában és a Parthenon különösen, hogyan nyerték világításukat. Azt a régi nézetet, hogy a cella tetőzetének négyszögletes nyílása volt és hogy a templom az égbolt felé nyílt (hypaethralis) volt, ma már általánosan elvetik. Ez a nézet, a mint azt Dörpfeld kimutatta,¹ valószínűleg Vitruvius egy helyének helytelen magyarázatára vezethető vissza. Világos, hogy oly változó éghajlatban, mint a milyen az athéni, olyan finom művű munka, mint a milyen Athéna Parthenos arany- és elefántcsontszobra volt, nem lehetett az időjárás viszontagságainak kitéve; másfelől védelmére nem lett volna elegendő egy függöny vagy lepel, a mint azt föltették, a mikor még azt hitték, hogy a szobor nem a cella közepén, hanem a háttér egy fülkéjében állt. Fergusson ama feltevése, hogy a fény, mely a tetőnek oldalt fekvő nyílásain és a belső oszlopok legfelsőbb oszlopsorán² át hatolt a templomba, nagyon szellemes és nincs kitéve azon ellenvetéseknek, a melyek az előbbi hypaethralis (tetőnyíláson áteső világítás) elmélet ellen szólnak, de nehézség ezzel is van. Először is nincs biztos tudomásunk arról, hogy a classikus idők

¹ Athenische Mittheilungen XVI. köt. 334. l.

² Fergusson a belső oszlopsort három emeletesnek gondolja.

valamely ismert épületének volt e ilyen elrendezése, azután meg nehezen hihető, hogy egy ilyen ügyes és alkalmas elrendezés ne hagyott volna másfelé nyomokat, ha azt ilyen híres templomon tényleg alkalmazták volt; s végül talán felesleges is a világításnak ez a módja a Parthenonnál. Mert egyfelől nem kellett a belső résznek a nagyon fényes világítás; egy olyan pompás munka, mint az arany- és elefántcsontból való Athena-szobor, valószínűleg legjobban félhomályban érvényesült. Másfelől elegendő lehetett a cella megfelelő világításához az a fény, a mely a keleti ajtón át, illetőleg a keleti oszlop-sor középső közein hatolt be, különösen, ha meg-gondoljuk, hogy azt a fehér márványpadló és falak is visszaverték és erősítették. Arra is kell gondolnunk, hogy az istennő ünnepein igen hatásos képet nyújthatott, ha — a templomnak sajátzerű fekvése folytán — a felkelő nap sugarai éppen a szoborra estek. Az ajtón keresztül behatoló fényhez valószínűleg hozzájárult még a tetőn át beszűrődő fény. A tető téglái valószínűen parosi, nem pentelei márványból készültek, amannak nagyobb áttetszősége miatt. Bizánczi templomokban még manapság is üveg helyett vékony márványlapokat használnak az ablak-nak kitöltésére. A naxosi Byzesnek büszke kijelen-tése, „hogy ő volt az első, a ki márványból készített földőtéglát”,¹ nagyon jól azt jelenthette, hogy ő volt az, a ki a templom belseje megvilágításának nehéz kérdését megoldotta. Addig, a míg a templomok kicsinyek voltak, az ajtón át behatoló fény elegendő lehetett, de a mikor nagyobbak lettek, egy új meg-

¹ ὁς πρῶτιστος τεῦξε λίθου κέραμον.

oldás szüksége éreztette magát Egy templomnak, mint a milyen a Parthenon volt, kétségkívül volt belső, fából készült, valószínűleg lapos mennyezete a lejtős márványtetőzet alatt. A famennyezet lapjait könnyű volt úgy elhelyezni, hogy a fény azok között a mennyezet alatti helyiségekbe behatolhasson.

Figyelmeztetnünk kell itt arra, hogy az Akropolis látogatója a Parthenont először az észak-nyugati sarkáról pillantja meg. Mielőtt a látogató eléri a cellának a keleti oldalon lévő bejáratát, az északi oldalon kell végig mennie. Látni fogjuk majd később, miképen befolyásolhatták ezek a körülmények a szobrászati dísz megválasztását és elhelyezését; de bizonynyal megfontolta ezeket a körülményeket az építész, a mikor megállapította a templom méreteit, melyek kétségkívül leghatásosabbak, ha azokat a Propylaiák felől nézzük, a mikor szemben vagyunk a templom északnyugati sarkával és bizonyos távolságban szintjénél mélyebben állunk.

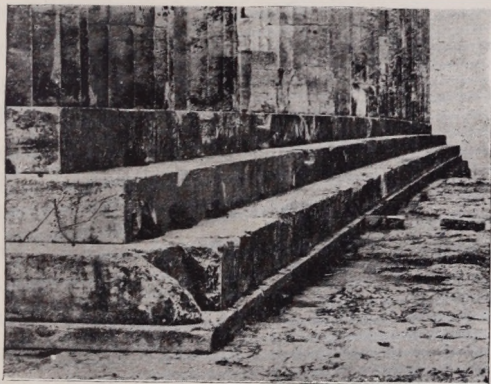
A Parthenon a maga tökéletességében mutatja be a dór építészetet. Nincs meg benne az a merevség és kimértség, a melyet ezen stylus alkotásaival szemben — főleg római és újabb utánzatok hatása alatt — érezünk; és nincsenek meg benne a korábbi dór épületek masszív és némileg nehézkes arányai. Az erő, egyszerűség és kellem páratlan egyesülése, mely ezt az épületet minden egyéb, az ókorból ránkmaradt emlék fölé emeli, egy bizonyos határig megbecsülhető a templom jelenlegi állapotának első látására, de a tervzetnek és kivitelnek minden finomsága csak úgy érthető meg, ha részleteit és arányait pontosan tanulmányozzuk. Az első ilyenemű tanulmányt F. C. Penrose, a Royal

Society of Arts tagja, végezte, a kinek kiadványa 1851-ben a pontos méretekkel és számításokkal egészen kinyilatkoztatás számba ment az építészek előtt. Fölfedezéseinek megismerésére elegendő lesz e helyen egy kis összefoglalást adnunk, de a teljes és részletes felvilágosítást csak az ő nagy munkája adhatja a melynek címe: *Principles of Athenian Architecture*.¹

Először is feltűnő, hogy az egész épületen alig fordul elő némileg hosszabb vonal, mely tökéletes egyenes volna. A lépcsők, a melyeken az egész nyugszik, domborúan görbe vonalat mutatnak. Jóllehet az egész emelkedés körülbelül tíz centiméter a hosszú oldalakon és nyolczadfél centiméter elől és hátul, a szem mégis könnyen észreveszi, ha a vonalakat az épület sarkairól nézzük, és kétségkívül hat, ha az épületet távolról vagy különböző pontokról nézzük. Az oszlopok feletti architrav hasonlóképen görbült, jóllehet ma már nem oly szabályos, a minek oka valószínűleg azokban a viszontagságokban rejlik, a melyek az épületet az idők folyamán érték. A görbület a Parthenon alapozási szerkezetén is tapasztalható, a mely mint azt fennebb láttuk, egy előbbi épület számára készült; ez a sajátság különben minden jól szerkesztett görög templomon előfordul. Az a gondosság, a melylyel az építésznek az egyenesek ívelését meg kellett határozni a legszembevetőbb, hogy ha például a sarokoszlopokat figyeljük meg pontosan, a hol evvel a görbével már erősen kellett számolni. Ezek az oszlopok egy két irányba hajló alapon állottak. A szükséges helyesbitést már az

¹ Második kiadása 1888-ban jelent meg Londonban.

oszlop legalsó dobján végezték, melynek felső felülete már majdnem pontosan vízszintes. Ezek a dobok a helyett hogy felső és alsó felületük teljesen párhuzamos volna, majdnem öt centiméterrel vastagabbak a külső oldalon, mint a belsőn. Hasonlóan változó a többi oszlopok alsó dobjának vastagsága; a különbség fokozatosan kisebb, mennél jobban köze-

6. A lépcsőzetes alap íveltsége a Parthenon északi oldalán.

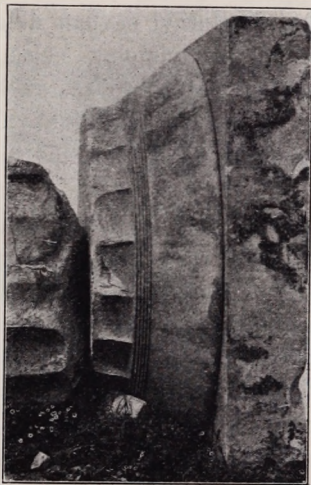
ledünk a templom elejének, hátuljának vagy hosszoldalainak közepéhez. Ezt a helyesbitést főleg a lépcsők, vagy pontosabban a legfelső lépcső, a stylobates görbülése okozza, de bizonyos tekintetben más okokra is vezethető vissza. Maguknak az oszlopoknak a tengelye sem egészen függőleges, hanem kissé befelé hajló, még pedig a tíz és fél méter magas oszlopnál majdnem hét és fél centiméterrel. Ebben a hajlásban valamint a stylobates íveltségében valószínűleg két különböző elvnek alkalmazására kapunk példákat. Ezek közül az első az optikai correctió elve, a má-

sodik a görbének előnyben részesítése az egyenessel szemben. A tapasztalat azt bizonyítja, és mindenki könnyen meggyőződhetik róla, hogy egy hosszú vízszintes egyenes, a melyen függőleges egyenesek nyugosznak, a közepe felé süllyedni, a végek felé emelkedni látszik. Még jobban szembetűnik ez, ha a vízszintes vonal felett nagyon lapos háromszög fekszik, mint a milyen a görög templomnak az orma. Azonkívül pedig az oszlopoknak befelé való hajlása és ennek folyománya: a templomnak a pyramisra emlékeztető alakja, a stabilitas látszatát idézi elő, a mely hiányoznék, ha az oszlopok egészen függőlegesen állanának. Jóllehet ez az itt említett optikai csalódás lehetett a Parthenon fővonalai ívelésének közvetlen oka, az építész tisztában volt azzal, hogy a szem előnyben részesíti a görbét a merev egyenes fölött és Penrose pontos számításai kimutatták, hogy a használt görbék a lehető legszabályosabbak, a mennyiben azok nagyjából vagy hyperbolák vagy parabolák. Persze azért nem kell szükségszerűleg arra következtetnünk, hogy itt minden matematikai számításra van alapítva, bár természetesen a dobok aljának fennebb említett megállapítása csak pontos matematikai számításnak lehet az eredménye. Fel kell tételeznünk, hogy sok esetben a görbék megállapításában a művészt inkább bizonyos ösztön, a formai tökéletességhez szokott szeme és keze, mint a matematikai tudás tudatos alkalmazása vezette.

Az oszlopok szerkesztése és kivitele mindenben megfelel az egész templom jellemének. Az entasis vagyis az oszlop törzsének enyhe megerősödése az oszlop fejétől a lábáig vonuló harmonikus görbét ad. Az echinus körvonala, a mely a régebbi dór oszlopoknál egy

görbe oldalhajlású tányéralak, itt annyira megközelíti az egyenes vonalat, hogy görbülete első pillanatra fel sem tűnik; pedig az enyhe görbület megvan és a ruganyosság látszatát kelti, a melyet a dór oszlopok későbbi példáiban nélkülözünk. Most, hogy az oszlopok közül sok romba dőlt, alkalmunk van megismerni azokat az esz-

közoeket, melyekkel a kidolgozás páratlan tökéletességét elérték. A doboknak a kőbányákban csak durván adták meg az alakjukat, kissé nagyobbra vágták azokat, mint a milyeneknek a végső kidolgozásban lenniök kellett; azonkívül hagytak rajtuk kiálló részeket, dudorodásokat, hogy emelő rudakat és köteleket lehessen rá alkalmazni. A külső felületek megmaradtak ebben az állapotban, míg a kövek végleges helyükre kerültek, de az érintkező

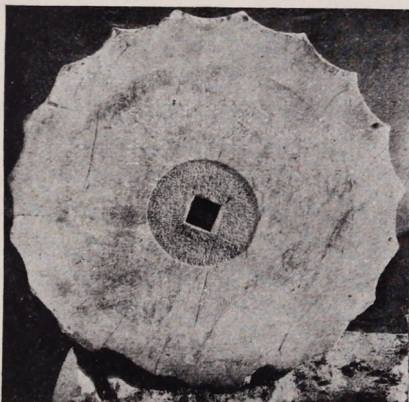
7. A Parthenon egyik ledőlt oszlopának feje.

felületeket mindjárt igen gondosan dolgozták ki. Ezeknek az érintkező felületeknek kidolgozásában ugyanazt az eljárást alkalmazták, a mely a falak négyszögletes köveinek kidolgozásáról ismeretes és a mely a görög kőműves mesterség legjobb korszakában megadta az összeköttetéseknek rendkívül nagy finomságát. Ha azt mondják, hogy két tömb közé egy késpengét sem lehet betolni, akkor ez a példa csak

nagyon durván és nem is találó módon jelzi a tényt; hisz az összekötővonal gyakran olyan finom, hogy szabad szemmel alig vehető észre. Mivel teljességgel lehetetlen lett volna a két felületet egész terjedelmükben annyira egymásra illően kidolgozni, megelégedtek azzal, hogy a doboknak vagy tömböknek egymással érintkező felületeit mindig csak néhány centiméternyi sávban dolgozták ki pontosan a széleken, a felületek belső részeit pedig a szélekhez képest mélyebbre vészték ki.

A leesett doboknak felületein a különféle munkálásnak változatos részleteit lehet megkülönböztetni. Legelőször is a széleken köröskörül vonuló néhány centiméternyi teljesen síma felületet látunk, a mely a tulajdonképeni összekötést adta. Ezen kerek, simára csiszolt sávon belül a dobnak felületét legnagyobb részében fogasvéső nyomai fődik, mely nyomok ma is szépen látszanak. A középén kerékformájú lapos bemélyedés van, mely durva vésőmunka nyomait mutatja és középpontjában négyszögletes nyílással van ellátva. Némely esetben a dobok összekapcsolása annyira szoros volt, hogy a külső levegő nem férhetett a dobok közé, a mit az a körülmény is bizonyít, hogy a négyszögletes nyílásba beillesztett facsap épségben megmaradt, a mint azt az athéni Akropolis-múzeumban őrzött darabokon láthatni. Ezt a facsapot a dob fölületének síkjában levágták, közepén pedig kerek nyílást hagytak, a melybe hengerded faszöget vertek; a faszög kiálló vége a reáillesztett dob megfelelő nyílásába illeszkedett. A szög sem nagyságát, sem anyagát tekintve nem szolgálhatott arra, hogy nagyobb erőnek ellenállhasson s így nem lehetett az a célja, hogy a dobokat a

maguk helyén tartsa; hiszen ezt már a dobok súlya és a simára csiszolt egymásra illő vízszintes felületek eléggé biztosították annyira, hogy csak robbanás vagy földrengés hatalmas rázkódtatása tudta azokat helyükből úgy elmozdítani, mint a hogy azok ma el vannak mozdítva. A faszögnek tehát más rendeltetése nem lehetett, mint hogy a végleges pontos elhelye-

8. Oszlopdob érintkező felülete.

zést és az egymásra illesztést megkönnyítse. Lehetőséges, hogy a végleges elhelyezés alkalmával a dobokat egymáson körülforgatták, egymáshoz dörzsölték, hogy így az esetleg még megmaradt egyenetlenségek az érintkező felületeken lecsiszolódjának. Viszont azonban nehéz elgondolni, hogyan eszközölték ezt a nélkül, hogy a faszöget nagyobb feszültségnek ne tegyék ki, mint a mennyit ez el tudott bírni. A belső mélyedés a dob felületén arra szolgálhatott, hogy azt a felesleges márványport befo-

gadja, a mely a végleges odaillesztésnél a körbe forgatásnál keletkezett. Mindegyik oszlopnak legfelső tömbje az oszloptörzs felső részét, az echinust és a négyszögletes abakust foglalja magában, szóval ez a három rész egy darab kőből van faragva. A történeti fejlődés szempontjából talán visszásságnak látszik, hogy éppen ezt a három tagot egy tömbből készítették; hiszen ezek az eredeti faszerkezetnek különféle részeit alkották. Ez az eljárás különben dór templomoknál a szokásos és rendes, és valószínűleg onnan eredt, hogy a pontos odaillesztés egyébként nehéz lett volna és a részek elmozdulhattak volna, ha azokat külön-külön kőből faragják. Az oszlop csatornázása ezen a legfelső tömbön már a felállítás előtt ki volt dolgozva. Hasonlóképen dolgozták ki a csatornázást a legalsó dob alsó részén is, még mielőtt az végleges elhelyezését nyerte. A többi dobok külsejét azonban durván és kidolgozatlanul hagyták mindaddig, míg az egész oszlop fel volt állítva. Sok be nem fejezett templomnál az oszlopok legfelső és legalsó részén láthatjuk a csatornázás megkezdését, mint például Segestában, Siciliában, és Rhamnusban meg Eleusisben, Attikában. Az Akropolison magán is látni a mai múzeum előtt néhány ilyen alsó dobot, melyek már elő voltak készítve, de soha használatba nem kerültek; ezeknek alsó részén a csatornázás ki van dolgozva. Az oszlopok fölállítása után könnyen húzhatták végig mindegyik csatorna felső részétől az aljáig a vonalat, és az érintkező dobfelületeken át teljes pontossággal dolgozhatták a csatornázásokat. Ilyen módon elkerülhették azt a veszedelmet, hogy a márványoszlopok csatornáinak finom széle a végleges elhelyezésnél letöredezzen. Csak a legfelsőbb

összekötés volt e tekintetben kivétel, mert itt a csatornázás már megelőzőleg be volt fejezve. Itt meg azt látjuk, hogy a csatornázás éle le van tompítva és hogy az igazi összekötés az éltől kissé távolabbra kezdődik. Ennek eredménye a kész oszlopon körös-körül húzódó határozott sötét vonal, a mely mindig látható, még akkor is, ha a többi összekötések olyanok, hogy a szemlélő figyelmét kikerülik. Ezt az eljárást azért alkalmazták, mert lehetetlen volt a dobokat végleges helyzetükbe hozni, ha már egyszer megvolt rajtuk a kész csatornázás, csak úgy, a mint lehetetlen azokat teljes pontossággal egymásra illeszteni, ha azok egyszer leestek. A szerencsétlen kísérletek, a melyeket a Parthenon összedőlt oszlopainak felállításaánál végeztek, elriasztó például szolgálhatnak arra, hogy a jövőben újból ilyen kísérleteket ne tegyenek. Az összedőlés után újból felállított oszlopokban nincs meg az az élet és az a ruganyosság, a mely az épségben maradt oszlopokat jellemzi; még pedig azért, mert összekötésük, egymásra illesztésük már nem tökéletes, csatornázásuk már nem folyik egybe.

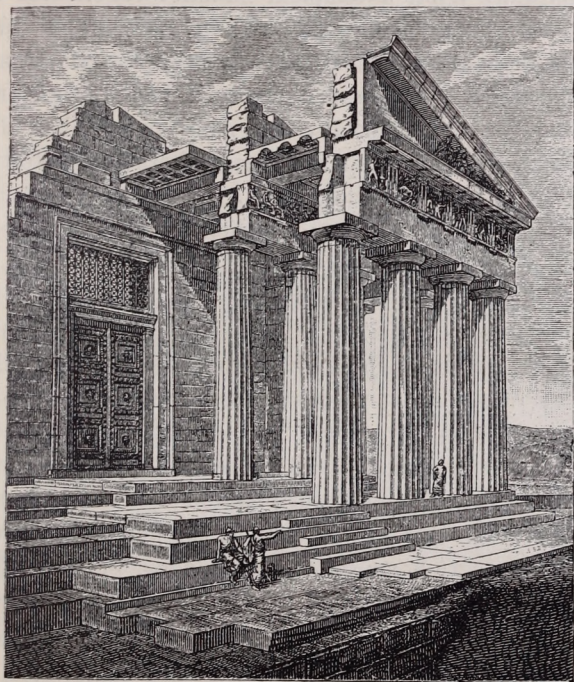
Az oszlopoknak valamint megmunkálásuk és felállításuk módjának leírása, azt hiszszük, eléggé hű képet ad a tervezés és kivitel pontosságáról, a mely a Parthenont egészében jellemzi. Mindamellet csak a gondos tanulmányozás fogja teljes mértékben feltárni a márványmunka páratlan tökéletességének fokát.

Lehetetlen bárminemű csekély eltérést találni a görbe felületek matematikai pontosságától; pedig ezt az eredményt valószínűleg pusztá kézzel és nagyon egyszerű mechanikai eszközökkel érték el, szögmérővel, mérővesszővel és vonalzóval. A gót

építészet tanulmányozója talán azt hiheti, hogy ilyen egyöntetűség egyhangúságot és élettelenséget eredményez; de ezt senki sem érezheti, a ki a Parthenont látta. Ugyanaz a szeretetteljes gondosság a részletekben, a mely máshol végnélküli változatosságot teremtett, alá van itt rendelve az egész mű rendszeres tökéletességének. Ezt a gondosságot minden körvonal, mélyedés vagy domborodás finomságában és tökéletességében észrevehetjük. Mindez természetesen a tervező építésznek, Iktinosnak, tudandó be; de az ő eszméi soha nem lehettek volna keresztülvihetők, ha rendelkezésére nem állottak volna olyan kőfaragók, a kiknek képessége és lelkiismeretes pontossága méltó volt a tervező mesterhez.

Nagy méretei miatt a külső oszlopok feletti architrav három egymás mellé rakott részből készült; de azért, ha csak közvetetlenül alulról nem nézzük, úgy hat, mintha egyetlen tömbből faragták volna, a mely egyik oszloptól a másikig terjed. Az architrav felett a külső oldalon triglyphos tömbjei nyertek elhelyezést; ezek a tömbök kétoldalt egy-egy csatornával vannak ellátva, a melybe felülről beeresztették a metopéknak aránylag vékony kőtábláit, melyeken magas reliefek voltak kivésve. Az architrav belső tömbje felett volt egy síma kőlapokból álló sor, felső részén kymation díszítménynyel, mely sok helyen megőrizte a festés nyomait. Ezeken a belső kőlapokon nyugodtak azok a gerendák, melyek az oszlopcsarnoknak márványcassettás tetejét tartották. A belső kőlapok és triglyphosok között egy kis keskeny űr volt, a mely a metopéknál kissé kiszélesedett. Az egészet befőttek azok a vízszintes vékony kőlapok, a melyek kifelé kinyúltak és ott a párkányt alkották.

A tetőt fagerendák és léczek hordták, rajtok nyugodtak a parosi márványból készült kőlapok vagy földötéglák, a melyekről már fennebb volt szó; ezeknek az volt a feladata, hogy áttetszőségükkel hozzá-

9. A Parthenon egyik sarkának reconstitúciója : Niemann szerint.

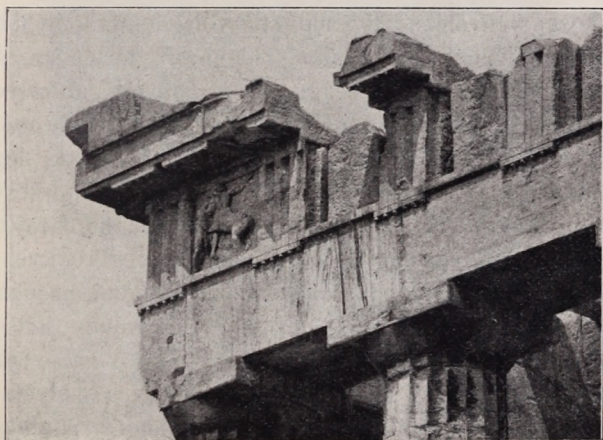
járuljanak a belső tér megvilágításához. A templom előlső és hátsó részén levő 6–6 oszlop valamivel (kb. fél méterrel) kisebb volt, mint a peristylos oszlopai és egy lépcsőfokkal magasabb talajon állottak. Az ezeken nyugvó gerendázat szerkezete hasonlított a külső oszlopokon nyugvó gerendázatéhoz, csak hogy

a metopék és triglyphosok helyén itt lapos domborművű összefüggő, folytonos fríz volt, mely egy és ugyanazon magasságban a cella külső oldalfalának koronázásaként a templomon köröskörül végighúzódik. A párkány felett a templom mindkét végén erős falban az orom emelkedett ki, melynek külső része vékonyabb márványtáblával volt fedve és az oromzat szobordiszének háttéréül szolgált. A háromszögű orom fölött egy másik párkány volt, mely az oromban elhelyezett szobordisz számára massiv keretet alkotott

A Parthenon szobordíszé,¹ a mint láttuk, az épület három részének díszítésére terjed ki, ezek a részek: a metopék a külső dór fríz triglyphosai között, a két orom háromszögű mezői, és végre az összefüggő fríz a peristyloson belül, a belső oszlopok gerendázatán és a cella falain. Ennek a szobordisznek hozzá kellett alkalmazkodnia az építészeti környezethez és más-más művészi szempontok s befolyások hatása alatt készült. A három sorozat, stylusuk szerint ítélve a fenti sorrendben nyert elhelyezést az épületen. A technikai szempontok figyelembe vétele is ugyanerre az eredményre vezet: a metopékat a triglyphostömbök közötti ürbe be kellett eresztetni, mielőtt a párkányt fölébe elhelyezték és a mi ebből természetszerűleg folyik,

¹ A Parthenon szobordíszére nézve lásd általánosságban: Waldstein „Essay on the Art of Pheidias“. Murray A. S. Sculptures of the Parthenon. London 1903. Smith A. H. The Sculptures of the Parthenon. London, 1910. Collignon, Le Parthénon, photographies de F. Boissonas et W. A. Mansell & Co. Paris, 1910 óta. Ez utóbbi munka a templom építészeti részleteinek tanulmányozására is alkalmas. Az építészeti és szobrászati méltatáson kívül a Parthenon történetére is kiterjeszkedik A. Michaelis becses műve: Der Parthenon, Leipzig, 1871, atlással.

mielőtt az orom alakjait helyükre tették; a cella falán végighúzódo frizt pedig valószínűleg csak akkor rakták oda, a mikor már a peristylost és mindazt, a mi hozzá tartozott, befejezték. Ezek az érvek azonban nem kényszerítő okok; mert azt, hogy mennyiben készültek a szoborművek a műtermekben és mennyiben a hely színén, a tömbök beillesztése után, biztosan megállapítani nem tudjuk.

10. A Parthenon gerendázatának délkeleti sarka, egy metopéval.

A metopék magas domborművek, melyeknek környező építészeti keretükhöz kellett alkalmazkodniok. Magasságuk 1·34, szélességük 1·30 méter. A Parthenon az egyetlen fennálló templom, a melynek valamennyi metopéja szobordiszzszal van ellátva; nagy számuk — összesen kilenczvenkettő volt — bőséges alkalmat adott a tárgy és megmunkálás változatosságára. A metopék, azok kivételével, a melyek a templom déli oldalán voltak, sokat szenvedtek attól, hogy az

időjárásnak és egyéb viszontagságoknak voltak kitéve; annyira, hogy sok esetben tárgyuk megállapítása is nehézségeket okoz. Úgy látszik, hogy a nyugati homlokzat metopéi a görögök és az amazonok csatáját, a keleti homlokoldaléi pedig az istenek és az óriások harczát ábrázolták. Az északi és a déli oldalak ábrázolásainak elosztása nem volt oly könnyű. A déli oldal mindkét végén tizenkét metopé a lapithák és kentaurok küzdelmének jeleneteit szemléltette; de a középső nyolcz metopénak más volt a tárgya; itt több metopé nőalakokat mutat különböző tartásban. Az északi oldalnak két végén levő metopék, a melyek megmaradtak, vagy a melyeknek rajzai ránk jutottak, hasonlóképen változatos jeleneteket ábrázolnak, leg többjükön szintén szerepelnek nőalakok. Több-kevesebb valószínűséggel arra következtetnek, hogy rajtok Trója pusztulásának jelenetei vannak megörökítve. A középen levő metopék, úgy látszik,¹ a kentaumachiának további jeleneteit ábrázolták. Kevés kétség forog fenn az iránt, hogy az athéniek az ő istennőjük dicsőítésére olyan tárgyakat választottak, a melyek a perzsák feletti győzelmeiknek mythologiai mintaképeinek tekinthetők; a perzsák feletti győzelmeik még élénk emlékezetükben voltak. Ez a tárgy egészen a Parthenonba illőnek tetszhetett, a mennyiben ez abból a pénzből épült, melyet a görögök közös ellenségük ellen gyűjtöttek, de a melyre most már nem volt szükségük, hiszen Athén tengeri hatalma biztosította nyugalmaikat, melyről a tőke összegyűjtése által akar-

¹ Ez a föltevés bizonytalan alapokon nyugszik; a metopék maguk teljesen eltűntek; de másfelől kentaurok vannak D'Ortières rajzolójának rajzain, a melyeket rendesen az északi oldalhoz tartozóknak vesznek.

tak gondoskodni. A tárgyaknak a templom különböző oldalain való elosztása határozott művészi célzattal történt, a mely inkább a tervező építésznek, mint az alkalmazott szobrásznak vagy szobrászoknak tulajdonítható. A kentaumachia erős, sőt erőszakos jele-
netei a compositióban a legnagyobb eredetiséget

11. A déli oldal 28. metopéja: Kentauros és lapitha.

mutatják. Az emberi és lótesteknek egyesítése és ellentéte, a különféle csoportozatok hatásos elhelyezése és erős kidomborodásuk távolról, közlelről egyaránt lekötik a szemlelő figyelmét. Ezért nincsenek ezek az ormok alatti homlokzaton elhelyezve, a hol elvonták volna a figyelmet a felettük levő csoportoktól. De még az északi homlokzat szélső végeire sem tették ezeket a jeleneteket; a látogató ugyanis, a mint fennebb mondtuk, először északnyugatról látta

a Parthenont és azután került az északkeleti sarokhoz; így a keleti vagy nyugati homlokzat nézőjének szemléletébe rendszeren az északi oldalnak vége is beletartozott. Ennek megfelelőleg azt tapasztaljuk, hogy az északi oldalnak két végén levő metopék nyugodtabbak és kevésbbé szembeötlők; a legnagyobb valószínűség szerint ennek az oldalnak csak a közepén voltak a változatos kentaurmetopék. A déli oldallal másképen áll a dolog. A Parthenonnak ez az oldala volt az, a mely alulról a legjobban szembetűnő, sőt ez a templomnak egyetlen oldala, a mely világosan látható, a nélkül hogy az Akropolisra felmennénk, errefelé ugyanis az épület egészen közel került az Akropolis falához, a melytől csak keskeny tér választja el. Hozzájárul még, hogy ezt a térséget csak úgy lehet megközelíteni, ha a keleti vagy a nyugati homlokzat előtt elhaladtunk. Ha pedig Pausanias esetéből szabad következtetnünk, feltehetjük, hogy az Akropolison való séta rendes körülmények között nem terjeszkedett ki erre a térre. Ebből következik, hogy a Parthenon déli oldala arra volt számítva, hogy az főleg egészében hasson és csak bizonyos távolságból szemléltessék. Ennek a két körülménynek döntő befolyással kellett lennie a metopék elosztására. A kentauromachia jelenetei a déli oldalra kerültek, még pedig tizenkettő egy-egy végén, míg a közepén nyugodtabb és vegyesebb tárgyú jelenetek foglaltak helyet. Ilyen módon a merész és erőteljes rajzú és kivitelű kentaur-metopék teljesen érvényre jutottak avval a masszív építészeti kerettel szemben, a mely azokat magába zárta. Ennek az ellentétnek legerősebbnek a végében kellett lennie, a hol az épület szerkezeti sajátosságai legszembeötlőbbek és a mellett

nem foglalja le a néző figyelmét annyira, hogy az egésznek összhangzata, vagy a templom szobordisznak egyensúlya kárt szenvedne.

A déli oldal kentaursorozatjai az egyetlen metopék, a melyek részben vagy egészben elkerülték az időjárásnak és a Parthenon különböző viszontagságainak romboló hatását. Szerencsének mondhatjuk, hogy — legalább a mennyire a többi metopék gyér maradványai után következtethetünk — éppen ezek a metopék voltak eredettől fogva mind szerkesztésük, mind kivitelük tekintetében a legszebbek. De ezekből a szempontokból is nagyon különböznek egymástól. Vannak első sorban olyan metopék, melyek, jöllehet nagy erőteljesség van bennök, semmiféle túlzást vagy bántót nem mutatnak. A compositio egyensúlyára és mértékletességére valamint a kivitel művésziességére nézve csak a Parthenon oromzatában találunk hozzájuk hasonlókat; stylusuk mind a meztelen részeknek, mind a ruházatnak kezelésében rokonságot mutat az oromzatokéval. Ezek között a metopék között figyelmünkre talán legméltóbb annak a kentaurnak eleven alakja, ki diadalittasan ujjong a földön elterült levert ellenfele fölött. (11. kép.) Itt a szobrászmunka minden vonala, minden részlete kifejezésteljes és az egész compositióban mégis bizonyos tartózkodás és rhythmus uralkodik, mely a körülzárt kis térhez alkalmazkodik; a kentaur heyes mozgása és a metopé rideg építészeti kerete között nincs semmi bántó ellentét. De jóleső ellentét áll fenn a kentaur pezsgő élete és a lapitha élettelen teste között, melyen már erőt vett a halál ernyedtsége, a nélkül hogy a formák kecsességét megszüntette volna. Figyelemre méltó különben még az a körülmény is, hogy a művész mily tetszetősen hasz-

nálta ki a rendelkezésére állott tért, a mi egyébként a többi metopéknál is tapasztalható, a melyek művészi tekintetben evvel egy színvonalon állanak. Egy másik hasonló művésszel dolgozott metopén még eldöntetlen küzdelem van nagyon ügyesen és az építészeti környezetbe kitűnően illő módon ábrázolva.

12. A déli oldal 27. metopéja: Kentauros és lapitha.

Ezen a lapitha hajánál fogva ragadta meg a kentaurt, miközben testének egész erejével a metopé közepén visszarántja, hogy ellenfelének további rohamát feltartsa; mesteri a vonalaknak és a támadás irányainak keresztezése és ellentétessége, valamint a jelenetnek a négyszögletes kerethez való alkalmazkodása. Az itt látható kép talán a legrégibb példa arra, hogy az öltözék dekoratív értelemben van felhasználva, a mit az utána következő korokban nagyon szerettek

igénybe venni. A chlamysnak csak széle fedi a lapithának jobb vállát meg balkarját, míg a többi része, gazdagon redőzött ránczokban lóg le testének háttéréként. Az ellentét hatása csodálatos. De meg kell engednünk, hogy a chlamys olyan helyzetben van feltüntetve, a melyben alig maradhatott (még csak egy

13. A déli oldal 9. metopéja: Kentauros és lapitha.

pillanatig sem), még ha az alak nyugalomban volna is — annál kevésbé a küzdelem hevében. Itt a ruházat tényleg nem azért van használva, hogy teljesen és élénken kifejezze azt a jelenetet, a melyet a szobrász kigondolt, hanem csakis azért, hogy bizonyos művészi hatást érjen el vele; hogy ez a törekvés következményeiben nagyon veszedelmessé válhatik, azt más helyen fogjuk látni. Más metopék, a melyek ezek mögött vagy egyáltalában nem, vagy pedig csak alig

maradnak el, a küzdelem jeleneteit más-más változatokban szemléltetik. Egyikükön a kentaur és a lapitha ellenkező irányból törnek előre; a lapitha torkon ragadja kentaurt, a ki hátsó lábára állva iparkodik ellenfelével megbirkózni. Egy másikon a lapitha a kentaurt, térdére szorította le úgy, hogy a térdét a kentaur hátára tette, miközben balkarjával és kezével fojtogatja.

A metopék jelentékeny része kevésbbé tökéletes technikát mutat és művészi érték dolgában is nagyon különböző. Egynéhány ezek közül, jóllehet erőt és eredetiséget tüntetnek fel, bizonyos keménységet árul el az alakításban, a compositióban túlozzák az atletikai pózokat, a mi az archaikus merevségtől a teljes szabadság felé vezető átmenetre nézve fölötte jellemző. Csak természetes, hogy ilyen időben a boncztan új ismerete az emberi test izomzatának túlságos és látványos kifejezésére vezetett és hogy akkor, a mikor a régi művészet conventionalis alakjait kezdték kiküszöbölni, a művész a motívumok megválasztásában nem használta mindig kellő mértékkel és belátással az újonnan nyert, szinte korlátlan szabadságot. Némely esetben, így a Parthenon legszebb metopéinál, a szobrász ösztöne szolgált vezetőül az oda illő megválasztásában valamint a tartózkodásban, a mely különben a conventio és a művészi hagyomány eredménye; másoknál ellenben így a Theseion metopéinál is, az alakok tartása annyira nélkülözi a nyugodt egyensúlyt és a vívó iskolák kedvelt fogásai annyira uralkodnak ezekben a heroikus küzdelmekben, hogy a realismus ezen fokozása már a méltóság rovására történik. Néha az eredmény még kevésbbé kielégítő és a szerkesztés mind eszközeiben,

mind eredetiségében gyöngé és természetellenes lesz, sőt hatásában is vesz és visszatetsző. A déli oldal 8. és 9. számú metopéja példát nyújt arra, a mit mi athletikai túlzásnak nevezhetnénk, míg a gyöngébb és kevésbé kielégítő munkára a 30. és 31. számú metopék szolgáltatnak mintát. A 31. sz.

14. A déli oldal 30. metopéja : Kentauros és lapitha.

metopén különösen a lapithának felemelt jobb lába és hajlott bal karja azt a benyomást teszik, hogy az erőlködés, amelyet a törzsnek erős és kemény izmai ki akarnak fejezni, egészen céljavesztett, a kentaurnak állása is alig erősebb, bár testén és az arcz kifejezésében ugyanazt a túlzást látjuk. Azok a metopék, a melyeken női alakok szerepelnek, legnagyobb részt a legkevésbé sikerültek csoportjába tartoznak. Ez a tény jellemző arra az iskolára, a

mely a metopékat alkotta, bár viszont föltűnhetik, hogy egyikükön (29.) a ruházat oly művészettel van kidolgozva, mely egyfelől ellentétben van az alak ügyetlen tartásával, másfelől pedig az oromzat szoborművének technikájára emlékeztet.

Abból, a mit eddigelé mondtunk, világos, hogy a metopék nem mutatják sem azt az egységet, sem azt az egyöntetűséget, a melyet el kellene várnunk, ha azok, akár csak tervezetben, *egy* művésztől erednének. A köztük tapasztalható különbségek sokkal kifejezettebbek, a csoportok egész compositióját sokkal jobban áthatják, semhogy lehetséges volna, hogy *egy* közös tervnek különböző művészekektől eredő megvalósítását lássuk bennök. Úgy látszik, hogy a tárgyaknak az épület különböző részeire való elosztása után, a mely elosztásnál főleg az építészet kívánta tényezők jöttek tekintetbe, teljesen szabad kezet engedtek a művészeknek, a kik az egyes metopék kidolgozását elvállalták. Ezek a művészek, úgy látszik, legnagyobbbrészt egy olyan iskolához tartoztak, a mely figyelmét főleg athletikai tárgyakra fordította; mindannyian élvezetet találnak abban, hogy a férfitestnek és idomainak részleteit visszaadják, néhányan a boncztan gyér ismeretéből fakadó túlzással, mások a valódi művészek mérsékletével; egyikök sem foglalkozik a női testtel valamelyest sikeresen és két vagy három figyelemre méltó kivételt nem számítva, a ruházat is sok kívánni valót hagy hátra. Az alkalom csábit, hogy még tovább menve a metopékat osztályozzuk és az eddigi elosztás nyomain tovább haladva megállapítsuk, mely metopék származnak egy-egy bizonyos szobrásztól. De minden ilyenféle kísérlet sok be nem bizonyítható

föltevést fog magával hozni, különösen manapság, a mikor a Parthenon metopéinak nagyobb része vagy teljesen elveszett, vagy annyira elkopott, hogy azok stylusának megítélése már úgyszólván lehetetlen. Tanulságosabb megfigyelni, hogy a metopé-faragó művészek athletikai hajlandóságukban, a compositio

15. A déli oldal 31. metopéja : Kentauros és lapitha.

erőteljességében és eredetiségében, a tárgyak megválasztásában, sőt még abban is, hogy mit kerülnek el vagy mit dolgoznak ki csak felületes módon, néhány olyan vonást árulnak el, mely minket arra emlékeztet, a mit Myronról, az athletikát kedvelő attikai szobrászok legnagyobbikáról, tudunk. Ezért nem akarunk semmiféle közvetetlen kapcsolatot feltételezni Myron és a Parthenon metopéi között; de bizonyos, hogy neki nagy befolyása lehetett kortár-

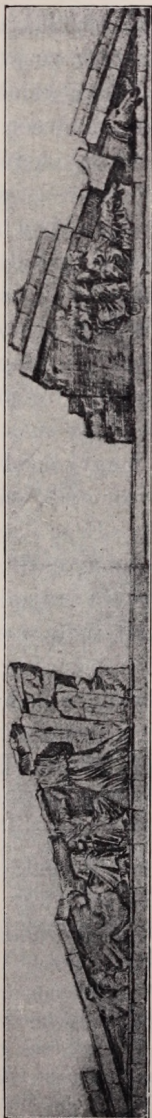
16. A Parthenon nyugati oromzata az ú. n. Carrey-féle rajz szerint.

saira és utódaira ; és nekünk föl lehet ismernünk a Parthenon és a Theseion metopéinál az ő befolyásának nyomait, jóllehet ezeknek a szobrászati munkáknak frissesége és eredetisége, mind a rajzban, mind a kivitelben, kizárják annak lehetőségét, hogy itt valamilyen közös ellenőrzés vagy irányító befolyás működött. Ebben a tekintetben a metopék kivételt tesznek a Parthenon még hátralevő szoborműveivel, az oromzati csoportozatokkal és a frizzel szemben.

Ha a Parthenon oromcsoportjait csupán azokból a maradványokból ismernők, melyek a British Museumban őriztetnek vagy magán az épületen ránk jutottak, akkor vajmi keveset tudnánk tárgyukról meg compositiójukról, jóllehet még így is megbecsülhetnők kidolgozásuk tökéletességét és az egyes alakok szépségét. Szerencsénkre azonban kiegészíthetjük a meglevő szobordiszt más források alapján, úgy hogy legalább nagyjában ké-

pet alkothatunk magunknak arról, hogy milyen volt a maga teljességében, bár egynéhány részletnek így is örökre ismeretlennek kell maradnia. Rendelkezésünkre állnak első sorban a sokáig Carrey-nak tulajdonított és azért az ő neve alatt járó rajzok, a melyek a nyugati oromzatot majdnem teljes egészében mutatják, míg a keleti oromzaton ő még kevesebbet látott, mint a mennyit mi még most láthatunk. Az ő rajzait más rajzok egészítik ki, a melyek amazokat megerősítik és részletek helyreigazítására szolgálnak. A mit Pausanias nyújt nekünk, nagyon kevés.

A helyett, hogy — a mint Olympiát illetőleg teszi — megemlítené az egyes alakokat és ezáltal még ott is, a hol elnevezéseiben hibát követ el, segítségünkre volna, megelégszik a következő megjegyzéssel: „A Parthenon bejáró oldalának oromzatán látható egész csoport Athena születésére, a hátsó oromzat szoborcsoportozata Poseidonnak és Athenának a föld birtokáért való versengésére vonatkozik.“ Mármost ezek a tárgyak néhány a régi időkből ránk jutott vázaképen és reliefen is ábrázol-

17. A Parthenon keleti oromzata az ú. n. Carrey-féle rajz szerint.

tatnak,¹ közülök egynéhány egyenesen a Parthenon oromdíszére vezet vissza, mások viszont, főleg a korábbi időből valók, azt mutatják, hogy miképen fogták föl rendesen a görög művészek ezt a tárgyat. Egy másik segédeszközt, a melyet csak újabban Sauer tanár gondos tanulmánya² alapján kezdtek teljes mértékben méltatni, az orom megmaradt alja és háttere szolgáltat. Itt még most is láthatók az orom alakjainak világos nyomai, mélyedések, a melyek a szobrok vagy a hozzájuk tartozó attributumok számára készültek, az alapnak oly helyei, a melyeket az időjárás elől a föléjük helyezett alakok megvédtek, az ércztől vagy más kapsoktól eredő szinelváltozások, végül nagy érczrudak nyomai, a melyeket a nagyobb tömegek súlyának részleges elhárítására alkalmaztak. Ezen segédeszköz igénybevételével Sauer tanár nem csak a még megmaradt vagy az ú. n. Carrey-féle rajzokban megörökített alakok pontos helyzetét tudta megállapítani, hanem nagy valószínűséggel a már véglegesen elveszett alakok jellegére és helyzetére is következtethetett. Ilyen útbaigazítások természetesen nem elegendők egy elveszett csoportozat helyreállítására, hol minden egyéb kiegészítő anyag hiányzik; de ahol ilyen anyaggal rendelkezünk, ott az oromnak ezen nyomai nagy segítséget nyújtanak vagylagos lehetőségek végleges eldöntésénél vagy ott, a hol különféle alakokat valószínű vonatkozásban kell elhelyezni.

¹ A Parthenon-oromzatok alakjainak miniature másolatai, melyeket Eleusisben találtak, nagyon értékeseknek bizonyultak volna; de ezek csak csekély részben adnak felvilágosítást arról, a mit máshol nem találhatunk. Lásd *Ἐφ. Ἀρχ.* 1890. 12, 13.

² *Athenische Mitteilungen* XVI. 59.

A hátsó, vagyis nyugati¹ orom általános elrendezését jobban ismerjük, jöllehet a legszebb megmaradt szoborművek majdnem mind a keleti oromhoz tartoznak. Ezért alkalmasabbnak gondoljuk, hogy először is a nyugati orom tárgyát állapítsuk meg és annak valószínű rekonstruálását megkíséreljük.

Tárgya, mint Pausanias beszéli, Athena és Poseidon versengése a földért; ezen, a mint a mondának

18. A keresi váza képe.

másutt említett változataiból tudjuk, az Attika földjéért való küzdelmet kell értenünk. A vetélkedő istenségek mindegyike, így szól a monda, a birtokbavétel jelképe-vagy bizonyságaként előteremtett valamit, Athena az ő olajfáját, Poseidon meg a sós forrást. Mind a két jelkép a classikus időkön keresztül az Erechtheion kerületén belül volt látható. Annak megítélé-

¹ Meg kell jegyeznünk, hogy a XVII. és XVIII. századnak sok utazója összezavarta az elülső és a hátsó ormot, mert a keresztény templom bejárata ott volt, a hol a pogány templomnak, a Parthenonnak, hátsó része volt.

sére, hogy a művész a küzdelem melyik mozzanatát választotta, és hogy ezt miképen fejezte ki, első sorban Carrey vázlatára vagyunk utalva, mert a megmaradt töredékek nem elegendők ahhoz, hogy a középső csoport elrendezését föltűntessék. Ezenkívül segítségül vehetünk egy Kercsben talált és most Szt.-Pétervárott őrzött vázát, a melyen ugyanaz a tárgy van feldolgozva; az Athena és Poseidon csoportja előfordul továbbá a testtartásban való némi változattal bizonyos athéni pénzeken és egy domborművön.

Meg kell még említenünk, hogy ugyanezt a tárgyat ábrázoló csoportozat állott az Akropolison, a Parthenon közelében; és nem valószínűtlen, miként már megjegyeztük,¹ hogy ez a csoport az oromzatnak egy másik tervezete volt.

A kercsi vázakép a legterjedelmesebb compositiót mutatja és legvilágosabban áll viszonyban a Parthenonnal; vannak, a kik azt gondolják, hogy a festő a vázán ábrázolt kis templommal jelképesen ki akarta fejezni a forrást, a honnan tárgyát merítette. De ha ezt a rajzot gondosan összevetjük a Carrey rajzával, be kell vallanunk, hogy lehetetlen a két compositió fő alakjaiban ugyanazt a motivumot látni. Athena ugyan mind a két esetben a központtól el, kifelé lép; a vázán a fölemelt jobbujában tartott dárda hegye lefelé van irányítva, mintha a talajt ütése éppen előbb, vagy talán valószínűbben, a következő pillanatban megrázkodtatta volna. De Poseidon, a ki a vázán ugyanabban az irányban tör előre, mint Athena és az ő szigonyát Athena dárdájához

¹ I. kötet 249. l.

hasonlóan lefelé irányítja, egészen más testtartást mutat Carrey rajzán. Az oromzaton nem tör előre, hanem ellenkezőleg a közép felől visszahúzódik. A főcsoport motivumát azonkívül a vázán egy harmadik személy hozzájárulása zavarja meg: Dionysos előre szegzett thyrssosával sietve közeledik Athena mögül, mintha ő is részt akarna venni a küzdelemben. Nem tekintve az alárendeltebb alakokban tapasztalható eltéréseket, a váza és az orom középcsoportjában mutatkozó különbségek elegendőképen igazolják, hogy a két ábrázolásban más a cselekmény mozzanata sőt még a tárgya is. A váza valószínűleg a monda egy másik változatát követi, a melyben t. i. Dionysosnak is volt szerepe. Jóllehet magyarázata sok vitára adott alkalmat, a főalakok cselekményének értelmezésére csak két eshetőség jöhet számba: vagy abban a pillanatban vannak ábrázolva, a mikor mindegyikük a maga jelképét teremti elő, talán éppen abban a pillanatban, a mikor a dárda vagy szigony ütésére olajfa meg sós forrás fakad a földből,¹ vagy a mint mások magyarázzák,² abban a pillanatban, a mikor Poseidon szigonyával megtámadja Athéna olajfáját, mire az istennő Dionysosnak és szent kigyójának segítségével annak védelmére siet. Ezen két motívum egyike sem egyeztethető össze az orom alakjainak cselekményével, a mint azt a Carrey neve alatt járó rajz megörökítette, azt pedig föl nem tehetjük, hogy ezek a vázlatok, a melyeket más bizonyítékok is támogatnak, nem volnának az egész compositiónak megbízható másolatai. A vázaképnek

¹ Petersen, Arch. Zeitung, 1875. 115. l.

² Robert, Hermes, 1881. 60. l.

azért kellett nagyobb figyelmet szentelni, mert egyes írók¹ hajlandók voltak jelentőségét túlbecsülni, különösen abban az időben, a mikor fölfedezték, és az orom compositiójának helyreállítási kísérleteiben inkább hozzá ragaszkodtak, mint Carrey vázlataihoz. Ha ilyen szélsőséges nézetre nem is hajlunk, nincs okunk kétségbe vonni azt a lehetőséget, hogy a váza képe az oromzat szoborcsoportjától függ, bár tárgyát szabadabban dolgozza föl. Az oromzathoz valószínűleg abban hasonlít, hogy az olajfa a csoportzat közepét foglalja el és hogy Athena testtartását utánozza. A sós forrás, a melyet a két delphin jelez, szorosan megfelel annak, a mit Carrey és mások vázlatai nyújtanak. De aztán evvel véget is ér a hasonlatosság. A váza alárendelt alakjait a művész szabadon választotta a mező széleinek kitöltésére; nem is találhatunk semmi közvetlen kapcsolatot közöttük és az orom alakjai között.

A pénzek felette eltérő módon ábrázolják a tárgyat (I. kötet, 77. kép). A rendes felfogás szerint Athena és Poseidon barátságos együttlétben állanak a köztük levő olajfa mellett. Valószínű, hogy ez a felfogás utánzata ama csoportnak, a mely a Parthenon északi oldalán volt felállítva és a melyre már többször utaltunk. Semmi esetre sincs ezen ábrázolás és az orom csoportja között szorosabb kapcsolat, valamint nincs köze ehhez annak a Robert² közölte domborműnek sem, melyen a két vetélkedő istenség egy asztal két oldalán várja viszályuk eldöntését, míg Nike egy urnából az asztalra önti a szavazatokat.

¹ Különösen Stephani, a ki először közölte a váza leírását, *Compte Rendu*, 1872–3.

² Hermes, 1881, p. 60.

De egyes pénzeken Athenát és az ő olajfáját az oromesoportozatra emlékeztető módon találjuk ábrázolva s ez annak restaurálásánál segítségünkre lehet.

Lássuk most már, mit lehet Carrey rajzaiból, a megmaradt szobrokból és más segédforrásokból a nyugati orom tárgyára és compositiójára vonatkozólag következtetnünk.

A középén volt az olajfa, a melynek helye az orom aljában még most is látható; balra tőle volt Athena, a ki a háttérből hevesen lép előre, miközben félig vetélytársa felé fordul. Poseidon, az olajfa jobb oldalán, nem lép előre, hanem visszahökken, mintha hirtelenül és váratlanul az útjába került volna valami; ez pedig nem lehet más, mint az olajfa maga, vagyis ellenfele győzelmének és saját vereségének jelképe. Ilyen módon a két főalak magatartása eléggé világosan jelzi a küzdelem eredményét — az istennő bizalomteljes és diadalmas tartása, a ki talán még balkezével¹ fájának egy galyát is megragadja, és Poseidon hirtelen visszavonulása, a ki ilymódon tényleg elismeri vereségét, érthetően fejezik ki a jelenetet; nincs itt szükség a döntést kijelentő hírnökökre, nincs szükség döntő bírákra. Mind a két vetélytárs mögött egy-egy kocsí látható, a mely épp úgy mint Olympiában, a középső csoport kerete gyanánt szolgál és meg akarja könnyíteni az átmenetet a középső csoport nagy méreteitől ~~az~~ alárendelt alakok kisebb méretei felé. Athéna kocsiját Nike hajtja, a ki különben is rendes kísérelője, itt meg azonfelül az ő győzelmét jelképezi; Poseidon kocsiját szintén nő hajtja, talán felesége, Amphitrite. Mindkét oldalon a lovak mellett még

¹ Brit. Museum, Catalogue, 339., 13.

egy-egy alak áll. Ezeket Hermesre és Irisre magyarázták, az istenek követekre és hírnökeire, a kik, a mint az egészen illő dolog, elkísérték a földre igényt tartó isteni vetélytársakat; tartásuk és mozdulatuk nem illik ahhoz a föltevéshez, mely szerint Zeus küldte őket, hogy neki a vetélkedő istenekről hirt hozzanak.

A kocsihajtók mögötti tér mind a két oldalon néhány alárendeltebb alakkal van kitöltve, a kik igen különböző magyarázatokra adtak alkalmat. Ezeknek már pusztá elsorolása is igen nagy helyet venne igénybe; ha ki akarjuk zárni a nagyon félreeső magyarázatokat, nagyjában két főértelmezési módot különböztethetünk meg, a melyek közül hol az egyik, hol a másik uralkodik a többé-kevésbé valószínű magyarázatokon. Az egyik szerint az alakok alárendeltebb isteneket vagy herosokat ábrázolnak, a másik szerint helyi personificatiókat kell bennök látnunk, a melyek az esemény színhelyét jelzik. Sőt a két értelmzési mód nem is zárja ki egymást. Lehetséges, hogy egy-egy istenség vagy heros fel van használva ama helynek jelképezésére, a melyhez tisztelete legszorosabban kapcsolódott; de ilyesmi inkább kivétel, mint szabály. Az előbbi theoriát Furtwängler¹ védelmezi, a ki nagyon szellemesen, de nem egészen kétségen kívül álló adatok alapján, minden alakot azonosít. Ő a bal oldalon Kekropsot ismeri föl az ő családjával, mint Athena híveit, a jobb oldalon Erechtheust, leányát és unokáit, mint Poseidon követőit. Sőt odáig megy, hogy a széleken levő fekvő alakokat valamint az azokhoz legközelebb esőket Buzyges és Butes hősökkel

¹ Masterpieces of Greek Sculpture, Appendix.

valamint azok feleségeivel azonosítja. Ezzel a nézettel szembeállítható Brunn értelmezése, a ki ezekben az alárendelt alakokban úgyszólván nem lát egyebet, mint az eleusisi Kephisostól Sunionig terjedő partnak személyesített mappáját. Egy hasonló irányú magyarázatnak valószínűbb alkalmazása az, mely az orom baloldali, vagyis északi sarkában elhelyezett fekvő alakban a Kephisost¹ látja, a melynek olajfa-

19. Kekrops és leánya; a nyugati oromzatból.

szegélyezett medre tényleg az Akropolistól északra terület, míg a jobb oldalon levő végső alakok az Ilissos és a Kallirrhoe volnának, a melyek viszont dél felé láthatók. Ilyen módon az itt alkalmazott elhelyezés az olympiai templom keleti oromzatához hasonló, a hol a szóban levő hátradülő alakok, a Pausanias adta magyarázat szerint, az Alpheios és Kladeos folyó-

¹ Ezen alaknak régi, hagyományos neve Ilissos, a melyet azért választottak, mert ez Athén leghíresebb folyója; de ez a magyarázat helyrajzi viszonyok miatt nem valószínű.

isteneket ábrázolják.¹ Minthogy ezek az alakok az ábrázolt cselekmény helyszínét jelzik, oly helyzetben vannak felállítva, a mely a folyók tényleges fekvésének egészen megfelel. A Kephisos stylusa, folyékony, vízszerű szövedékével, mint látni fogjuk, erősen támogatja ezt az azonosítást. Ha ezt a magyarázatot elfogadjuk, a symmetria és a compositio egyaránt megkívánják, hogy a mellette térdelő női alak vele mint forrás, avagy mellékfolyó kapcsolandó össze. A többi alak közül már csak egy ülő férfialak szolgáltat eléggé világos indítékot kilétének meghatározásához, az, a ki mellett lányos alak térdel, karját nyakára támasztván. Ez az alak, a mely az oromzaton *in situ*, eredeti helyén, van meg, egy kígyó nagy csavarodásán ül és alig lehet más, mint Kekrops; a kígyó földi származására utal; nyersebb ábrázolásaiban lába kígyófarokban végződik. Mivel a monda szintén tud arról, hogy Kekrops, egyes tudósítások szerint bíróként, jelen volt Athena és Poseidon versengésénél és mivel az ő királyi alakja ülőhelyzetben a kercsi vázán is látható, minden jel azon magyarázatnak kedvez, mely az oromzatnak szóbanforgó alakját vele azonosítja. Ebből természetszerűen következik, hogy a három mellette levő női alak „Carrey“ rajzán az ő három leánya: Aglauros, Herse és Pandrosos. Az attikai mondakörben ez a három leány leginkább a gyermek Erichthoniosszal való kapcsolatukból ismeretes, a kit Athena az ő őrizetükre bízott volt. Így természetes, hogy a kettőjük között látható gyermeket Erichthoniosnak tartjuk. Igaz, hogy ezt a magyarázatot

¹ Ezt a magyarázatot is megtámadták ugyan, de, azt hiszem, nem kellő jogosultsággal.

nehéz összeegyeztetni a mese ama változatával, a mely szerint a fiút egy ládába zárva adták át a leányoknak, a melyet felnyitniok nem volt szabad; a mikor pedig a leányok, vagy legalább ketten közülök megszegték a parancsot, büntetésből megőrültek és az Akropolisról levetették magukat. Lehetséges különben, a mint Miss Harrison gondolja, hogy ez a mese csak később keletkezett egy homályos szertartás magyarázatára; nem egyezik ugyanis azzal a ténnyel, hogy Aglauros az athéni ifjak különös védőistensége volt, a ki kerületében átvette az ő esküjüket, és hogy Herse és Pandrosos vele gyámolító istenségekként voltak összekapcsolva.

A jobb oldalon, Poseidon kocsija mögött levő alakok magyarázata még nehezebb, mert az, a mi belőlök megmaradt, fölötte töredékes állapotban van, másrészt meg Carrey rajza itt csak nagy vonásokat nyújt. Van itt egy női alak két gyermekkel, egy hátratámaszkodó nő, kinek térdén egy meztelen alak ül, melyről már sokat vitatkoztak, hogy fiú-e vagy leány, és még egy ülő női alak.¹ Ezeket közönségesen, Poseidonhoz tartozó tengeri istenségeknek tartják. Némi valószínűséget kölcsönöz ennek a nézetnek az a körülmény, hogy az egyik jórészt megmaradt alaknak a ruházata széltől ránczoltnak látszik, de biztos magyarázat ebben a tekintetben alig érhető el.

Mielőtt az oromcsoportok szerkesztésének és kidolgozásának jellemzéséhez fogunk, legjobb lesz a

¹ Furtwängler még egy alakot tesz ide, az ülő nő és a térdelő férfi (folyóisten) közé, melyet Erechtheusnak tart. De erre, úgy látom, már nincs hely. Ezzel elesik az ő magyarázata is, mely szerint a három női alak Erechtheus leányai gyermekeikkel.

keleti oromzat valószínű kiegészítését és magyarázatát megbeszélünk. Itt még nehezebb feladattal állunk szemben, a melynek megoldása első tekintetre semmi reménnyel sem kecsegtet, mert Carrey rajza cserben hagy, mint a mely csak az orom két szélén még megmaradt kevés alakot örököltette meg. De szerencsénkre rendelkezésünkre áll egy dombormű, a mely a Parthenon keleti oromzatát vette mintául és azt valószínűleg hűbben követi, mint a nyugati oromzatnak bármely ismert utánzata. Ennek a domborműnek segítségével és az épületen tapasztalható nyomok alapján, a melyeket Sauer tanár tanulmányozott, talán sikerül majd némi valószínűséggel, a compositiónak fővonásaiban való képzeleti helyreállítása.

Az oromdísz, mint Pausaniasból értesülünk, Athena születését ábrázolja. Pindarosban és az Athenához intézett homerosi hymnusban is megtaláljuk ennek az eseménynek leírását, a melyeket költői szépségük miatt érdemes itt, a Parthenon szobrai mellett bemutatni:

„És akkor Hephaistos mesteri kezétől, az érczsze csapásától kiszökött atyja magas fejéből Athena és hatalmas hangon fölkiáltott. És dörgött a menny és az anyaföld.“¹

„Szülte őt a tervező Zeus maga szent fejéből, harcias fegyverzetben, aranyosban, ragyogóban. Áhítat fogta el mind a halhatatlanokat, a mikor látták. Ő pedig az aegisthordó Zeus elé sietve rohant az ő halhatatlan fejéből és forgatta a hegyes dárdát. És a nagy Olympos hatalmasan megrázkódott a Fényesszemű rohamától. A föld köröskörül borzasztóan vissz-

¹ Pind. Olymp. VII. 35—37.

hangzott. És megmozdult a tenger, sötét hullámoktól felkavarva és elömlött hirtelenül a hab. És Hyperion fényes fia jó időre megállította az ő gyorslábú lovait, míg le nem vette halhatatlan vállairól isteni fegyverzetét, és örült a tervező Zeus.¹

Az attikai vázák, a melyek ezt a jelenetet ábrázolják, Athenát fegyverzetbe öltözött kis bábúnak tüntetik fel, a mint a trónján ülő atyjának fejéből kipattan. Hephaistos, fejszójét még kezében tartva meghökken ütése következményein és visszalép.

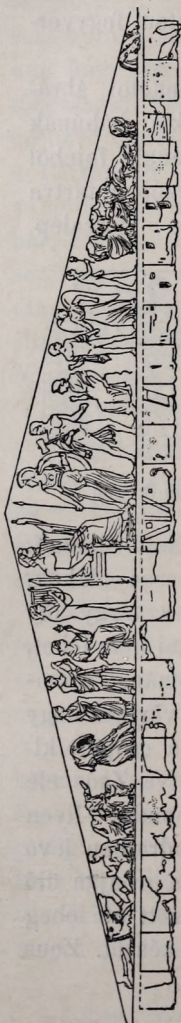

20. Athena születése a madridi puteal reliefképén.

Apollon lyrájával és Eileithyia Zeus mellett állanak. Jóllehet ebben a compositióban az összes alakok, Zeusz is, eléggé megfelelőek és az egész tárgy oly nemű, a melyen nagyobb változtatást tenni nem lehet, még sem valószínű, hogy Athenát templomának oromzatán ily módon ábrázolták. Inkább azt várjuk, hogy Athena Zeussal egyetemben foglalja el a csoport ki-tüntető helyét, a közepet: hogy ő „sietve Zeus elé rohan“, a mint a homerosi hymnus mondja. Ilyen módon tünteti fel a jelenetet a most Madridban levő kút-káva (puteal) domborműve: Athena a trónján ülő Zeus előtt hevesen előretör; a kettő között ott lebeg Nike, a mint Athénát megkoszorúzni készül. Zeus

¹ Hymn. Homer. XXVIII. 4—16.

mögött áll a visszahökkenő Hephaistos fejszékével. Hephaistoson túl van a három Moira, a kik után

21. A keleti oromzat vázlatos restructiója: alul a szobrok fölállításának a talapzaton látható nyomai.

ismét visszakerülünk Athenához.¹ Az egész compositio minden bizonynyal valamely közismert eredeti mű után készült, a mely alig lehet más, mint a Parthenon-ormzat. Athena alakja nagyon hasonlít a nyugati orom Athenájához; épp úgy nagyon emlékeztet Hephaistos domborművű alakja a még megmaradt Hephaistoshoz. Nem lesz tehát megokolatlan az a következtetésünk, hogy az istenek a madridi reliefképtől nem nagyon eltérő módon voltak az oromzaton ábrázolva.

Ha már most azokat a nyomokat vizsgáljuk, a melyeket Sauer tanár vett észre, azt találjuk, hogy a középső csoportot egy trónon ülő alak — nyilvánvalóan Zeus — és egy előtte jobboldalt levő, álló személy alkotta; ez utóbbinak Athenának kellett lennie. Hephaistosnak, minthogy neki fontos szerepe jutott a jelenetben, a kettő közül

¹ A dombormű, mely egy hengeralakú kútkáván van, egybefolyik. Rendesen Hephaistos és a Moirák között szokták az ismert reproductiók megtörni. Meg kell itt jegyeznünk, hogy a dombormű ezen kettévágása, a mely természetesen nincsen meg a káván, egészen önkényes.

valamelyik mellett kellett állania. A megmaradt torso szerint, mely jobbfelé hajlik előre, csak Athena után következhetett, ha föltevésünk szerint ragaszkodunk a csapás utáni visszahökkenést kifejező mozdulatához. Zeus mögött egy álló alak számára van hely; ide tehető a vázák útmutatása nyomán a lyrát pengető Apollon. Mögötte egy ülő és két álló alak fér el. A kútkáván levő három Moira egészen megfelelne az itt kínálkozó feltételeknek; ily módon kitöltöttük az űrt a bal oldalon. A jobb oldalon Hephaistos mögött egy ülő és két álló alakot kell felvennünk, mely utóbbiak közül az egyik Nike lehet, ha a meglevő torzó idevaló s nem inkább a nyugati oromzatba. Ezeken túl következett egy, most elveszett alak, mely jobb felé siet és megfelelt a bal felé törő alaknak, mely a középső ürről túl a bal oldalon még megvan. Ezek az alakok bizonyára a hirnökök, a kik Athena születésének hírért elviszik az Olymposról a földre. Közülök az egyiket, a mely még megmaradt, rendesen Irisnek magyarázzák és valószínű, hogy párja a másik oldalon Hermes volt. Ez a két alak tehát úgy látszik a keret határát adja, a melyen belől az Olymposon végbe-menő égi eseménynél tényleg jelen volt isteni gyűlekezet ábrázoltatott. Az oromzat szögleteiben levő többi alárendelt alakok magyarázata körül sok vita folyt. Csak annyi bizonyos, hogy az egész jelenetet bezárja az egyik oldalon a napisten, a ki a bal oldalt a hullámokból kiemelkedve négyes fogatát hajtja, a másik, jobb oldalon a hold istennő, a ki szintén négyes fogaton¹ az oromzat mezeje alá tűnik. Itt

¹ Az a nézet, hogy itt a lovon ülő Hold, vagy talán az Éj volt ábrázolva, véglegesen megdőlt akkor, a mikor Sauer tanár az oromzaton a többi ló maradványait is megtalálta.

tehát a jelenet idejét jelezték, a nap keltét, úgy hogy a nyugati orom helyi vonatkozásaival szemben itt inkább kosmikus keretet találunk, a mely a fenséges tárgynak tényleg jobban is felel meg.

A többi alakokat illetőleg, úgy mint a nyugati oromzaton, megint két magyarázat között választhatunk, az egyik isteneket vagy herosokat akar bennük látni, a kik az eseménynél jelen voltak; a másik ismét személyesítéseket ismer fel bennük, a melyeknek helyi vagy éppen az esetben talán inkább kosmikus vonatkozásuk van. Az utóbbi magyarázatnak, úgy látszik, itt előnyt kell adnunk. Mert ha istenek, nehéz volna megmagyarázni, hogy miért jelennek meg az Olymposon kívül, s nem azon belül. Ha pedig herosok — vagyis inkább hősnők, heroinák, hiszen közöttük csak egy férfi alak fordul elő — nehéz volna jelenlétük okát, vagy azt az elvet megmagyarázni, a melynek alapján meg vannak válogatva. Furtwängler szerint például a hátradülő férfialak Kephalos, az attikai heros, mert Kephalos kapcsolatban van a szürkülettel; de ez a kapcsolat ismét oly bensőleg függ össze Eos (Aurora) személyével, hogy nehéz reávaló vonatkozást felismerni ott, a hol a szürkületet csak a felkelő nap jelzi. Az a nézet, hogy a hirnökökön túl levő alakok mind a két oldalon, a természet személyesítései oly eljárás, a melylyel a görög művészet virágkorában elég gyakran találkozunk. De ebben az esetben nem szabad oly szoros helyi vonatkozású személyesítéseket keresnünk, mint a milyeneket a nyugati homlokzaton találtunk. Itt ugyanis az Akropolis közelében tényleg meglevő folyók jelezték a határokat. A keleti orom személyesítéseit nagyobb körben, a világ két főtája között, a kelet és a nyugat

között kell keresnünk. Azok a személyesítések, melyek leginkább elfogadhatók, evvel az elvvel teljesen egyeznek. Így Brunn szerint az a hátradülő férfialak, a ki arczczal a felkelő nap felé fordul, az Olympos hegyét jelenti, a melyet a reggeli szürkület első sugarai megvilágítanak; és ebben az esetben az Olympos nem pusztán földrajzi személyesítésnek tekintendő,

22. Az ú. n. Horák és Iris a keleti oromzathól.

hanem jelenti azt a tipikus hegyet, a mely az olymposi isteneknek otthona. A mögötte következő két ülő női alakban, Brunn a Horá-kat ismerte fel, a kiknek Homeros szerint az a feladatuk, hogy az Égbolt kapuinál ülve „gondját viseljék az Égnek és az Olymposnak és a tömör felhőket megnyissák és becsukják“. Ilyformán Iris, a ki mellettük elsiet, úgy volna ábrázolva, a mint az Olymposról az azon kívül eső világra leszáll. Az oromnak megfelelő másik végén a lehanyatló hold mellett, három női alak látható; egy külön ül, a másik kettő szorosan egymás mellett,

úgy hogy az egyik a másiknak ölébe támaszkodik. Ezt a három alakot igen gyakran Moiráknak hívják; mi azonban láttuk már, hogy a madridi reliefkép a Moirákat a compositio közepének töszomszédságába teszi, a hol azoknak megfelelőbb a helyük. Brunn azt hiszi, hogy ezek az alakok a lemenő holdat kísérő felhőket ábrázolják. A felhőknek személyesítése, a mely a görög irodalomban elég gyakran fordul elő, nem valószínűtlen. Ha a magyarázatnak ily iránya helyes, lehetséges még Waldstein magyarázata is, a ki a szorosan egymáshoz kapcsolt alakokban a Föld ölében nyugvó tengert látja.¹ Lehetetlen ilyen tárgyra vonatkozólag teljes biztonságot elérni. A magyarázatnak általános elve azonban elfogadható, míg részleteiben való alkalmazása az egyéni ízlés dolga.

Eddig az oromfalak valószínű kiegészítésével és magyarázatával foglalkoztunk főleg; most meg kell vizsgálnunk a compositio és kivitel művészi tulajdonságait és ebben természetszerűleg figyelmünket különösen a szoborművek megmaradt darabjaira kell fordítanunk. Ebből a szempontból lehetetlen legalább a jelen állapotjukban különbséget tennünk a két orom között. Ha a nyugati oromnál inkább a compositióval, a keleti oromnál pedig inkább a részletek kivitelével foglalkozunk, ez csupán annak a véletlennek tudandó be, hogy az egyik esetben rendelkezésünkre áll 'Carrey' rajza, a másik esetben meg jobb karban maradt ránk az orom néhány alakja.

¹ A fő kifogás ezen magyarázat ellen az, hogy a nap itt a tenger hullámaiból való felkeltében van ábrázolva, a mint ez az Olymposról tényleg látszanék, de ugyanakkor a hold nem nyugodhatik le a tengerbe, és semmi esetre így nem látszik az Olymposról.

Az a szigorú symmetria, a melyet régebbi orom-compositiókban, mint pl. az aeginai- és olympiaiban találunk, a Parthenonnál is tapasztalható, csakhogya itt bizonyos változatosság vegyült hozzá. Így látszólag megfeleltek egymásnak számukra és valószínűleg mozgásukra, valamint helyzetükre nézve is mind a keleti, mind a nyugati oromfalnál a középtől jobbra és balra eső alakok; még az a két gyermek is, a kiket a Poseidon kocsija mögötti alak mellett látunk, megfelel ugyanazon orom baloldalán egy valamivel idősebb gyermeknek. Ezen nyilvánvaló megfelelés mellett az alakok mind a két oldalon csoportokba oszolnak, a melyek az egyhangúságot elenyésztetik. Így az Athena kocsija mögötti négy alak természetesen két kettős csoportra tagolódik, míg a jobb oldalon a nekik megfelelő négy alak egy középső kettős csoportot alkot egy-egy oldalalakkal. A nyugati orom legszélén levő alakok az egyik oldalon egy hátradülő férfi és egy térdelő női alak, míg a másik oldalon a nemek felváltva cserélve. A keleti oromzaton ismét mindjárt a nap és hold mellett egy-egy három alakból álló csoportot látunk, melyek közül a legbelül levő alak a központ felé fordul, a középső felénk tekint, a szélső hátradülő alak meg a középponttal ellenkező irányba néz. Itt is ketté van választva a két csoport: a bal oldalon az ülő alakok szorosan együvé tartoznak, a hátradülő alak pedig külön van; míg a jobb oldalon a hátradülő és a vele szomszédos ülő alak tartoznak együvé és a másik ülő alak van elkülönítve. A mint szemünk élvezettel halad tovább alakról alakra, csoportról csoportra a közép felé, úgy fokozódik érdeklődésünk, a mint a compositio közepe felé közeledünk, de itt is van változatosság: az érdeklődés tetőpontját

a középben nem annyira folytatólagos sima lejtőn érjük el, hanem inkább, a mint helyesen mondták, hullámvonalban. Az oromzat technikai részleteinek körébe tartozik annak megfigyelése, hogy milyen páratlan ügyességgel győzte le a művész azt a nehézséget, a mely az orom-compositiók azon természetéből folyt, hogy egy adott háromszögű mezőt kell kitölteni, benépesíteni. A térdelő és álló alakoknak felváltott alkalmazása a nehézségen oly ügyesen átsegít, hogy szűkszerűségük, a helyzetek kényszerűsége fel sem tűnik. A középső és szélső alakok méretbeli eltérése oly ügyesen van felhasználva, hogy részben a hatás emelésére szolgál, részben meg a figyelmünket elkerüli. A nyugati oromzaton a főalakok hatalmas nagyságát nem annyira építészeti feltételek kívánták meg, mint inkább maga a monda.

Nagymagasak, gyönyörűek voltak : ragyogott kelevézők
Mint csak az isteneké: de a nép az már alacsony volt.¹

Az alakoknak ezen hatalmas méreteit enyhíti az az eljárás, a melyet Olympiában is alkalmaztak, hogy t. i. a főcsoport mindkét oldalára kocsikat helyeztek; ezek a kocsik az eléjük fogott lovakkal nemcsak elkülönítik a nagyobb alakokat a kisebbektől, hanem keretül is szolgálnak, a mely a közbefogott alakokat erősebben kidomborítja és szembetűnőbbekké teszi. A keleti oromfalon egy finomabb fogás van alkalmazva. Láttuk, hogy ott a nyomokból következtetve, a középcsoporttól jobbra-balra, egyenlő távolságra egy-egy ülő alak volt. Valószínű, hogy ezek az alakok körülbelül ugyanabban a mértékben voltak kifaragva,

¹ *Homeros Ilias*, XVIII. ének 518—519. Kemenes József fordítása.

mint a mellettük levő a közép felé eső alakok, míg a mellettük, de kifelé következő álló alakok fejei ismét egy magasságban vannak az ülő alakok fejével, ez az eljárás a görög domborműveknek jól ismert szerkesztési sajátossága. A természetes és conventionalis méreteknél ez a váltakozása az eltéréseket majdnem észrevehetetlenné tette, másrészt meg nagyban fokozta az egész csoportozatnak változatosságát.

A compositió ezen és hasonló jellemvonásainak megismerésében többé-kevésbé következtetésekre vagyunk utalva, a melyek nyilvánvalósága természetesen részben kétes. Ha most maguknak a szoborműveknek stylusára térünk át, a megmaradt eredeti munkákhoz fogjuk magunkat tartani, a melyek bár az egész orom csoportozatoknak csak kis töredékét teszik, mégis elegendők arra, hogy ezeknek a szobrászat alkotásai között a legelső helyet biztosítsák. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a modern műbirálók és művészek ezen egyhangú ítélete nem talál megerősítést a classikus idők tanuínál. Pausanias kevesebb figyelemre méltatja a Parthenon szobrait, mint az Olympiának aránylag nyers és archaikus ízű oromcsoprotjait és metopéit, az egész ránk maradt antik irodalom sehol tudomást nem vesz a szobrokról, míg az istennő szobra, mely a templom belsejében volt, sűrűn említetik. Mindamellett nem szabad ebből azt következtetnünk, hogy a régi görögök ezeknek a szobroknak nem tulajdonítottak értéket. Classikus írók nagyon ritkán tesznek műtárgyakról említést. Hogy az athéniek büszkék voltak az ő Akropolisukra és mindarra, a mit az tartalmazott, azt jól tudjuk; a Parthenon oromcsoportozatai pedig, ha nincsenek is külön megemlítve, nagyban hozzájárultak városuk

dicsőségének emeléséhez. Azután meg tekintetbe kell vennünk, hogy ezek a szobrok építészeti díszek, a melyeket már csak nagyságuk és számuk miatt sem dolgozhatott ki az a mester, a ki a tervezésükért felelős volt; a megmaradt alakok kidolgozása is mutat kis eltéréseket, a mi arra vall, hogy itt különböző művészek dolgoztak. És mindamellett, ha őket a mi

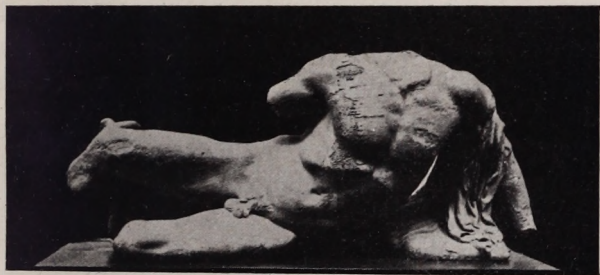

23. Heverő férfiú a keleti oromzatból.

múzeumainkban látható régi remekművek legszebb darabjaival hasonlítjuk is össze, — a melyek közül egyik-másik bizonyára igényt tarthat arra, hogy valamely régi szobrász eredeti alkotását lássuk benne, — még akkor is példátlan a maga nemében az *Elgin marbles* néven ismert parthenoni szoborművek tökéletessége. Semmi sem bizonyítja ennél világosabban a művészi munkának azt a magas fokát, melyet azok a szobrászok értek, kik Periklesnek és Pheidias-

nak az ő nagy terveik végrehajtásában segítségére voltak.

A legjobban megmaradt két férfialak a keleti oromfalról: a hátradülő ifjú, kit rendesen Theseusnak hívnak, s a kit mi Olympossal véltünk azonosíthatni, és a Kephisos folyóisten a nyugati oromfalról. A közöttük mutatkozó ellentét teljesen megfelel annak a különbségnek, a mely az elnevezéseink szerint javasolt ábrázolások között fennáll. Az egyik erőteljes, hatalmas és heroikus arányú, a mellett ment attól a

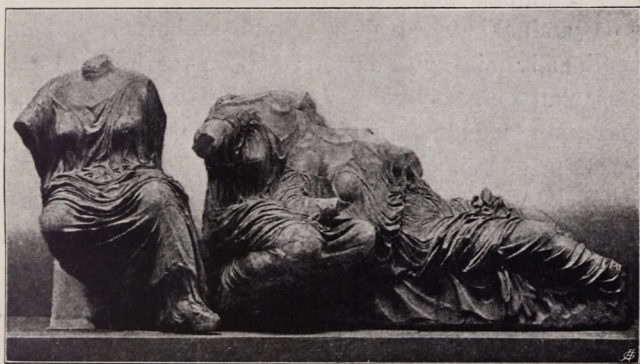
24. Az ú. n. Ilissos a nyugati oromzatból.

nehézkességtől, a mely a későbbi művészetben gyakran megrontja az ilyen jellegű alakokat, valamint mentes másfelől azoktól az athletákra emlékeztető túlzásoktól, a melyeket a metopékban észrevettünk; izmai jóllehet erősen ki vannak fejlődve, sehol sem ötlenek fel túlságosan; tartása meg méltóságteljes nyugalmat fejez ki. Feltűnő, hogy mily keveset veszít az alak egész hatásából azáltal, hogy felülete az időjárás romboló munkájától sokat szenvedett; sőt bizonyos jelek arra mutatnak, hogy felülete sohasem volt azzal a gondossággal dolgozva, a melyet ugyanannak az oromzatnak ruha-részletein látunk. A mű

szépsége a pompás körvonalakon és arányokon alapult; innét van, hogy ma is töredezett voltában oly frissen hat reánk mint új korában. A nyugati oromfal folyóistene viszont valóságos mestermű a hús finom szövedékeinek kifejezésében; minden izma pihenni látszik és az egész mintázás oly lágyan folyó, hogy a „Theseus“ izmainak keménységével szemben puhább, folyékony anyagból alkotottnak tetszik. Helyes következtetésnek tartjuk, hogy a művész a mintázásnak és megmunkálásnak e módjával a folyóisten jellemét akarta kifejezni; a mellett mélyebb jelentést kölcsönzött a hátradülés conventionalis helyzetének, a melyet már Olympiában találunk, és mely a későbbi művészetben egészen közönségessé vált. Törzs és tagok itt egyaránt nyugvásban vannak és azt a benyomást keltik, hogy a földről csak nehezen tudnának maguktól fölemelkedni.

A ruhás női alakok kidolgozásuk részleteiben még gyönyörűbbek. Művészi tökéletesség tekintetében bizonyos határig különböznek egymástól; a tökély legmagasabb fokát abban a három alakban érik el, melyek a keleti oromfal jobb végében a hold istennő mellett következnek. Itt a ruházat híven fejezi ki mind magát az anyagot, mind az idomokat, melyeket takar; nem hasonlít ahhoz a kissé modoros attikai ruházathoz, melyet valamivel későbbi korban találunk, a mikor a ruha hol a testhez tapad és a test formáit szinte lehetetlen módon láttatja, hol meg túlzott szabadsággal lebeg nem természetes tömegekben és redőzésben. Feltűnő, hogy az archaismustól való teljes felszabadulás első példáiban a ruházat kidolgozásában mindjárt a legmagasabb fokú tökéletességet találjuk. Az a nagy gond, a melyet a régebb attikai szobrászok a ruházat tanulmányozására

fordítottak, nem veszett kárba. Bár egyfelől rideg és feszes modorok felé vezetett, másfelől oly stylust teremtett, a melyben minden, a mi tisztára véletlen, önkényes, gondosan ki volt kerülve; ugyanezt az eljárást figyelhetjük meg a Parthenon oromszoportjain. Az olympiai oromzatokon, sőt még a Parthenon metopéin is, a melyek, a mint láttuk, egy athletikai iskola alkotásai, nem hiányoznak véletlen ránczok és rész-

25. Ruhás nők csoportja a keleti oromzattól.

letek, jöllehet ezek sajátyszerű ellentétben állanak környezetük archaikus ridegségével. De az oromzatok ezen alakjainak ruházatában semmisem a véletlen műve; az összhátás szokatlan gazdagsága és szabadsága ellenére minden ráncz a maga helyén van és egy rendszert alkot, a mely az egészen uralkodik. A nagyobb tömegek az alakokkal és egymással összhangzóan vannak elrendezve, a finomabb ránczok, a melyekre tagolódnak, megint szoros viszonyban állanak ezekkel a nagyobb tömegekkel, úgy hogy ezeknek határtalan változatosságát kölcsönöznék, anél-

kül hogy a főformák tisztaságát megzavarnák. A felület kidolgozásának mesteri volta, a melyet az oromfalon tapasztalhatni, szintén a régebbi attikai szobrászok nyers kísérletezéseinek öröksége, főleg az ellentét kifejezésében, melyet a ruha vastagabb, nehezebb anyagának szélesebb, símább ránczai a vékonyabb, könnyebb szövetből való részek hullámosabb, finomabb redőzetével képeznek.¹ Igaz ugyan, hogy első tekintetre nincs sok hasonlatosság a Parthenon oromzatainak stylusa és a régebb szoborművek conventionalis mintázása között; de bizonyos, hogy a Pheidias alatt dolgozó szobrászok csak ilyen multnak hatása alatt haladhatták túl elődjeiket, sőt még utódjaikat is technikai ügyességben és fölfogásuk nemesiségevel. A női alakokban ugyanazokat a nagyszerű arányokat látjuk, melyek a férfialakokat jellemzik; és ez itt még feltünőbb annál az ellentétnél fogva, mely közöttük és a későbbi görög művészek ismert típusai közt fönnáll. Az oromzat alakjainak fejei közül az u. n. „Theseus“ fején és néhány jelentéktelen töredéken kívül egy sem maradt ránk, ez pedig az időjárás hatása alatt oly rossz karban van, hogy éppen csak az általános arányokat mutatja. De azért van mégis egy jobb karban levő, bár erősen kiegészített fej (képünk a kiegészítések nélkül mutatja), a mely nagyon valószínűen az egyik oromfalnak valamely alakjához tartozik. A fej Velenczében került elő, a hová talán Morosini egyik kísérője hozhatta. A fej, melyet későbbi tulajdonosai után Weber-vagy Laborde-fejnek hívnak,² stylusa szerint a leg-

¹ Ez talán ellentéte a gyapjú- és lenszöveteknek, a melyek a dóroknál, illetőleg az iónoknál voltak divatban.

² Jelenleg a Marquise de Laborde gyűjteményében Párisban.

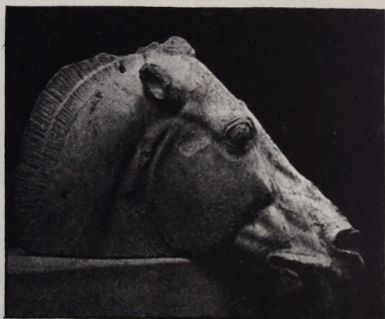
szorosabb rokonságban van az oromzatokkal. A formák ugyanazon nemessége, a mintázásnak ugyanaz az egyszerűsége és szélessége jellemzik; a haj, melynek hatalmas tömege finom fonatokkal tagolódik, az oromzati alakok ruházatát juttatja eszünkbe. Lehetetlen teljes biztonsággal megállapítani, hogy e fejünk mely alakhoz tartozott, némelyek a Nike fejének tartják, a ki a nyugati oromzaton Athéna kocsiját hajtja.

26. Az ú. n. Weber—Laborde-féle fej.

Athena fogatja a nyugati oromzaton volt a Parthenon oromzatának az a része, a mely legnagyobb mértékben felköltötte előbbi utazók bámulatát. Wheeler írja: „A lovak oly nagy művészettel vannak faragva, hogy úgy látszik, mintha a művész túltett volna saját magán és azokba a látszólagos életnél többet öntött volna; akkora erő van kifejezve a nemesvérű lovakat jellemző kapálódzásuk és toporzékolásuk minden mozdulatában“. A lovaknak ez a nagy híre vesztükre szolgált; mert a mikor Morosini 1687-ben elfoglalta az Akropolist, diadaljelekként akarta azokat elvitetni és ennél a kísérletnél lefejtés köz-

ben leestek és darabokra törtek. A keleti oromfalon levő Nap és Hold fogatjainak lófejei azonban épségben megmaradtak, és ezek elegendők arra, hogy a Wheler-féle áradozó leírásokat igazolják. A Nap és a Hold lovai közötti ellentét élesen jeleztetik: A napisten lovai a tengerből kiemelkedvén, felvetik fejüket, orrczimpájuk megnyílt, hogy a reggel levegőjét szívják; az oromfal másik végén a holdistennő lova — a

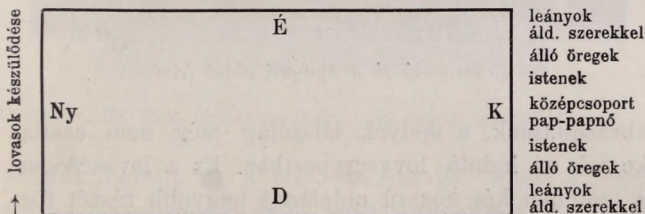
27. Ló feje a keleti oromzatból.

fogatból csak egy maradt meg — fáradtan közeledik ugyan útjának vége felé, de azért elárulja nemes tüzét; mondhatjuk, hogy ez a ló a kidolgozás művésziességében kiállja a versenyt a Parthenon bármely darabjával. A frízen levő egyik kocsiba fogott ló remek mintázása összehasonlításra kínálkozik vele a szájkörüli részletek felületének csodálatosan finom kidolgozásában; a szája szinte reszketni látszik és gyönyörű ellentétben áll a pofa sima, az alatta levő csonthoz tapadó felületével, de az oromfal lován jobban domborodik ki a szem, a mely vonás némileg a világítás és relieffaragás különbségeinek tudandó

be, de némi tekintetben a tárgy másnemű felfogásából ered. Ezek a lófejek és a női alakok pompás ruházata szemléltetik legjobban azt a magas tökélyt, melyet a Parthenon oromfalának művészei közül egyesek a szöveteknek és a meztelen részeknek márványban való élethű visszaadásában értek.

A Parthenon frize ünnepi fölvonulást ábrázol, a mely nyilvánvalóan alig lehet más, mint a Panathenaiák diszmenete. A compositio a délnyugati sarkon kezdődik és egyfelől a nyugati és északi, másfelől a déli oldalon vonul végig, míg végre mindkét menet a keleti homlokzat sarkán befordul, a hol a két (déli és északi) menetnek eleje egy-egy ülő istencsoport-hoz ér, mely az ünneplő tömeg megérkezését várja. A menet rendjét a mellékelt rajzból könnyen megérthetni.

lovakok . . . kocscik · férfiak · zenészek · ifjak · áld. állatok

→ lovakok . . . kocscik · férfiak · zenészek · ifjak · áld. állatok

A nyugati friz még megvan in situ, a maga helyén; a többi három oldal frizének legnagyobb részét a British Museumban őrzik; néhány lapot az athéni és más múzeumokban.

A nyugati friz athéni lovagokat ábrázol, a mint a menetre készülnek. Egyesek már lovukon ülnek és egyenként vagy párosan az északnyugati sarok felé

haladnak. Mások fiatal kísérőik segítségével felkantározzák lovukat, ruházatukon egyet-mást igazítanak, vagy lovuk mellett állanak felszállásra készen. A lovak és emberek helyzetében ilyen módon igen nagy változatosság uralkodik. Az előkészületek a hosszú oldalak sarkai körül is folytatódnak: az északi oldal nyugati végén lovas áll ágaskodó paripája mellett, a déli oldal nyugati végén meg lépésben haladó lovak

28. Bokrosodó ló a nyugati oldal frizéből.

ábrázoltatnak, a melyek látszólag még nem csatlakoztak az induló lovasesoporthoz. Ez a lovasesoport a templom két hosszú oldalának nagyobb részét foglalja le. A lovak toporzékolva hevesen törnek előre, néha szabályos rend nélkül, néha rendes sorokban, hatosával vagy hetesével egymás mellett. A lovasok biztos ülése, az a könnyedség, a melylyel paripáikat vezetik, méltóságot kölcsönöz a lovasesapatnak és szabályozza annak féktelen előretörését. A lovasok előtt kocsik haladnak, melyeknek mindegyikét egy-egy fegyveres harczos (ἄποβατής) kíséri, a ki vagy a kocsin áll a kocsi hajtója mellett, vagy menetközben

föl- vagy leugrik. Az előbbire a déli oldal megmaradt kövein, az utóbbira az északi oldaléin akad példa, és azért arra következtettek, hogy itt meg amott egymástól különböző jelenetek vannak ábrázolva; holott ebben minden valószínűség szerint nem szabad mást látnunk, mint a művészi ábrázolás követelményeinek tett bizonyos engedményt. A kocsihajtó a koci jobb

29. Idős férfiak csoportja az északi frizből.

oldalát foglalja el, a mi azt mutatja, hogy a régi Görögországban úgy mint most Angolországban, meg nálunk, egy másik kocsival való találkozásnál baloldalt való kitérés volt szokásban. A hol tehát, mint a déli frizen, a kocsi jobbra haladnak, a fegyveres harcos föl- vagy leszállás közben a koci hajtója mögé került volna, a miről meggyőződhetünk, ha az északi friz megfelelő ábrázolásait nézzük.

A kocsi előtt mind az északi, mind a déli oldalon gyalogosok csoportjai haladnak. Ezek egyikét szakállas férfiak alkotják, a kik menetközben egymással beszél-

getnek. Bennök talán a thallophorosokat, vagyis az olajfaágak vivőit¹ szabad látnunk, avagy azokat ábrázolják, a kik az euandria, azaz férfias viselkedés és illem versenyében választattak ki; egyikök éppen virágkoszorút tesz fejére. Előttük mennek a zenészek, kik lantjukat és fuvolájukat szólaltatják meg; ezek előtt ismét ifjak, kik szent edényeket és áldozati

30. Korsóvivő ifjak az északi oldal frizéből.

eszközöket visznek. Mindebből a déli oldalon csak egy töredék maradt ránk: egy férfi, a ki egy lapos teknőt visz; az északi oldalon több hasonló alak fordul elő, azonkívül néhány vízfordó, kik vállukon nagy vízkorsókat (*hydria*) tartanak. A hosszú oldalak keleti végét az áldozati állatok menete foglalja el, a déli oldalon kizárólag tehenek, az athéniektől föl-

¹ Az ágak nincsenek kivésve, hanem valószínűleg oda voltak festve.

ajánlva; az északi oldalon tehenek és juhok, az athéni gyarmatok ajándékai.

A keleti fríz mindkét szélén egy-egy leánycsoporttal kezdődik, a kik tálakat, korsókat, tömjéntartókat és könnyebb áldozati szereket visznek. Ez szabad származású athéni hajadonoknak fenntartott kitüntetés volt.

31. Áldozati állatok részlete az északi oldal frizéből.

A leányok mind a két oldalról beszélgető férfiak csoportjához közelednek, kik — öt az egyik részen, négy a másikon — talán a kilencz archont ábrázolják, a mint az Akropolisra előre felmenve, ott az ünnepi menet megérkezését várják. A menet elejét megint mindkét oldalon ünneprendezők és hasonló alakok fogadják, kik hosszú köntösükről felismerhetően az egész frizen végig helyenként fellelhetők, a mint a

menetet rendezik és szabályozzák; egyúttal változatosságot is hoznak az egyirányú menetbe azáltal, hogy itt-ott arccal felénk tekintenek, avagy ellenkező irányba fordulva nézik a menetet. Az archonok két csoportja között foglal helyet a tizenkét isten, a kik széken ülve készülnek részesülni Athena és az ő városa vendégbarátságában. Az istenek két csoportra vannak osztva, a közöttük részben látható alakokkal

32. Hajadonok a keleti frízről.

később fogunk találkozni. Mindegyik csoport háttal fordul a középső jelenet felé, és az érkező menettel néz szembe. Az egyes istenek megállapítása már sok vitára adott alkalmat; s bár most is lehet még véleményeltérésnek helye, meghatározásuk már nagyon szűk határok közé van szorítva. Ha kisebb mellékalakoktól eltekintünk, hét isten és öt istennővel van dolgunk. A későbbi idők szokásos szigorú rendjében a főistenek nemők szerint két egyenlő csoportra vannak fölosztva, Dionysos meg gyakran hiányzik közülök. Ha öt itt jelenlevőnek gondoljuk, nem lesz nehéz a hét isten és az öt istennő közül négyet meghatározni,

33. Istenségek és a középcsoport részlete, a keleti frizből.

világos ugyanis, hogy egy ilyen gyülekezetben a trónoló alakokat olymposi főistenségeknek kell tartanunk, nem holmi kísérőknek, személyesítéseknek avagy hősöknek.

A középtől balra Zeus ül trónján, melyet a többiekétől díszes támlája különböztet meg. Mellette van a fátyolát emelő Hera, a ki előtt kísérője áll, Iris. Hozzá legközelebb ül Ares, ki könnyen felismerhető türelmetlen és heves mozdulatáról: a mint két kezével körülkulcsolja fölhúzott térdét. Azután két alakból,

34. Ülő istenek csoportja a keleti oldal frizéből.

egy férfi- és egy női alakból álló csoport következik, a kik szorosan egymáshoz tartoznak; a nőt felismerhetővé teszi a fáklyája, ez Artemis, a férfi pedig nem lehet más, mint Apollon. Ő vállával egy másik istenhez támaszkodik, az utolsóhoz ezen az oldalon, a kinek könnyed tartása már elégséges arra, hogy benne Hermest fölismerjük, a követet, a ki mindig kész üzenetet vinni; de azután ott van még jellemző kálapja, a petasus, a melyet térdén tart.

A középtől jobbra maga Athena foglalja el a megtisztelő helyet, a melyet amott Zeus kapott.¹ Ő a

35. A középcsoport részlete és istenségek, a keleti frizből.

¹ Itt a rendesen elfogadott magyarázatot adom, jóllehet a helyzettől eltekintve semmi sem mutat arra, hogy Athenával van dolgunk. Az istennő, ha le is teszi sisakját, rendesen meg szokta tartani az aegist. Könnyű volna ezt az alakot Hestiára magyarázni; a kitüntető helyet megmagyarázná az a körülmény, hogy áldozatnál rendesen kitüntető hely jut neki, a ki különben is helyén van itt az állam vendéglátásával való szoros kapcsolata miatt; a Hephaistossal való szoros társítása is könnyen érthető. Ebben az esetben Athena egészen hiányzanék a frizről; de hiszen az ő jelenlétét elengedőképen jelképezi a templom belsejében levő szobor, a mely a keleti

békés szertartás kedvéért, a melyen elnököl, fegyvertelenül jelent meg. Athena szomszédjával, Hephaistoszal beszélget, kit erős izmai és sántaságát diszkréten jelző ügyetlen tartása tesznek fölismerhetővé. Utána szakállas, méltóságteljes alak következik, ki mindenestre Poseidon; feléje fordul egy ifjú isten, kinek bágyadt tartása és lágy, majdnem érzéki typusa Dionysosra vall.¹ Tovább két istennő következik. Az egyik, a ki

36. Ülő istenek a keleti oldal frizéből.

nagy ajtón át volt látható. Ilyformán az ő vendégei volnának ábrázolva a frizen. A British Museum katalógusa szerint Athena ölében fekszik az összehajtott aegis, s melynek kígyói még észrevehetők; de ezek a kígyók távolról sem mondhatók világosan láthatóknak, és különféle magyarázatban részesültek.

¹ Furtwängler szerint ez az alak Apollon, a mellette ülő nő Artemis, míg Dionysos és Demeter szerinte a másik csoportban van emezek helyén. A fáklya ugyan Demeterhez is illik; de annak a túloldali istennek erőteljes és izmos alakja nem felel meg Dionysosnak.

szélről ül és kinek térdéhez szárnyas fiú támaszkodik, kezében napernyővel, bizonyára Aphrodite Erosszal; a másik számára két lehetőség van; vagy Hestia vagy Demeter.¹ Egyiknek sem volna szabad egy ilyen gyülekezetben hiányzania; de Hestiának, jóllehet a vallásos szertartásoknál fontos szerepet játszik, alig van jelentősége a mythosban. Viszont Demeternek hiányzását egy olyan gyülekezetből, a mely nyilvánvalóan az athéni államvallás kifejezője kívánt lenni, bajos volna megmagyarázni. Ha pedig ebben az istennőben Demetert ismerjük fel, meg kell engednünk, hogy rajta vagy mellette nincsen semmi, a mi reá nézve jellemző volna, pedig már a IV. században — az V.-ben talán még nem — ő volt a művészetben a leghatározottabban jellemzett istennő. Fölismeréséhez néhány kalász kezében elegendő lett volna.

Az istenek két csoportja közötti téren, a mely felé háttal ülve az érkező menet elé néznek, egy különbözőképen értelmezett jelenet megy végbe. Két főalakja egy hosszú ujjú, lábíg érő chitonba öltözött férfi és egy díszes és gazdag ruházatú nő. (35. kép). A nő párnás széket vesz át az előtte álló két kisebb női alak egyikének fejről, a másik is hasonló széket hoz. (33. kép). A férfi az előtte álló fiú segédkezése mellett egy nagy darab nehéz szövet összehajtásával van elfoglalva.² Az itt ábrázolt jelenetnek valamilyen

¹ A mint a fentebbi jegyzetben mondtuk, Hestiát a rendesen Athenának mondott alakban lehet felismernünk; akkor itt ki-küszöböltük a nehézséget.

² Én ezt, a British Museum katalógusában adott leírást fogadom el, mint az egyetlen, a mely az alakok mozgásához teljesen illik. A férfi foglalatosságának másik lehetséges magyarázata, hogy a szövetet vizsgálgatja, de ez már kevésbbé valószínű.

vallásos szertartásnak kell lennie, a mely a panathenaiai ünneppel áll kapcsolatban. De azért nem kell benne szükségképen az ünnep főmozzanatát látnunk; mert szem előtt tartandó, hogy — jóllehet a jelenet a fríz közepén nyert helyet — az istenek háttal fordulnak feléje, a mi arra látszik utalni, hogy a menet érkezésével nem áll szoros kapcsolatban. Úgy tetszik, mintha ez a jelenet háttérben a színpalak mögött játszódna le; azonkívül tekintetbe kell vennünk, hogy a jelenetről, bár látszólag szembetűnő helyre, t. i. a nagy ajtó fölé van téve, a néző figyelmét az ajtónyíláson át a templom belsejében föltűnő nagy istenkép vonhatta el. Valószínűbb tehát, hogy a képen valamilyen előkészülettel van dolgunk; néhányan arra gondoltak, hogy a férfi a főpapot ábrázolja, a mint felső ruháját leteszi, de a görög vallásos szertartásokban a ruházkodás rendesen nem játszik olyan jelentős szerepet; s nem is tételezhetjük föl, hogy a szolgálatot tevő főpapnak oly cselekedetet kell végeznie, a mely miatt felső ruháit le kellene vetnie. Úgy is magyarázzák a képet, hogy főpap átveszi vagy talán szertartásosan meg szemléli az új peplost, a melyet a panathenaiai ünnepen ajándékként föl szoktak ajánlani, illetőleg az istennőnek átadni; azonban ez a magyarázat sem egyezik meg nagyon az alakok mozdulataival. Ugyanez az ellenvetés tehető Curtius szellemes magyarázata ellen, hogy a szövet azt a szőnyeget ábrázolja, a melyet az istenek ünnepi megvendégélése alkalmával szoktak kiteríteni. Más különben ez a magyarázat jól illenék össze Furtwängler tanár teoriájával, a mely szerint a székek a tényleges szertartásban az istenek meghívását és jelenlétét akarták jelképesen kifejezni; a művész

képzelete jelenlévőknek gondolja az isteneket, kiket mi ott látunk a frízen. Annyi bizonyos, hogy a peplosra némi vonatkozást joggal elvárhatunk, pedig sehol másutt a frízen ilyet nem találunk. A szóban forgó középső részletben talán azt a jelenetet szabad látnunk, a mikor a főpap összehajtja a régi peplost, hogy félretegye; ebben vonatkozás foglaltatnék az új peplosra is, melyet tényleg ábrázolni nem igen lehetett, mert azt egy hengereken mozgó hajó árboczán vitorlaként kifeszítve vitték az ünnepi menetben.

Sokat írtak már az egész compositiójának magyarázatáról, arról, hogy mit akart a tervező művész a különböző jelenetek és csoportok ábrázolásával kifejezni, minő viszonyban állanak azok a menetnek tényleges helyi elosztásával, valamint a vele kapcsolatos szertartásokkal. Így felmerült például az a magyarázat,¹ hogy az északi és déli fríz ugyanannak a menetnek két oldalát ábrázolja és hogy a keleti frízen a menet elejét ketté osztva és két oldalt kifejtve kapjuk, oly eljárás szerint, melyet a korábbi művészet szemköztről látott dolgok ábrázolásánál közönségesen alkalmazott. Az istenek csoportját a művész hasonlóképen félkörben ülve akarta feltüntetni, melynek közepébe a papot és a papnőt kell gondolnunk a székekkel meg a peplosszal, míg a menet egyenes vonalban közeledik feléjük. Már előadtuk az okokat, a melyek ezt az értelmezést kétséggessé teszik; az istenek hátat fordítanak a középső jelenetnek, tehát nem lehet azt mondani, hogy ők ezt a jelenetet nézik. És aztán egyáltalában kérdéses, szabad-e itt ilyenfajta, a hagyományhoz ragaszkodó magyará-

¹ A. S. Murray, *Journal of Hellenic Studies*, II. 323.

zatot alkalmaznunk. A művész elé tűzött feladat az volt, hogy az oszlopcsarnokon belül a templomot köröskörül, összefüggő képszalaggal díszítse, választott tárgya pedig a panathenaiai ünnepi körmenet és annak az istenek részéről való fogadása volt. Az isteneket természetesen a templom keleti, főbejárata fölé helyezte és úgy ábrázolta, mintha az érkező menet felé tekintenének. Hogy pedig ezt keresztülvigye, a nélkül, hogy az istenek egymásnak hátat fordítsanak, egy alárendeltebb jelentőségű jelenetet szúrt be a két csoport közé. A menet az istenek felé csak a keleti oldal két sarka felől közeledhetett és a sarkok megkerülésével folytatódott az északi és a déli oldalon. Az ábrázolás megkettőzése tehát természetes következménye a rendelkezésre bocsátott helynek és így nem kell benne ugyanannak a menetnek két oldalát, még kevésbbé két különböző menetet látnunk. A tökéletes symmetriát az északi és déli frízeknek különösen elülső részein, mint tapasztaltuk, elég nagy változottság szakítja meg; de ez teljesen egyezik azokkal a művészeti elvekkel, a melyek a Parthenon szobordisznél mindenütt érvényesülnek. A symmetria szembeötlő megbontásának veszedelme a nyugati fríznél forgott fenn, s ott ezt úgy kerülték el, hogy az egész nem haladó menet, hanem a készülődés mozzanatainak ábrázolására használták föl.

Sehol sem lehet jobban, mint éppen a Parthenon-frízen megfigyelni, mily ügyesen alkalmazkodik a szobordisz tervezete és kidolgozása az építészeti követelményekhez. A metopék esetében láttuk, hogy azoknak a helye a templomon mennyire befolyásolta a tárgyak elosztását. A fríznél is tekintettel voltak arra, hogy melyik oldalról közeledik a néző rendesen a

templomhoz. Hallani néha azt a véleményt, hogy a fríz azon a helyen, a hol alkalmazva volt, sohasem lehetett jól szemügyre venni. Erre vonatkozólag csak annyit engedhetünk meg, hogy a templomon való elhelyezés nem tette lehetővé a részleteknek oly gondos tanulmányozását, mint az ma a British Museum-ban történhetik. De ha az előbbi ellenvetést lényegében igaznak fogadnók el, ezzel csak félreismernek a fríz való jellegét; építész és szobrász egyaránt számítottak arra, hogy azt azon a helyen fogják nézni, a hol elhelyezést nyert, és munkájukban ehhez alkalmazkodtak. Igaz, hogy a fríz magasra van téve és hogy felső világítást nem kap; de mindkét hátrálynak megvan a maga ellensúlya. Ha valaki a frízet a külső oszlopsor oszlopközein át nézi és a mellett nyugatról kelet felé halad tovább, azt a benyomást kapja, mintha a fríz menete is ebben az irányban haladna vele előre; erre a csalódásra a művész kétségkívül számított. Egy, az oszlopsor közein át szemlélt belső fríznek pompás hatása legjobban a Theseion példájából ítélhető meg. A megvilágítás kérdése már bonyolultabb, és kétségkívül foglalkoztatta a szobrász gondos figyelmét. A fehér márványpadozattól visszavert fény bizonyára elég erős volt; a laposabb domborművekre ez a világítás előnyös volt. A relief felső részeiben magasabb mint alsó felén — fent átlag 6 cm, lent 3 cm mély¹ —, ilyformán a felületnek gyöngye hajlása van kifelé, és a kinyúló tömegeknek alsó körvonalai mindenütt mélyebbre vannak vésve és meredekebbek, mint a felső körvonalak, mert azok nem számíthatnak

¹ A mértékeket a British Museum katalógusai nyomán adjuk; a frizlapok magassága 1'06 méter; az egész fríz kb. 160 méter hosszú.

árnyékokra, melyek hatásukkal segítségükre volnának. A fríz sok helyén megfigyelhetjük ennek az eljárásnak előnyeit, a hol most a felső körvonalak, miután azok most felülről kapják a világítást, elmosódnak, míg az alsók gyakran túlságosan erőteljesek.

A fríz kivitelénél a lapos reliefet kétségtelenül részben a megvilágítás szempontjából, részben meg azért választották, mert alulról és aránylag közelből kellett

37. Lovasok az északi oldal frizéből.

nézni, úgy hogy erősebb domborodás az általános hatást bántotta és zavarta volna. Ez a lapos dombormű, melynek mélysége mint láttuk átlagosan 5 centiméter, a mi az egyméteres magassághoz képest, 1:20 arányt ad, oly ügyességgel van kihasználva, hogy rajta nehézség nélkül egy négyes fogat, majd meg hét egymás mellett egy sorban lovagoló lovas van ábrázolva. És ezt a hatást nem is annyira lapos felületen jól alkalmazható rajzzal érték el. Ott a hol több alak van egymás mellett, ott annak a sornak

képét nem vették fel az előrehaladás irányával derékszög alatt, hanem a derékszögtől való némi elhajlással, úgy hogy az egyes alakok az előtértől a háttér felé kissé lejtősen fekszenek; ezáltal az a csalódás jön létre, mintha a mélység sokkal nagyobb volna, mint a mennyi a dombormű szűk határai között tényleg lehet. A technika egyáltalában nem egyforma mindenütt; a meztelen részeknek, a ruházatnak, lovaknak különösen a sörényüknek mintázása sokféle eltérést mutat, sőt talán lehetséges volna a különböző művészeket megállapítani s a fríz egyes részeit közöttük elosztani.

A fríz művészeinek ügyesebbjeit technika tekintetében azóta sem multák felül; minek példaként fölhozhatjuk az egyik kocsicsoport lovainak fejeit, melyeket Ruskin¹ annak szemléltetésére használt fel, hogy „mit kell a szobrászatban a kezelés kiválóságán érteni.“ „A négy ló feje“, írja, „együttvéve alig két centiméterrel emelkedik ki a síma alapról s az elülső ló bizonyára nem domborodik ki jobban, mint a mögötte levő és mégis pusztán rajzával elérte a szobrász azt, hogy azok a kellő mélységet mutatják; a husos felületeknek puha mintázásával valamint az erek jelzésével teljesen eltüntette a fejeknél a laposság látszatát. A szemet és az orrczimpát árnyékadó bevéséssel rajzolta meg oly gondosan, hogy az a festő ecsetjének legfinomabb vonásaira emlékeztet; mikor pedig a sörényhez ért, keze és vésője erejének teljes szabadságot engedett; és ott, a hol egy közönséges szobrász (különösen ha először agyagban dolgozta volna ki) belemerült volna a haj fáradságos után-

¹ Aratra Pentelici 174. l.

zásába, a görög művész előkelő keze a fonatokat szögletes és mély bevágásokkal, mindegyiket a maga megfelelő helyén és kiszámított hajlással, de mégis olyan könnyedén és szabadon véste ki, hogy egyetlen redőnek vonalát sem lehet az egész kára nélkül megváltoztatni.“

A kivitelnek ugyanezen vagy hasonló sajátságait a fríznek sok más részén is láthatják — így pl. a

38. Kocsi a déli oldal frizéből.

lovaknál — és egynéhány kölapon, a melyeken kísézőiknek nem engedelmeskedő tehenek vannak kifaragva. Az ilyen, rendkívüli finomságukkal kitűnő lapok azonban kivételesek. A fríz egészben véve átlagos jó munkának jellemezhető, a mely elegendő arra, hogy az ábrázolásnak a maga egészében teljes hatást biztosítson és a mely bizonyítja, hogy akkor, a mikor a fríz készült, Pheidias alatt egész sereg kőfaragó dolgozott, kik mesterségükben igen nagyfokú ügyességre tettek szert. Ugyanakkor azonban

néhányan közülök meglehetősen szárazon és gépiesen dolgoztak. Ezt elárulja bizonyos mértékben a Poseidont és Dionysost ábrázoló márványlap, melynél fölületének kitűnő, sértetlen állapota miatt annál jobban érezzük a kidolgozás szárazsága és rajzának szépsége meg könnyedsége közt mutatkozó ellentétet.

Ezzel a tervezés és kivitel egymáshoz való viszonyának kérdéséhez jutottunk el. Az oromfalra és a frizre vonatkozólag a föltételek nagyjában egyeznek, mind a kettő jóval több munkát kívánt meg, mint a mennyit egyetlen ember el tudott volna végezni, másfelől meg oly egységes tervet és compositiót tüntetnek föl, hogy az egésznek tervezése csak egy mestertől, vagy ha ez lehetetlen, oly mesterektől származik, kiket a legszorosabb együttműködés kapcsolt össze. A metopéknál a mint láttuk, másképen áll a dolog. Ezekről föltehetjük, hogy függetlenül terveztek és dolgozták ki, csak a fölülvizsgálás, a mely az ábrázolás tárgyának metopék szerint való elosztására terjedt ki, lehetett az építész feladata, a ki Pheidiasnak, az egész mű művészeti vezetőjének tanácsával élt. Szerencsénkre van értesülésünk arról, hogy a görögök ilyes dolgokban minő eljárást követtek. Epidaurosban ránk jutottak a föliratok, a melyek az Asklepios-templom építésének és a szobordísz elkészítésének szerződéseit tartalmazzák; itt azt olvassuk, hogy Timotheos, ugyanaz a szobrász, a ki később a Mausoleumnál dolgozott és e szerint kora legkiválóbb művészeinek egyike lehetett, két különböző szerződést kötött: szoborművek számára (ezek az oromfal szobrai lehettek) modelleket, mintákat (τύποι) kellett szolgáltatnia, ezért járt neki 900 drachma; azonkívül akroterionokat (csúcsdiszeket)

szállít az egyik orom számára, 2240 drachmáért. Epidaurosban megtalálták ezeket az akroterionokat, két lovagoló Nereidát, körülbelül fél ember nagyságban; ezekhez járulhatott még egy harmadik, az orom csúcsára való alak; az Erechtheion feliratából¹ tudjuk, hogy a templomra alkalmazandó, körülbelül hasonló méretű szobrok faragásával megbízott szobrászok egy-egy alakért 60 drachmát kaptak. Ezekből az összegekből következik, hogy az epidaurosi akroterionokért fizetett nagy összeget azzal a feltétellel adták, hogy a szobrász az alakokat maga készítse el, még pedig márványból.

A kisebb összeg, a melyet az orom szobordíszének egész csoportjáért kapott, bizonyára egy kisebb méretben, valószínűleg viaszból való modellért járt, (a mely vázlat után és szerint a többi szobrász dolgozott), nem pedig befejezett teljes méretű modellekért, melyek a márványszobrok kidolgozóinak csak mechanikai munkát hagytak volna hátra. Ha a Parthenonra alkalmazzuk azt, a mit az epidaurosi fölírásból megtudunk, akkor egészen helyesen következtethetjük, hogy a különböző metopékat valószínűleg többé-kevésbé független művészek vállalták el és fejezték be, a kik különben csak egy nagy vonásokban adott általános tervezethez voltak kötve. Az orom és a fríz esetében ellenben az egész tervezet egysége a kivitel különbözősége mellett arra enged következtetni, hogy a Parthenon szobordíszének ezen részeit egy ember kezéből eredő kis modellek után különböző művészek faragták, a kik bizonyos egységes stylushoz és technikához voltak szoktatva, de művészi ügyesség és

¹ Lásd alantabb 118. l.

készség tekintetében erősen különböztek egymástól. Hogy ki lehetett az az ember, a ki ezeket a modelleket szolgáltatta, alig lehet kétség tárgya. Tudjuk, hogy Perikles alatt az Athénben végrehajtott munkák művészi felügyeletével Pheidias volt megbízva. Senki másnak nem tulajdoníthatjuk azt a hatalmas befolyást, a mely az archaismus békóitól alig megszabadult művészek egész seregét annyira tudta nevelni, hogy oly fejlett fokú ügyességgel, oly mesteri technikával tudott dolgozni, melyet soha többé felül nem multak. Az istennőnek óriási arany- és elefántcsont-szobra a Parthenon belsejében az ő tervezése volt. Ha már most ugyanennek a templomnak szobrászati díszében oly általános jellemvonásokat találunk, melyek a templomnak, valamint az isten képének tervével teljes összhangban vannak, és kiderül, hogy mindez csodálatos haladást tüntet fel azzal szemben, a mit eddig ilyen nagy építészeti alkotásokban elértek, lehetetlennek tetszik, hogy ezek tervezését más mesternek, mint Pheidiasnak tulajdonítsuk. Ez a nézet, bár semmiféle mellette szóló antik tanubizonyság nem jutott ránk, manap általános helyesléssel találkozik és alig lehet kétség tárgya.

A Parthenon építészeti szoborműveinek kiválósága és az a körülmény, hogy tekintélyes részök fennmaradt, páratlan értéket kölcsönöznek azoknak szemünkben. Emlékeznünk kell azonban arra, hogy a Parthenonnak, mint a legtöbb görög templomnak, első sorban az volt a rendeltetése, hogy a belsejében fölállított istenképnek hajlékot és védelmet nyújtson. Az Athéna Parthenos vagyis Athén szüzi istennőjének ezen szobra a régi kor leghíresebb szobrai közé tartozott. Fönnmaradtak róla részletes leírások, valamint másola-

tok, melyeknek segítségével azokat a leírásokat megérthetjük és kiegészíthetjük. Azt természetesen el nem várhatjuk, hogy ezek a másolatok az eredeti szobor művészi értékének és hatásának megértésében valami nagy segítségünkre legyenek. Az athéni Athena Parthenosban mint az olympiai Zeusban Pheidias megtestesítette az istenség ideális típusát, a mint azt a görögök elképzelték; ez a megtestesítés olyképen történt, hogy Pheidias „követte bár

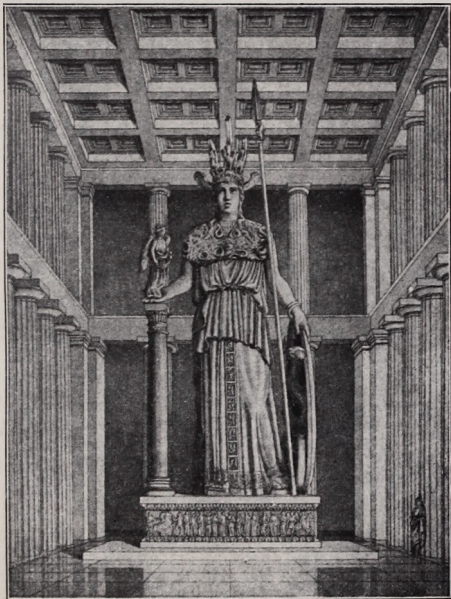
39. A Lenormant-féle szobrocska.

a görögök hagyományos fölfogását, de adott is hozzá valamit“, úgy hogy „a későbbi időben senki sem tudta egykönnyen az istenséget más formában elgondolni“; ime, két jellemző dicséret ama sok közül, a melyek régi írók műveiben találhatók. Remekműveinek magasabb művészi tulajdonságait, eredetiségét csak következtetéssel állapíthatjuk meg, — a mennyiben ilyesmire egyáltalában lehetséges következtetni — még pedig abból a befolyásból, a melyet kortársaira és a későbbi művészetre gyakorolt. Alkotásainak stylusára és kivitelére vonatkozólag tanulságokat meríthetünk azoknak a szobroknak java terméséből, melyek vezetése alatt készültek, hogy az óriási istenképet magába foglaló templomot diszítsék, továbbá néhány egyéb, majdnem egykorú műből, melyek stylusát némiképp vissza-

tükrözik. Mindamellett be kell vallanunk, hogy azok a szobrok, a melyekről a görögök elismerték volna, hogy országuk legnagyobb szobrászának művészetét méltóképen és híven kifejezik, visszavonhatlanul elvesztek és teljesen ki van zárva a remény, hogy ilyeneket fölfedezzünk, legföljebb olyan utánzatokról lehet szó, melyek mellékes, külsőleges vonásokban őrizték meg művészete nyomait. Ezeket a körülményeket szemünk előtt tartva megkísérélhetjük, hogy általános fogalmat alkossunk magunknak a szobor képéről azon környezet közepett, a melynek szánva volt. Vállalkozásunkban segítségünkre lesz Pausaniasnak és Pliniusnak eléggé részletes leírásán kívül a szobornak egynehány másolata, a melyeknek művészi értéke, sajnos, fordított viszonyban áll épségük állapotával. Ezek közül egynehány nem mond egyebet, mint a mennyit tanuságuk nélkül is Pheidias bármely szobráról feltehetünk. Célunk szempontjából legfontosabb egy befejezetlen, nem minden művészi érték nélkül szürkölködő szobrocska, a melyet Athénben találtak, és első méltatójáról rendesen Lenormant szobrocskának szoktak nevezni, azonkívül egy nagyobb, kidolgozottabb és jobb állapotban megmaradt szobor, a melyet föltalálásának helyéről — Athénban ásták ki a Varvakeion-gymnasium mellett — Varvakeion-szobrocska néven emlegetnek: ez utóbbi római időből eredő silányabb, gépies munkájú másolat. Ezekhez járul egy Patrasban talált szobrocska.¹ Ennek, valamint a Lenormant-szobrocskának az az előnye, hogy legalább részben a pajzs domborműveit is föl-

¹ Kiadta: Cecil Smith, a British School Annualben, III., 9. tábla.

tünteti. Ezt a reliefet jobban őrizte meg az ú. n. Strangford-pajzs a British Museumban, a mely belső oldalán az egykori festésnek nyomait is feltünteti. A szobor talapzatának domborműveit a Lenormant-szobrocska és a Pergamonban talált másolat jelzi.¹

40. Athena Parthenos reconstruált képe.

A Parthenon látogatója a keleti ajtón át belépve szemközt találja magát a szoborral, de a belsőnek „gyenge áhítatos világítása“, melyet a régebbi utazók emlegetnek, kik a templomot míg ép állapotban találtak, nem engedte, hogy a szobrot tisztán láthassa, kivéve, ha az istennő nyári ünnepén korán reggel

¹ Jahrbuch des Kais. Deutschen Arch. Instituts. V. k. 114. I.

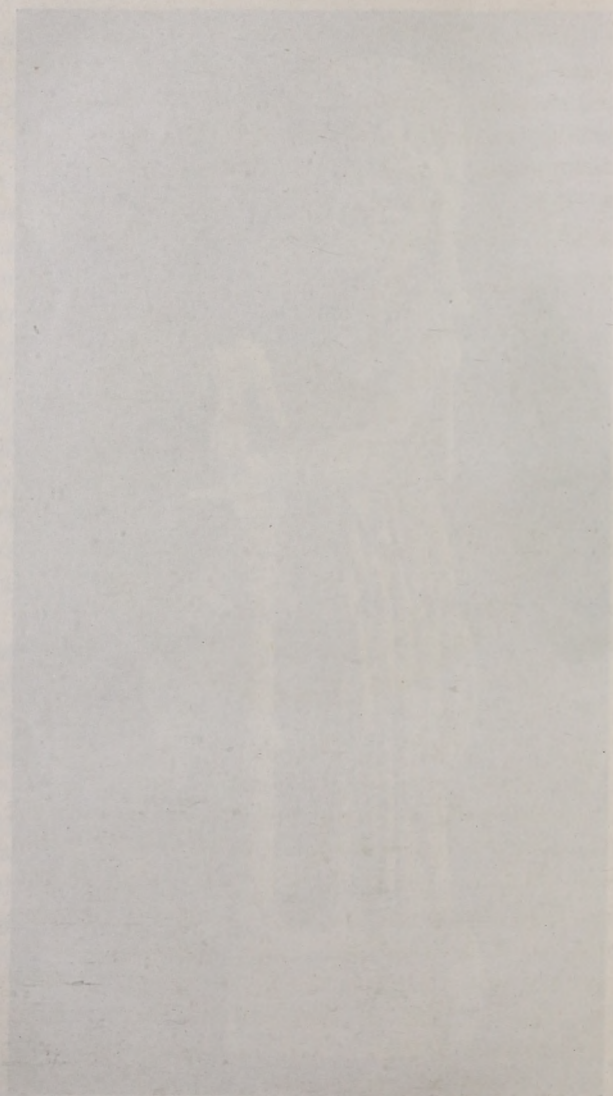
lépett be a szentélybe, a mikor a kelő nap sugarai a nyitott ajtón keresztül a szoborra estek. Miután szeme a külső fényes világítás után lassan hozzászokott a félhomályhoz, először valószínűleg a hatalmas szobor diszítésének és anyagának pazar gazdagsága hatott reá, valamint az az ellentét, melyben az elefántcsont fehérén tündöklő síma felülete a vert és betétes aranyrészek tört fényű lemezeivel állott. Figyelme azután a részletekről fokozatosan tért át a szobor egészének szemlélésére, megcsodálta a képmás nagyságát és nemességét, melyben Pheidias Athén védőistenasszonyát megjelenítette. Arról a benyomásról, melyet az istenkép az antik látogatóra tett, csak tökéletlen fogalmat alkothatunk magunknak képzelőtehetségünk segítségével; de úgyszólván pontos tudomásunk van arról, hogy mint írhatta volna le azt, a mit látott.

A szobor körülbelül harmincz láb magas volt; talapzatával együtt harmincznyolcz,¹ mai mértékben kb. 12 méter. Az istennő álló helyzetben volt ábrázolva, bal térde kissé meghajlott és előre volt húzva, úgy hogy a láb felsőrészének alakját a hozzásimuló ruházat láthatóvá tette; a test súlya a jobb lábon nyugodott, mely a dór peplos leomló nehéz ránczai mögé volt rejtve. Ez a nehéz szövetű peplos, a mely általvetett felső része, a diplois, felett volt övezve, egyetlen ruhája; rajta látható a vállát meg felső részét takaró pikkelyes aegis, közepén a Gorgoneion-

¹ Plinius 26 rőföt mond, (= 39 láb egy római láb = 296 mm) a kezében tartott Nike 4 rőfnyi (= 6 láb) volt, mert a Varvakeion másolatban a Nike az egész szobornak mintegy ötöde, a mi tekintve a másolat mechanikus utánzatát, valószínűleg pontos méret.

41. Athena Parthenos, a Varvakeion-féle szobrocska szerint.

nal. Fejét művészi diszítésű sisak fődte, melynek hármass forgóját egy sphinx és oldalt egy-egy griff (a Varvakeion-szobrocskán szárnyas ló) tartotta; a felcsapott arczvédőszárnyakon reliefben dolgozott Pegasus látható, a homlokszalagon lovak mellső részének sora. A sisak, a melynek hatását legjobban gemmák, érmek és egy Kercsben talált arany médaillon

42. Az ú. n. Strangford-féle pajzs.

képe után tudjuk megítélni, olynemű diszes érczmunka volt, melynek láttára inkább egy Benvenuto Cellini, mint Pheidias nevére gondolnánk, a mi fényesen bizonyítja azt a tényt, hogy Pheidias egyszersmind híres ötvös is volt, úgy hogy Martialisnak ismert szava: „Phidiaci toreuma caeli” valószínűleg nem holmi üres dicséret. Sőt mi több, igazolja, hogy Pheidias helyénvalónak találta ebbeli ügyességét egy óriási szobor részleteinél alkalmazni. Az istennő bal keze pajzsán nyugodott, ahhoz meg vállához volt támasztva

dárdája. A pajzs belső oldalán a kígyó Erichthonios emelkedett fel, külső felületén a görögök és amazonok csatája volt kiverve. Ebben a jelenetben Pheidias állítólag a maga és barátjának, Periklesnek képmását ábrázolta, a mi miatt a művészt utóbb istenkáromlással vádolták; ezek a képmások, mint mondják, oly ügyesen voltak a pajzsra erősítve, hogy azokat onnan az egész szobor szerkezetét összetartó kötelékek felbontása nélkül nem lehetett eltávolítani. Ezt a két alakot felismerték a Strangford pajzson; Periklest abban a harczosban, a kinek felemelt karja arcát félig eltakarja, Pheidiaszt pedig abban a kopasz öreg emberben, a ki erőteljes mozdulattal bárdot forgat feje fölött.¹ A pajzs belső részén az istenek és az óriások harcza volt ábrázolva; ennek nyomait megtalálták a Strangford-pajzs mellső oldalán; lehet, hogy ez a pajzs szövött, vagy kihimzett minták hatását akarta utánozni.² Még saruja talpának a szélét is dombormíves szalag díszítette, a melyen a lapithák és kentaurok harcza volt látható; a talapzat terjedelmes reliefképe a Pandora teremtését ábrázolta húsz isten jelenlétében. Athena kiterjesztett jobbján a Nike életnagyságú szobrát tartotta.³ A részleteknek és a járu-

¹ Plutarchos szerint követ fogott; ilyen alak látható a Lenormant-szobrocskán. A különféle másolatok eltérnek egymás között; egyikük sem vehető pontos másolatnak. A patراسي példányon az alakok kisebbek és így jobban alkalmazkodnak a nekik szánt területhez.

² Lásd Cecil Smith id. m. 134. l.

³ A Varvakeion-szobrocskán a jobb kéz és a Nike simatörzsű oszlopon nyugszik. Sokat vitatkoztak arról, hogy ez az oszlop megvolt-e az eredeti művön. Az oszlop két más másolaton, egy éremképen és egy domborművön, látható, csakhogy két különböző alakban. Ha megvolt az eredeti szobron, nehéz meg-

lékoknak rendkívüli gazdagsága összhangban volt a felhasznált anyagok becsességével: elefántcsontból voltak a meztelen részek; aranyból, talán zománczczal díszítve, a ruházat és a fegyverzet; drágakövekből a szemek. Hogy az egész rendkívül gazdag és pazar benyomást tett, nyilvánvaló azokból a leírásokból, a melyek ránk jutottak; hogy szépsége csodás volt, s hogy az istenkép a legfenségesebb, legideálisabb művészi felfogást tükrözte vissza, azt következtethetjük egyrészt abból, a mit Pheidiasról tudunk, másrészt a régi kor egyértelmű magasztalásaiból. A cellát, a melyben az óriási szobor fel volt állítva, egyéb tárgyak is díszítették. A Parthenon tartalmának több leltára maradt meg, a melyeket a kincstárnoki hivatalok elkészítettek, a mikor a tárgyakat egymásnak átadták. Nem kell meglepődnünk, ha azt találjuk, hogy ezek a várost ért viszontagságokkal párhuzamosan időről időre változtak; hisz Perikles Athén pénzforrásainak megbecslésekor, nemcsak az Akropolison levő nyilvános és magán fogadalmi ajándékokat sorolta fel, hanem magának a chryselephantin szobornak aranyát is. Azok között a tárgyak között, melyek a Hekatompados Naosban azaz a templom cellájában különböző alkalmakkor említetnek, szerepelnek

magyarázni, hogy miért nem szól róla Pausanias, valamint azt is, hogy miért hiányzik róla minden dísz. Lehetséges, hogy a Nike súlya a chryselephantin szobor gondosan összeállított faalkotmánya számára túlságosan súlyosnak bizonyult és azért a kart egy későbbben hozzáadott oszloppal kellett megtámasztani. De ha így áll a dolog, nehéz ismét azokat a különböző alakokat megmagyarázni, a melyeket ez az oszlop a különböző másolatokon mutat. Bármint magyarázzuk, majdnem bizonyos, hogy az oszlop Pheidias eredeti tervezetében nem volt meg.

arany koszorúk, gyűrűk és különféle alakú csészék; egy ezüst oltár a tömjén számára, egy ezüst tál a szentelt víz számára; egy aranyos Nike-szobor, a mely a harmincz zsarnok elűzése után soroltatik fel és Michaelis¹ feltevése szerint elkobzott vagyonuk jóvedelméből készült. A zárt hátsó szoba, a tulajdonképeni Parthenon, inkább raktárul szolgált és nem csak tálakat meg koszorúkat, fegyvereket, fegyverzeteket, székeket és ágyakat, hangszereket és egyéb tárgyakat tartalmazott, hanem nagyobb, értékes fémből készült fogadalmi ajándékok töredékeit is. A templom prodomosa és opisthodomosa is úgy voltak berendezve, hogy kincstárakul szolgálhattak, az oszlopok között ugyanis a padlótól fel a tetőzetig bronz rács volt illesztve, a középső oszlopok közötti rács pedig ki volt nyitható és bejáratul szolgált. A pronaos főleg ezüst csészéket és lámpákat meg néhány arany koszorút foglalt magában; az opisthodomost pedig, a mint már fentebb említettük, állami kincstár gyanánt használták.

¹ Parthenon, 301. l.

² Lásd I. kötet 218. l.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Az Erechtheion és a Nike-templom.

Valamint a Parthenon a dór építészet legszebb remeke, úgy az Erechtheion az ión rendszert mutatja be teljes szépségében, még pedig az ión rendszer ama kedves és bájos formáját, a mely Attikában fejlődött ki. A későbbi építészetre, úgy hiszszük, nagyobb befolyással volt az Erechtheion, mint a Parthenon. Az, a mi a Parthenon szépségét alkotja, az arányok finom összhangzása és vonalai ívelésének matematikai pontossága, nem volt utánozható; a későbbi építésszek és kőművesek ezt az összhangzást és pontosságot másolni nem tudták. De már az Erechtheion gazdag faragott munkáit, egyes részeinek dtszitményeit a későbbi korban több-kevesebb sikerrel le tudták másolni; s így mintákul szolgálhattak régi és modern classikus épületeknél egyaránt. Mindamellett az a tökéletesség, a melylyel ezeken a faragott munkákon találkozunk, utánozhatatlan; csak össze kell hasonlítanunk a templom eredeti részeit a későbbi javításokkal, a melyeket a templomon végeztek. Egy classikus épület sem múlja felül az Erechtheiont a részletkidolgozás finomságában; az egyetlen művek, a melyek itt még szóba kerülhetnek, a knidosiak kincsesháza Delphiben és a sidoni sarkophagosok legszebbike.

Hogy az épület jelenlegi állapotát megérthessük, nagyjából ismernünk kell történetét. Már fennebb számot adtunk az építéséről és a classikus időben szenvedett rongálódásáról, valamint javításáról. A későbbi időben keresztény templommá alakították át az Erechtheiont; nagy, északi kapuját kijavították, nyugati folyosóját narthexnek, előcsarnoknak használták; és az épületnek legnagyobb helyiségét két oszlopsorral egy fő- és két mellékhajóra osztották,

43. Az Erechtheion délkelet felől.

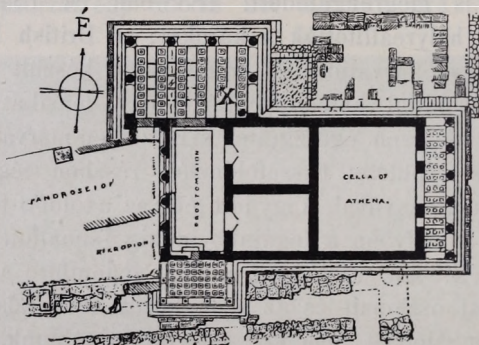
ezeknek az oszlopoknak alapépítményei még most is megvannak. A keleti oszlopcsarnokon belől megszerkesztették az apsist; vésett márványból álló iconostasist állítottak fel, a melynek egyes lapjai a templomban még most is láthatók. A török hódoltság idejében az athéni kormányzó háremjéül szolgált; egy külön helyiségnek megteremtése céljából fallal kötötték össze az északi oszlopcsarnok oszlopait. Ezt az állapotot tünteti fel Stuart rajza. Lord Elgin Londonba vitette a keleti oszlopcsarnok legészakibb osz-

lopát és a karyatidák egyikét, — melyet ő egyszerű pillérrel helyettesített. Ezt a pillért látni az Erechtheion ama képein, a melyek az ő ideje és a görög szabadságharcz kora között készültek. Lord Elginnek eme szerzeménye talán legkevésbébbé védelmezhető; de későbbi események nagyrészt igazolták cselekedetét. A mikor a törökök az Akropolist 1827-ben ostromolták, az északi csarnok födele elpusztult és az épület különben is megrongálódott. 1838-ban és 1846-ban némikép helyreállították a károkat; a British Museumban levő karyatidát az eredeti után készült terrakotta-másolattal helyettesítették; egy másikat nem nagyon ízlésesen egészítettek ki részeiben márványból. Az egész épületet összefoldozták részben téglával, részben márvánnyal, s így jött létre az a toldott-foldott állapot, a melyben a legújabb időkig fennállott. Kévéssel később, 1852-ben, a vihar ledöntötte a nyugati oldal oszlopait és az azok között levő falat; de ezt a rongálódást nem kell nagyon sajnálnunk, mert ezek a részek már római korból való javítások. Jelenleg azzal a gondolattal foglalkoznak, hogy újból felépítik a templom még egynéhány részét, így az északi oszlopcsarnokot, melynek eredeti töredékei még ott hevernek a földön.¹

Az Erechtheion alaprajza egyetlen a maga nemében, és sok fejtörésre adott alkalmat. Kétségtelen,

¹ Ez már megtörtént. Legújabban a templom körül heverő köveknek és épületrészeknek pontos fölmérése után megállapították azok helyét az épületen; ezeknek fölhasználásával, a rossz toldások eltávolításával gondosan és híven restaurálták a szentélyt, a mennyiben ez a meglevő maradványok alapján lehetséges volt. A helyreállítási munkálatokat Balanos görög építész végezte a görög archaeológiai társaság megbízásából.

hogy az alaprajznak egyfelől alkalmazkodnia kellett a területhez, másfelől ahhoz a körülményhez, a mely görög templom rendes tervrajzánál számításba nem jön, ahhoz t. i., hogy egy épületben helyet kellett szorítani több kis szentélynek, illetőleg szent tárgynak. Az épület keleti része eléggé szabályszerű; ez a rész egy hosszúkás cellából áll, mely előtt van a hat ión oszlopból álló előcsarnok; ennek a résznek padlója

44. Az Erechtheion alaprajza Stevens szerint.

magasabban van. E mögött van egy alacsonyabban fekvő helyiség, mely nem közlekedik közvetlenül kifelé, hanem nyugatra egy széles folyosó-féle helyiségbe nyílik, a melynek nyugati oldalán ablakok vannak, és a melybe az északi és déli csarnokból ajtók vezetnek. Az északi csarnok, mely egyszersmind főbejáratul szolgált, volt az épületnek leggazdagabban ékesített része; ez foglalta magában a nagy díszkaput. A csarnokot hat oszlop alkotja: négy elől, egy-egy oldalt. A déli csarnokba a nyugati folyosóból néhány keskeny lépcső vezet föl, ennek padlója t. i. ismét magasabb; mennyezetét hat, márványból faragott, gazdag

ruházatú „hajadon“ — így nevezi őket a leltár — tartja; most ezek jelzésére a későbbi elnevezés: karyatidák, használatos általában.

Általános megegyezés van az iránt, hogy a keleti cella Athena Polias temploma, melyet azért építettek, hogy itt helyezték el azt a régi faszobrot, mely az athéni államvallás sok szertartásának volt központja. A nyugati rész Erechtheusnak volt szentélye és sok olyan tárgyat foglalt magában, a mely az ő tiszteletével függött össze. Mielőtt ezeket vizsgálatunk tárgyává tesszük, az Erechtheion eme részét kissé részletesebben kell leírnunk. A meglévő maradványokból¹ nem lehet sokat következtetni a középső helyiségre nézve. Valójában semmi mást nem lehet megállapítani, mint a padló szintjét, a mely ugyanaz volt, mint a kívül levő északi csarnoké; a falnak fekvése, a mely ezt a középső helyiséget a keleti cellától elválasztotta, világosan látható, hasonlóképen az a kettős válaszfal, a mely a nyugati folyosótól elválasztotta, közülük az egyik keskeny és valószínűleg fából, a másik szélesebb és valószínűleg márványból volt. Meg kell jegyeznünk, hogy az eredeti falfelület egy bizonyos magasságig elő van készítve arra, hogy a keskenyebb válaszfalat lehessen reá alkalmazni, a mely az előbbitől kissé tovább keletre van; felső folytatásában nyílásokat hagytak a márványválaszfal felső részének hozzáillesztésére. Ebből következik, hogy a fából való választófalnak kicserélése a márványfallal a templom építése közben történt. A keleti cella és a középső helyiség padló-

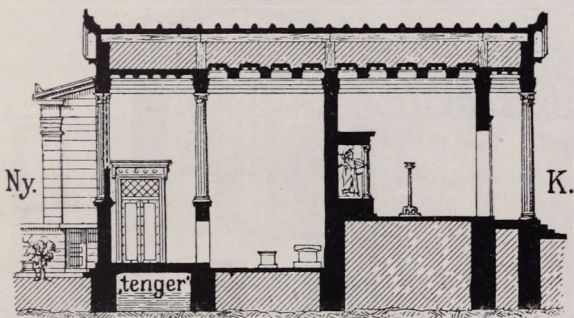
¹ A helyiséget fő- és mellékhajókra osztó oszlopsorok alapozása későbbi időből való, mint ezt az építésükhöz alkalmazott anyagra vetett egyetlen pillantás azonnal elárulja.

színvonalainak különbsége körülbelül 2·7 méter. Nincs semmi jel, a mely arra mutatna, hogy lépcső vagy bármily más közlekedés ezt a két helyiséget összekötötte. A középső szobának padlózata alatt egy földalatti helyiség számára van éppen elég hely; a sziklának felülete azonban eredeti állapotában van hagyva és nem mutatja annak nyomát, hogy valamilyen épületszerkezet támaszkodott volna rá. Ennek a földalatti helyiségnek északnyugati sarkában van egy ajtó, a mely az északi csarnok alatti üregbe vezet; közvetetlenül ezen ajtó mellett néhány hasadék látszik a sziklában, melyeknek — a mint ezt újabban kimutatták — van némi hasonlóságuk egy háromágú szigonyhoz. Ez Nilsson¹ véleménye szerint a szigonyütés nyoma lehet, a melyet az Erechtheion látogatóinak mutogatni szoktak és mely összefüggött avval a küzdelemmel, a mely Athena és Poseidon között Attika földje miatt folyt. Ezt a szent jelet eddig a két földalatti üreg közötti ajtó másik oldalán mutogatták, a hol most is látható néhány egészen alakatlan nyom, a mely egy háromágú szigony ütésétől eredhetett. Közvetetlenül ezen nyomok felett volt az északi csarnok kövezetében egy négyszögletes nyílás, a melynek széle most is látható; ezen át letekintettek a látogatók az alatta levő térbe. Bármelyik a kettő közül az autentikus jegy — a Nilsson által kimutatott inkább illik Pausanias leírásához, míg a hely színe inkább az északi csarnok alatti helyre utal² —, valószínű, hogy a két földalatti üreg közötti

¹ Journal of Hellenic Studies XXI. 325.

² Hogy az északi csarnoknak tervrajzunkon X jelölt helye (l. 44. kép) a szigonyütés nyoma, azt egyebek között az a körülmény is bizonyítja, hogy felette a tetőn nyílást hagytak: istenjelnek szabad ég alatt kellett maradnia, azt befödni nem volt szabad.

illetőleg ajtónak van valami köze a Poseidon jelvényéhez, ahhoz, hogy az világítást kapjon és megmutatható legyen. A nyugati folyosó alatt terjedelmes cziszterna van, és ez, jöllehet különféle időkből való javítások és átépítések nyomait mutatja, nyilvánvalóan része volt az épület eredeti tervének. Valamikor hatalmas márványtömbökkel volt befödve; ezeknek a tömböknek egyik vége még most is megvan; a márványtömbök úgy vannak beépítve, hogy a nyugati falnak egyik

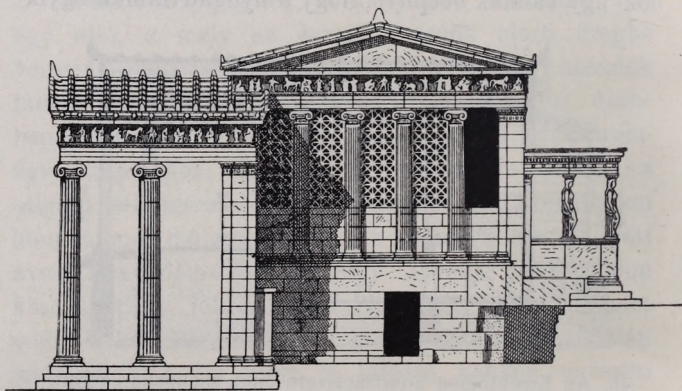

45. Az Erechtheion hosszmetszete Jahn-Michaelis szerint.

sorát alkotják, kiálló részük pedig lépcsőszerűen van kidolgozva; másik végük azon az alapozáson nyugodott, a melyre a folyosó és a középső helyiség válaszfala volt ráépítve. A most látható bolthajtás akkor került oda, a mikor az ott levő tömbök leszakadtak. Az alatt levő cziszterna valószínűleg az a „tenger“, θάλασσα, melyet Poseidon szigonyával a sziklából fakasztott; a cziszterna elég terjedelmes arra, hogy a hullámverés hangját előidézhesse, a mely déli szél esetén hallható volt.

Az épület nyugati vége egészen sajátos jellegű és olyan vonásokat tüntet fel, a melyek csak azzal a

feltevéssel magyarázhatók, hogy ezen a vidéken az előbbi időkből olyan nemű építmények meg korlátok voltak, a melyeket eltávolítani nem lehetett és a melyekhez az új épületnek hozzáilleszkednie és alkalmazkodnia kellett. Ezeknek egyike volt a Pandroseion, a melyben Athena szent olajfája nőtt; erről tudjuk, hogy közvetetlenül az Erechtheion nyugati oldala mellett volt. Ennek az ittléte adja valószínű

46. Az Erechtheion nyugat felől, Stevens rekonstrukciója szerint.

magyarázatát annak, hogy miért volt az Erechtheionnak, illetőleg az Erechteion nyugati részének bejárata észak felől. A nyugati folyosónak van egy kis ajtaja a Pandroseion felé. A Pandroseiont még egy másik kis ajtón át lehetett megközelíteni, a mely az északi oszlopcsarnok sarkában van, ott, a hol az oszlopcsarnok kinyúlik a templom északnyugati sarkán túl. Minthogy a nyugati falnak nagy kapuja nem volt, a mely világítást szolgáltatott volna, a nyugati folyosónak és a mögötte levő középső helyiségnek világításáról más úton kellett gondoskodni. Ezt elér-

ték azáltal, hogy a nyugati falat csak tizenkét láb magasságig építették tömören; ezen az alacsony falon nyugodott azután egy oszlopsor. Hogy milyen lehetett a templom nyugati oldalának képe 1852 előtt, a mi-kor ezt az oldalt a vihar ledöntötte, elképzelhető a Stuart-féle vázlat alapján. Az oszlopok között négyzetes ablakok voltak a három középső oszlopközbén. Ha ez az elrendezés egyáltalában régi, nem vezethető

47. Az Erechtheion a török időkben, Stuart rajza szerint.

vissza messzebbre, mint római időkre; mert a falon elhelyezett, de 1852-ben leesett oszlopok munkája kétségkívül későbbi utánzat és stylusuk a Róma és Augustus templomának korára utal. Sajátságos ezen oszlopoknak formája; olyformán vannak készítve, hogy falba beleépíttessenek, úgy hogy helyesebben falhoz alkalmazott fél-oszlopoknak volnának nevezhetők, a milyeneket négyszögletes pillérekkel szokás szembehelyezni, mint azt a színházak prosceniumaiban látjuk. Az oszlopoknak ez a neme az Erechtheion építésének idejében még nem dívott; valószínű, hogy

az eredeti oszlopok, a melyek a római időből való oszlopok előtt állottak ott, és a melyeket a Kr. e. 409. évi leltár említ, rendes formájú teljes oszlopok voltak.

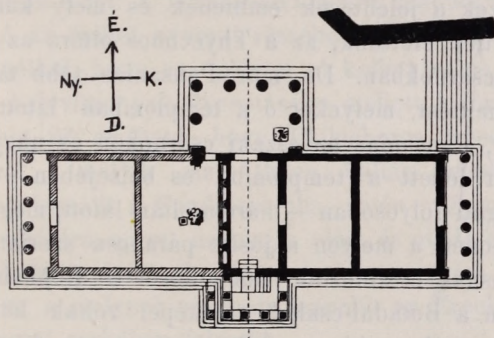
A templom délnyugati sarkának szerkezete is sajátos; ennek a saroknak déli oldalán van a Karyatida-csarnok, a melyet az inventarium *ἡ πρόστασις ἡ πρὸς τῷ Κεκροπίῳ*-nak, vagyis a Kekropionnal szemben levő csarnoknak nevez. Ez a csarnok a régi Athena-templom peristylonjának, oszlopos körjáratának, alapzatán épült;¹ ezen az alapzaton nyugszik részben az Erechtheion nyugati falának egy hatalmas márványtömbje, mely egyúttal az egész épület legnagyobb tömbje. Ennek a tömbnek közepe alatt üres tér van, melyet most részben egy faragatlan pillér tölt ki; ezt újabban tették oda, hogy támaszsza a megrepedt tömböt. Ennek az elrendezésnek nem lehetett más czélja, mint hogy az Erechtheion délnyugati sarkát tartsa, a nélkül hogy egy ezen sarok alatt levő fontos rész megbolygattassék; a leltár azt mutatja, hogy ez valószínűleg a Kekropion volt, egy kicsi, kezdetleges szerkezetű, boltozott sir, a mely most már teljesen eltűnt. Ugyancsak ennek a saroknak felsőbb részében van egy sajátos üreg a déli falban, a mely egy, ezen magasságban levő folyosót jelez;² van némi jel arra nézve is, hogy volt ugyan-ezen a magas színvonalon egy ajtó a nyugati fal legdélibb oszlopközében; feltehetjük, hogy ez az ajtó

¹ Lásd az I. köt. 22. képét, 75. l.

² Valószínűbb Dörpfeld magyarázata, hogy ez az üreg nem egyéb, mint a fal vastagságának apasztása abból az egyszerű technikai okból, hogy a déli falat azon a helyen könnyíteni kellett, mert nincs alapozva, hanem csak a Kekrops sírját borító kövön nyugszik. L.

annak az oszlopcsarnoknak tetejére vezetett, a mely a Pandroseion déli oldalát körülvette.

Körülbelül ezek azok a tények, melyeket az épület jelenlegi állapota az egyes részek természetére és rendeltetésére nézve nyújt. Egyet-mást megtudhatunk még abból a fölrírtos leltárból, mely az épület befejezett és még be nem fejezett részeiről szól,¹ továbbá abból

48. Az Erechtheion teljes terve Dörpfeld szerint.

¹ Az Erechtheion alaprajzában szembeötlő különösségeket az elrendezésnek symmetriátlanságát *Dörpfeld* igen szellemesen magyarázza és olyformán fejt meg, mint a hogyan a Propylaiák problémáját megoldotta, t. i. azt mondja, hogy itt egy félig befejezett művel van dolgunk. Az északi csarnok hátfalának a nyugati oldalon való túlterjeszkedése, ezen saroknak technikai, az ideiglenes zárást eláruló sajátságai, a helyiségek elrendezésének symmetriája szerinte arra engednek következtetni, hogy az építész eredeti tervében a nyugati fal után még két helyiséget tervezett, elől oszlopos csarnokkal, úgy hogy a mai épület két cellája a folyosó mögött ismétlődött volna. Ilyformán teljesen szabályos épületet nyerünk, melynek főtengelye K—Ny-i irányt mutat, s ennek épp közepén át, 90° alatt van fektetve az északi csarnokból, a folyosóból és a Karyatida-csarnokból álló harántrész: ez az elrendezés meglepő rokonságot mutat a Propylaiák tervével (I. I. köt. 67. kép, 221.

a jelentésből, a mely az építés folytatásáról szól; de mivel ezeknek a leírásoknak rendeltetése csak az volt, hogy a felülvizsgáló egyéneknek segítségül szolgálnak a fölhasznált különböző kőlapok és tömbök ellenőrzésében, nem találunk benne útbaigazítást a különböző részek rendeltetésére nézve, a mint azt esetleg remélhattuk. Az egyetlen jelentékenyebb tárgy, a melyet ezek a jelentések emlitenek és mely különben ismeretlen előttünk, az a Thyechoos oltára az északi oszlopcsarnokban. De már Pausanias több tárgyról tesz említést, melyeket ő a templomban látott. Ugy látszik, Pausanias az északi csarnokon és nagy ajtaján át lépett a templomba és belsejében — azaz a nyugati folyosóban — három oltárt látott, még pedig Poseidonét, a melyen a jóslat parancsa szerint Erechtheusnak is áldoztak, Butes hőst és Hephaistosét; a falon a Butadai-család arczképei voltak láthatók. Megmutatták neki a sósforrást is meg a háromágú szigony nyomát. Az Athena Polias templomában, a mely, mint láttuk, valószínűleg az épület keleti részét foglalta el, ő nemcsak azt a régi szobrot látta, a

- 1.). V. ö. *Athenische Mittheilungen*. XXIX. (1904.) 101—107. l. — Az Erechtheion fölépítésének és elrendezésének sok, ma még rejtélyes vonását érthetővé fogja tenni *Stevens* amerikai építésznek legközelebb megjelenő nagy munkája, mely a templom minden részének pontos fölvételét és méréseit fogja gondos rajzok kíséretében közölni. Érdekes, hogy Stevens a szerte heverő kövekből a keleti falat is rekonstruálta, megállapítván, hogy ajtaján kívül két ión keretű ablaka is volt. Méréseit és fölvételeit kiegészítik *Caskey* és *Hill* amerikai archaeologusoknak az Erechtheion építési fölirataira vonatkozó tanulmányai. (V. ö. *American Journal of Archaeology* X. 1906. 47. l. és XII. 184. l. — *Fowler, The Erechtheion. Papers of the American School at Athens* I. 215. l.) L.

mely a monda szerint az égből esett alá, hanem a Kallimachostól készített lámpát is, melynek érczpálma szolgált kéményül és a mely egyszeri olajbeöntésre egy egész évig égett, továbbá egy régi Hermest, a mely teljesen el volt földve myrtusgallyakkal, egy Daidalostól való széket, a perzsáktól a plataiai csatában elszedett zsákmányt, Masistios mellvértjét és Mardonios törét. A leírásában követett rendből látszik, hogy ő az épület nyugati részéből bejuthatott a keletibe anélkül, hogy az épületet el kellett volna hagynia. A helyviszonyok ilyenneműsége mellett bizonyoságul fel lehet itt említeni, hogy Philochoros mesél egy kutyáról, a melyik „az Athena Polias templomába bement, leszállt a Pandroseionba, aztán a Zeus Herkeios oltárára ugrott az olajfa alatt és ott lefeküdt“. Ez a kutya valószínűleg azon a folyosón és kapun ment át, a melynek nyomait fennebb az Erechtheion délnyugati sarkában jeleztük.

Nem könnyű az ezen forrásokból levont adatokat megmagyarázni és összeegyeztetni; egyes dolgok — különösen a középső helyiségnek rendeltetése és hovátartozása — bizonytalanok maradnak. Már fennebb jeleztük, hogy nehéz bizonyosságot szerezni az iránt, volt-e az Erechtheion helyén előbb egyáltalában valami régibb épület. Ha tekintetbe vesszük a már érintett különféle tervezeteket és föladatokat, melyek az itt levő különböző szent tárgyak összefoglalására és az azok közötti közlekedés fenntartására nézve adódtak, nem valószínűtlen, hogy ezek a tárgyak eredetileg nyílt helyen voltak bekerítve; és hogy az Erechtheion volt az *első* kísérlet, hogy azokat egy épület keretében összefoglalják. Lehetséges ezenfelül, a mint Furtwängler hiszi, hogy a templom belső be-

osztására befolyással lehetett az, hogy vallási szempontból olyannemű elrendezésről kellett gondoskodni, a milyen a régi Hekatompedonban vagy Athena-templomában fennállott, a mely templomban Athena elhelyezte Erechtheust és megosztotta vele cultusát, vagy hol — egy másik versio szerint — Athena és Poseidon versengő tisztelete egy épületben volt egymással békésen egyesítve. Mindenesetre sajtátszerű az az egyezés, hogy az Erechtheionnak éppúgy, mint a régi Athena-templomnak van egy-egy középső helyisége, mely nyugat felé nyílik, bár nincs világos bizonyosságunk arra nézve, hogy ez a szoba éppúgy, mint a megfelelő helyiség a régi Athena-templomban kétfelé volt osztva, egy északi és egy déli részre; és ha meggondoljuk, hogy a nyugati rész alaprajza mennyi módosításnak volt alávetve, hogy környezetének megfeleljen és beleillő legyen, elhibázott dolog volna, ha erről a tárgyról valamilyen következtetést vonnánk. A középső helyiség padlójának alacsonyabb fekvése különben arra látszik utalni, hogy inkább a nyugati épülethez, a tulajdonképeni Erechtheionhoz, mint a keleti épülethez, az Athena Polias templomához tartozott.

A templom elnevezése is nagyon zavaró. Az építészről szóló föliratban hivatalos elnevezése: ὁ νεὸς ἐν ᾧ τὸ ἀρχαῖον ἄγαλμα azaz „a régi szobrot magában foglaló templom“; az Erechtheion és Athena Polias temploma elnevezések, a melyek külön-külön csak a nyugati, illetőleg keleti épületrészekre vonatkoznak, a közönséges beszédben felváltva az egész templomra alkalmaztattak, éppúgy, mint a Parthenon elnevezést alkalmazták az egész templomra, holott az eredetileg annak csak nyugati részére vonatkozott. Az elneve-

zések felcserélése ne zavarjon bennünket, a mikor az épület rendeltetését és használatát vizsgáljuk. A keleti cellát, vagyis az Athena Polias templomát azért építették, hogy abban helyezték el az égből lehullott régi szobrot, mely régebben a régi Athena-templomban volt és a melyet Pheidias talán a Parthenonba szándékozott átvinni. Ez a szobor conservatív befolyások alatt végre otthont talált majdnem ugyanazon a helyen, a melyen régtől fogva tisztelték. A szobor az athéni államvallás legszentebb és legrégibb szertartásainak volt központja. Számára szőtték azt a díszruhát, peplost, melyet a Panathenaia-ünnepen az istennőnek följánlottak; ünnepélyes menetben elvitték a tengerhez, hogy ott bemártsák a Plynteria-nevű ünnepen. Különösen Athena papnője volt az ezen templomban végzett istentisztelettel elfoglalva; közvetlenül a templom mellett voltak a szobák, a melyekben az arra kiválasztott leányok (ἐργαστίαι) a peplost a papnő felügyelete alatt szőtték és a melyekben a két arra rendelt hajadon (ἀρρηφόρος) lakott szolgálatauk éve alatt, mielőtt titokzatos küldetésükben eljárta, azaz „a kertek melletti földszakadékba“ elvitték azt a ládát, a melyet felnyitniok nem volt szabad. A Pandroseionban, a mely Athena Polias templomával az Erechtheion déli fala mentén húzódó folyosó által közvetlen összeköttetésben lehetett, volt Athena szent olajfája s ez alatt Zeus Herkeios oltára, jelképezve az eredeti oltárt az Erechtheios házának udvarában, a mely azonos volt Athena legrégibb szentélyével. A templom hátralevő része, a tulajdonképeni Erechtheion, annak az istentiszteletnek szolgál, a mely itt az Athena-cultusszal volt összekötve; az ő vetélytársa, Poseidon, itt azonos volt az ő kegyelt-

jével, Erechtheus heros-szal; ezt az azonosítást egy jóslat szentesítette, mely elrendelte, hogy kettejüknek egy oltáron áldozzanak. A pap, ki ezt a szertartást végezte, Butes heros leszármazottjainak, a Butadai vagy Eteobutadai egyike volt, a kiknek arczképeit Pausanias a templom ezen részében meglátta. Hogy ez az istentisztelet mily szoros összefüggésben állt a szent olajfával, bizonyítja az a tény, hogy a mikor az epidaurosiak avval a kéréssel fordultak az athéniekhez, hogy adjanak nekik az olajfa fájából, mert ők egy jóslatnak engedelmeskedve szobrokat akarnak abból készíttetni, csak úgy teljesítették kérésüket, ha ezután évenként áldozatot mutatnak be Athena Poliasnak és Erechtheusnak. Már említettük, hogy az Erechtheion eme részében gondoskodtak arról, hogy a három-ágú szigony nyoma és a sós-forrás megőriztessék és megmutatható legyen. Mondják, hogy az Akropolis védő kígyója, a melyről néha feltették, hogy azonos Erichthoniossal, szintén itt tartózkodott. Az Erechtheion látható jelképe volt a vetélkedő cultusok ki-egyenlítésének és e cultusok egy-egy lényeges vonását fenntartotta, míg ellenben a Parthenon azáltal, hogy csakis Athenának volt szentelve és határozottan kifejezésre juttatta az ő győzelmét, minden más cultust az övének alá akart rendelni, talán erősebben, mint ez azon idők orthodox és conservativ vallásának igazán megfelelt. A két épület kiegészíti egymást úgy vallásos jelentőségében, mint építészeti formájában.

Az Erechtheion, a mint már fennebb megjegyeztük, az ión-építészet legkiműveltebb formájának képviselője. Ez az ión-rendszer sok tekintetben különbözik mind a tiszta ión-formától, a melyet Kis-Ázsiában találunk, mind a később általánossá lett ión-

formától. Különbözik továbbá az ión-rendszer amaz egyszerűbb nemétől, a melyet a Propylaiákon és a Nike-templomon látunk. A gerendázat részei: az architráv, melyet három, egymásfölött gyöngén kiszögellő gerenda alkot s melyet fönt gazdagon díszített párkányos-tag határol; az eleusisi fekete kőből készült fríz, mely háttérül szolgált a fehér márványból való domborműves alaksorozatnak — erre még vissza kell térnünk; végül a díszítő főpárkány. A fogsor, a melyet gyakran az ión-gerendázat jellemző részének tartanak, itt teljesen hiányzik. Az oszlopfőnek a voluták közötti csatornaszerű részét egy széphajlású és finom profillal bíró mély barázda két, majdnem egyenlő részre osztja; minthogy ez a barázda, melynek átmenetszete a csatorna laposabb felső és mélyebb alsó része közt az átmenetet közvetíti, a volutákban folytatódik, ez tulajdonképen három, változatos emelkedésekkel és mélyedésekkel csavarodó spirálisból áll. A legbelül lévőből egy bronzspirális indul ki, a mely a voluta és a csatorna közti szögletnél, az oszlopfő mindkét oldalán egy bronz-palmettában végződik; kevésbbé díszes oszlopfőkön ezen a helyen gyakran jelenik meg festett vagy vésett palmetta. A voluták közepének, az oculusnak is volt fémdísz, valószínűleg aranyozott bronzból. A tojás-füzéres echinus felett, mely az ión-oszlopot a két voluta között rendesen betetőzi, van az Erechtheion oszlopainak még egy alacsony korongja, melyet gazdag szalagfonat díszít. Az északi oszlopcsarnokban, a mely az egész templom legdíszesebb része, ennek a szalagfonatnak kis mélyedéseiben lyukacsok vannak, melyek fényes email-dísz beleerősítésére szolgáltak. Az oszlopfő alatt nem kezdődnek meg mindjárt a barázdák a köztük levő lapos

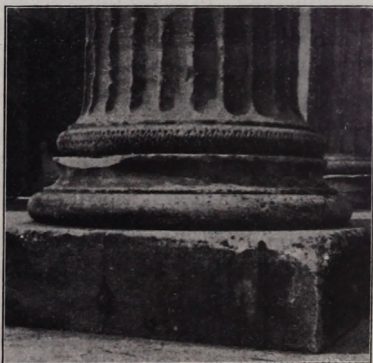

49. Oszlopfő az északi csarnokból.

diszes, éppúgy mint az oszlopfőn; itt is előfordulnak elvéve az email beleillesztésére szolgáló lyukacsok. A falak a külső oldalon felül és alul éppúgy vannak díszítve, mint az oszlopok és a homlokpillérek; a három lépcsőfok legfelsőbbje felett az egész épületen köröskörül van egy párkányszerű rész, a mely fargott díszével megfelel az oszlopok aljának; a fal betetőzésénél van egy palmetta és virágszalagos sáv, a milyen az oszlop nyaka körül látható; a vésőmunka finomsága és csínossága utólérhetetlenül szép.

A déli, vagyis a Karyatida-csarnok-

sávokkal, felettük egy lapos relief van betoldva azzal a szép palmetta- és virágmintázással, melylyel a templom különböző részein találkozunk. Az oszlop lába csak egy felső és egy alsó domború korongból, torusból, áll, melyeket egy mélyvájatú barázda választ el; négyszögletes plinthus nincsen alatta. A keleti homlokzat oszlopainak felső torusán egyszerűbb a szalagfonat; de az északi csarnokban a szövés mintája

50. Oszlopláb az északi csarnokból.

nak, az ott alkalmazott támaszok természetének megfelelően, megint más a szerkesztése. A lányalakoktól tartott gerendázat a fríz elhagyása által meg van könnyítve, de azután, mintegy kárpótlásul, a három gerenda közül a legfelsőbbet egy diskos-sor díszíti. A hat nőalak — négy közülük elöl és mindegyik oldalon egy-egy hátul — alacsony márványfalon áll, mely ajtó által sincs megszakítva; a bejárat ugyanis oldalt van elrejtve; a karyatidák úgy vannak elhelyezve, hogy

51. Faragott dísz az Erechtheion faláról.

a legnagyobb nyugalom és biztonság érzését keltik; mindegyik a súlyt a külső lábra támasztja és így, a mellett hogy a könnyedség és természetesség lát-
szatát keltik, ugyanazt a hatást teszik, mint a melyet a dór-templom külső oszlopainak gyengén való hajlása a nézőben ébreszt; ha elképzeljük, hogy a szé-
lén álló alakok egymásközött fel volnának cserélve, észre fogjuk venni, hogy minden más elrendezés milyen nyugtalanító volna a szemre nézve. A leányok ruházata gazdag, úgy mint az athéni hajadonoké a panathenaiai frízen; ruhájuk a vállról omlik le; hajuk

sűrű fonatokban a nyakra ereszkedik, a mi még fokozza az a látszólagos erőt, a melylyel mint építészeti támaszoknak birniok kell.

Az Erechtheionnak, mint láttuk, több ajtaja van;¹ az az ajtó, a melynek külön elnevezése: τὸ θύρωμα, az északi csarnoknak volt a bejárata; ez még most is

52. Az Erechtheion Karyatida-csarnoka.

fennáll, de nagyon rongált állapotban. A nagy szemöldökköve el van törve és alá van támasztva egy keresztény időkből való szemöldökkövel és oldalgerendákkal. És épp ez a szemöldökkő, valamint a felette levő párkány, jóllehet görög munkát árulnak el, egészen más modorban tartott kőfaragódíszet tüntetnek

¹ A nagy ajtó díszítményes keretéhez hasonló töredékek, melyek ránk jutottak, valószínűleg a keleti oldal ajtajához tartoznak. Middleton azt hiszi, hogy a Pandroseinba vezető keskeny nyugati ajtóról valók. (Schultz, Journal of Hellenic Studies XII. 1.)

fel, mint a többi eredeti oldalgerendák és falak, úgy hogy feltehető, hogy ezeket a javításokat talán a 406-iki tűzvész után végezték. Az eredeti szemöldök-kőnek végei megmaradtak és mindkét oldalon a falra támaszkodnak; a szemöldökkő magassága megfelel két rendes köréteg magasságának. Ez a díszkapu, a szenvedett átalakítás mellett is, valóságos építészeti remekmű és nemcsak legtökéletesebb a ráánkmaradt classikuskori díszkapuk között, hanem egyszersmind a legrégebb faragott díszű márványkapu, mert hisz a Parthenonban és a Propylaiákban a nagy bejáratok a belső oldalukon fagerendákkal voltak oldalt szegélyezve. A finom kőfaragó munkák, a melyek a bejáratot szegélyezik, a közepükön aranyozott bronzgombokkal kitöltött rozetták a külső szalagon, az az egy gyámkő, a mely megmaradt, valamint a párkány, bár rossz állapotban jutott ráánk, együttesen oly harmonikus és gazdag hatást keltenek, a melyet annál inkább fogunk megbecsülni, ha összehasonlítjuk az eredeti munkát azzal a számtalan utánzattal, a mely róla classikus és újabb időben készült. Ennek a gyönyörű kis templomnak mindegyik részére annyi pazar díszítményt, gazdag kőfaragó- és betétesmunkát pazaroltak, hogy az bármely más időben és bármely más helyen megzavarná a szemet és túltengésnek tetszenék. Az attikai művészeknek az ötödik században ez éppen a kiváló érdemük, hogy nemcsak a Parthenon egyszerű és komoly tökéletességét tudták megalkotni, hanem egyesíteni tudták az Erechtheion gazdag díszítését a megmunkálás nagy finomságával és tisztaságával.

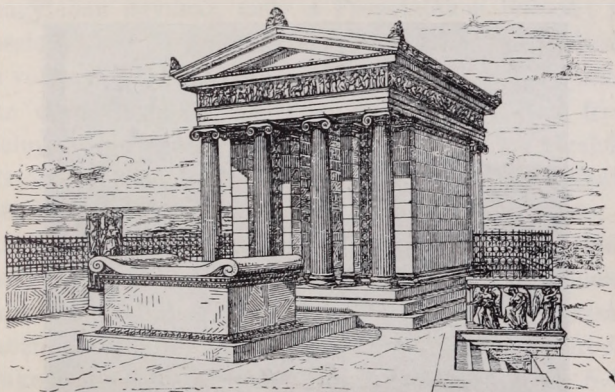
Az Erechtheion fríze részletesebb figyelmet érdemel sajátos technikája miatt. Előbbi frizeknél — a

Parthenonét is ideszámítva — a háttér sötét, rendesen kék színűre volt festve, a melyről az alakok szépen kiemelkedtek. Egy ettől eltérő eljárásra vezetett az olympiai Zeus szobrának alapzata, a melyen az arany és elefántcsont alakok eleusisi fekete kőből való háttérhez voltak alkalmazva. Az Erechtheion frize ugyanebből a fekete kőből készült; megmaradt részein most is láthatók a kapsok és a kapsok számára való lyukak, a melyek segítségével az alakok — itt fehér pentelikoni márványból faragott alakok — hozzá voltak erősítve a háttérhez. Az alakok közül egynéhány megmaradt; ezek meglehetősen magasan dolgozott domborművek. De a meglevő alakok és az ő helyzetüket jelző nyomok nem voltak elegendők arra, hogy akár az ábrázolt tárgyat, akár compositio természetét megjelölnék. Ez a fríz különben még azért is érdekes, mert egy, a templom építésére vonatkozó felirat elsorolja a különböző összegeket, a melyeket a munkásoknak a fríz egyes alakjainak kidolgozásáért fizettek.¹

A Nike vagy helyesebben *Athena Nike kis temploma* még sajtószertűbb válságoknak volt alávetve, mint az Akropolis nagyobb építményei. Már megjegyeztük, hogy a határozat, mely építését elrendelte, egyike volt az első intézkedéseknek, a melyek Perikles hatalmi állásának idejére esnek. Befejezése — nem tudni miért — későbbi időre maradt. A késés idejét a díszítő szoborművek stylusából lehet csak megítélni. Befejezésétől kezdve, úgy látszik, sértetlenül állt fenn majdnem a legújabb időkig. Korábbi utazók, mint pl. Wheler, még látták és bámulták. Így maradt 1687-ig, mely évben Athént Morosini támadása fenyegette.

¹ V. ö. 85. l.

Ismeretes, hogy ez a Parthenonra nézve milyen végzetes volt. A törökök, hogy az Akropolis védőműveit megerősítsék, egy új bástyát építettek és ezt részben a Nike-templom anyagából készítették, melyet e célból leromboltak. A Propylaiák nyugati homlokzatának képét és az üres térséget, melyen a templom állt, feltünteti Stuart rajza. Lord Elgin későbbi falakba építve találta a fríz egyes darabjait és azokat Angol-

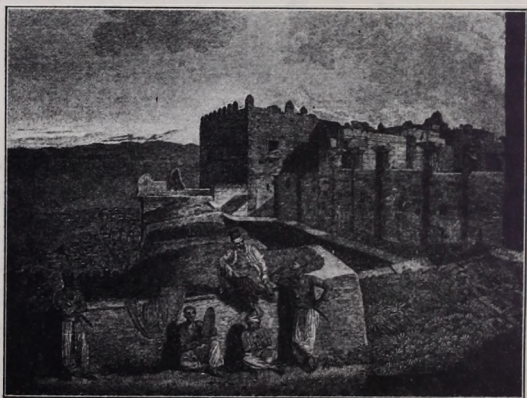

53. Athena-Nike templomának rekonstruált képe.

országba vitte, a hol a British-Museumban most is láthatók. De a templom egészét csak 1835—36-ban fődözték föl, a mikor az 1687-ben felállított bástyát lerontották. A templom maradványai nagyjából teljesek voltak; Ross, a görögországi régiségek akkori igazgatója, elhatározta, hogy a templomot eredeti alapépítményein felépítteti; ezt meg is tette, és most a felépített templom az Akropolis látképének egyik jellegzetes és megszokott része. Némi távolságból egészen úgy hat, a mint régen hathatott; de minthogy a templom régi köveit az ötödik század gondos építő-

művészetével természetesen ma már lehetetlen volt összeállítani, nem elégít ki a közletről történő megfigyelés, a mely a rendellenességeket is szembeötlővé teszi. A fríznek Londonban levő részeit terrakottamásolattal pótolták, épp úgy, a mint ez az Erechtheionnál történt.

A templom alaprajza nagyon egyszerű: egy kis, hosszúkás, kelet felé néző cellát tüntet fel, továbbá

54. A Nike-bástya és a Propylaiák a török időkben, Stuart rajza szerint.

egy négy ión oszlopból álló csarnokot elől és hátul. A templomhoz két lépcső vezet, a melyek közül az alsó egy vonalba esik ama bástya nyugati falával, a melyen az egész templom áll. A templom a bástya északnyugati sarkán áll, olyformán, hogy egy háromszögletes terecske marad közte és a bástya északi széle között, míg a déli részen négyszögű tér támadt.¹

¹ L. I. köt. 30. képét a 96. lapon.

55. Részlet a Nike-templom déli frizéből: görögök és perzsák harcza.

Az ezen a templomon tapasztalható ión-rendszer nagyjában ugyanaz, mely a Propylaiakon látható; az oszlopfő egyszerű, síma csatornával és egy spirálissal a volutában; az oszlopfő csatornáit felterjednek egészen az oszlopfőig. Az oszloprendszer szobordíszes frize túlnyomó részében épségben maradt. A keleti homlokzaton istenek gyülekezete látható, kik részben állnak, részben ülnek. Felismerhető Athena és talán Zeus, a többi alakok annyira lekoptak, hogy többet közülök meghatározni nem lehet. Az északi és déli oldalakon csatajelenetek ábrázoltatnak görögök és perzsák közt; az utóbbiak alakjai felismerhetők a betakart fejükről, valamint a ruházatról, a mely a tagokat fedi. A nyugati oldalon görögök harcolnak görögökkel. Nagyon valószínű az a nézet, hogy az itt látható három jelenet a görög-perzsa háborúk három nagy csatájának emlékét őrzi meg: a marathonit, a salamisit és a plataiai. A marathoni és a salamis csatákban legyőzték az athéniek a perzsákat, a plataiai csatában pedig az athéniek a thebaiak ellen harczoltak, a kik akkor a perzsák oldalán állottak. A peloponnesosi háború első idejében az athéniek bizonyára szívesen ragadták meg az alkalmat arra, hogy thebai ellenségeiknek szégyenét feltűntessék, a mikor ezek a nemzet ügyétől elpártoltak. Ha ez a magyarázat helyes, akkor a templomnak egyes oldalai éppen azok felé a

csatamezők felé néznek, melyeknek emlékét megörökítik. A Nike-bástya déli oldaláról látni a tengert és Salamist; nyugat felé szemünkbe ötlük a Kithairon, a mely mögött Plataiai fekszik; észak felé van a Penteikon és a Parnes közötti szoros-út, a melyen át az athéniek Marathonból hazatértek. Ilyen módon tehát a táj látható részei szolgáltatták a megfelelő emlékeztetőt.

A szoborművek stylusa adja, mint már jeleztük, a fő útbaigazítást a templom befejezési idejének meghatározásához. Ez nem lehet Kr. e. 450-nél előbbre eső idő; a 450. év viszont az utolsó dátum, a melyre a felírás helyezhető.¹ A szoborművek a Parthenon és Theseion szoborművei utáni korra vallanak. A csoportozatok compositiójában és az egyes alakok tartásában annyi a szabadság és könnyedség, hogy ezek csak a Pheidias utáni korból valók lehetnek; másfelől azonban van ebben a szabadságban egy bizonyos tartózkodás és mérséklet, a mely nem engedi, hogy a munkával nagyon késői korra menjünk. Bizonyos jellemző vonások, a hatás festőiessége, egyes csoportozatoknál a vonalak folyékony-sága a festészet befolyására látszanak utalni; ez pedig ismét vissza volna vezethető Polygnosra és tanítványaira, a kik éppen ebben az időben dolgoztak Athénben. Ha oly ügyes szobrászok, mint a milyenek a Nike-frízek alkotói már akkor lettek volna Athénben, a mikor a Parthenon és Theseion szobordisze készült, nem valószínű-e, hogy inkább ezek a szobrászok nyertek volna alkalmazást egy oly fontos építmény díszítésénél, mint a milyen a Parthenon

¹ V. ö. A. Köster, Das Alter des Athena-Niketempels. Jahrbuch d. Arch. Inst. 1906. 129.

és Theseion? Jóllehet a Parthenon és Theseion metopéinek művészeiben nagyobb az eredetiség és az alkotóerő, mint a Nike-templom frízeinek művészeiben, mindazonáltal amazok alkalmazása ezek helyett olyan visszaesést jelentene az archaizmus felé, a milyent a Perikles-korabeli athéniek nem engedtek volna meg.

56. Részlet a Nike-bástya korlátjáról: Nikék tehénnel.

Az Athena-Nike-templomával összeköttetésben áll egy más szobordíszsorozat, t. i. az a fríz, a mely a templom bástyájának korlátját díszíti.¹ Ez a korlát nem volt szabályos formájú és annál a kis lépcsőnél vette kezdetét, a mely a Propylaiák előtti térségről felvezetett, és kiterjedt a bástya északi, nyugati és déli oldalai mentén, a hol megerősítésének nyomai

¹ Kékulé, Die Reliefs an der Balustrade der Athena-Nike. Stuttgart, 1881.

még most is láthatók. Az itt alkalmazott diszítés relief-lapjai most az Akropolis-múzeumban vannak. A domborművek, a melyek ezt a korlátot diszítették, a külső oldalon voltak elhelyezve, úgy hogy azok közül egy-néhányat csak nagyobb távolságból és alulról lehetett látni. A domborműves szalagok körülbelül egy méter magasak. Ezek felett bronzkerítés volt megerősítve, a melynek nyomai a köveken még most is láthatók. A frizek szárnyas Nikéket (győzelmi istennőket) ábrázolnak, a kik a minden oldalon ábrázolt Athena tiszteletére áldozathoz készülnek: egyesek teheneket vezetnek az áldozathoz, mások diadaljeleket díszítenek, vagy a legyőzöttektől elszedett zsákmányt hozzák. A szobrász tárgyat felhasználta arra, hogy néhány szép női alakot ábrázoljon, a melyek különféle bájos mozdulatot tesznek; idomaik kitetszenek a ruházat mögül, a mely — mintha nedves és átlátszó volna — a testhez és a tagokhoz símul, vagy a mozgás folytán kellemes vonalakban eső gazdag ránczokat alkot. Csodálnunk kell a művész ügyességét és a szép hatást, a melyet művével elért. A puszta tény, hogy a művész ilyen hatás felé törekedett, ellentétben áll a Pheidias-korabeli szoborműveket jellemző őszinteséggel és egyszerűséggel. Úgy látszik, hogy attikai szobrászok, ha a maguk ízlését szabadon követhették, a ruházat finomabb kidolgozásánál visszatértek ahhoz a mesterkéeltséghez, a melyet, mint fentebb (I. kötet, 192. l.) láttuk, miveltek akkor, mielőtt a perzsa háborúk szülte erőteljes hatások érvényesülni kezdtek. Ha összehasonlítjuk a két Nikét, a kik tehenet vezetnek az áldozathoz, a Parthenon-fríz azon lapjával, a mely majdnem ugyanazt a dolgot ábrázolja, látni fogjuk azt a nagy különbséget, a mely a két kor között fennáll.

Mindamellett csodálatraméltó a korlát szobordíszé, és hiba volna ezt egy sorba állítani az epidaurosi Nereidák szobraival, az új-attikai domborművekkel és számtalan más régibb meg újabb utánzattal, a melyeknek

57. Sarukötő Nike a Nike-bástya korlátjáról.

rideg mesterkéltsege a szoborművek szépségét és finomságát elrontja, bár végre is mind ezek ennek a fríznek szárnyas Nikéire vezetnek vissza. Ez a Nike-párkány mint decoratív dombormű gazdag könnyed vonalaival, a ruházat változatos hullámaival, a test és tagok szép-

ségeivel, melyek az őket befödő ruhán keresztül még jobban érvényesülnek, páratlan a maga nemében; s bár egyrészt reá vezetendők vissza azok az utánzatok, a melyek már a hanyatlást mutatják, másrészt oly tiszták és méltóságosak alakjai, annyira nincs a szerkesztésükben zavar, a kidolgozásban túlhajtott részletezés, hogy egészükben méltó művei az ötödik század magas művészetének.

KILENCZEDIK FEJEZET.

A város az ötödik és negyedik században.

Ahhoz a meglehetősen teljes képhez viszonyítva, a melyet magunknak az ötödik és negyedik századbeli Akropolis kinézéséről alkothatunk, nagyon szegényes az alsó városra vonatkozó tudásunk. Ennek egyik oka kétséggkívül az a körülmény, hogy az építészeti tevékenység, a mely Kimon és Perikles idejét annyira jellemzi, főleg a szent fellegrvár díszítésére törekedett; másik oka, hogy, míg az Akropolis egészen fel van ásva és most a későbbkorú építkezésektől meg van tisztítva, addig az agora és sok fontosabb épület helye lent, azon a vidéken van, a mely mindig el volt foglalva, be volt építve. Ezt a vidéket még most is azok a kis házak és utcák foglalják el, a melyek az elmúlt török idők emlékeként a mai Athénben fennmaradtak. Archaeologiai szempontból fölötte sajnálatos, hogy Rosznak merész és messzelátó tervét nem valószínűsítették meg; szerinte mind ezeket a kis házakat és utcákat le kellett volna rombolni és az új várost azon a vidéken kellett volna felépíteni, a melyet most a modern városrész széles utai elfoglalnak. Igaz, hogy ilyformán számunkra ennek festői hatású látványossága elveszett volna, de mástelől ezek a bazárok és a török időbeli Athénnek egyéb jellemzetes maradványai min-

denképen megérették az enyészetre; s így aztán itt szemünk előtt feküldhetnék a régi város központi kerületeinek kiásott területe. El kell ugyan ismernünk, hogy a hol csak ezen a vidéken ásatás lehetséges volt, nem vezetett sehol sem kielégítő eredményhez; a területnek folytonos lakottsága itt, úgy látszik, a mint gyakran szokott történni, a régi emlékeknek majdnem teljes elpusztulását vonta maga után; de másfelől szemünk előtt kell tartanunk azt is, hogy ily részleges ásatások mindig bizonytalanok és könnyen lehetséges, hogy eredményhez nem vezetett próbák tőszomszédságában topographiailag fontos maradványok nyomára lehetne jutni. A Theseion, a színház és Lysikrates choragikus emléke úgyszólván az egyetlen emlékek az ötödik és negyedik századból, a melyek a föld felett láthatók.

A mikor az athéniek a perzsáktól feldúlt városukba visszatértek, Thukydides elbeszélése szerint a falnak csak egyes részeit találták épen, a házak legnagyobb része romokban hevert; csak néhány ház maradt fenn, azok t. i., a melyekben a perzsák vezérei laktak volt. Visszatértük után az athénieknek első dolga volt, hogy a falakat újból felépítsék. Nem valószínű, hogy a mikor ezt a fontos munkát minden könnyen megszerezhető anyag felhasználásával, úgy a hogy éppen lehetett, elvégezték, nagy tekintettel lettek volna akár a magán- akár a nyilvános épületekre; hihetőleg megelégedtek avval, ha ideiglenes helyreállításokkal legégetőbb szükségleteiket kielégítették.

Mihelyt ráérték arra, hogy állandó módon helyreállítsák vagy felépítsék mindazt, a mit a perzsák elpusztítottak, mint fentebb láttuk, az Akropolison levő

új Athena-templom építéséhez fogtak. De nem valószínű, hogy addig, a míg Themistokles befolyása érvényesült, az alsó városban levő nyilvános épületek költségesebb helyreállításával foglalkoztak. Ilyen eljárás nem állott volna összhangban az ő tervével; hogy t. i. a várost a Piraeus felé áttelepítse. Ha ezt a tervet kivitték volna, akkor az Akropolis mint régi szent kerület, némi távolságban maradt volna a lakott várostól, a mint ez Argosban a Heraionnal van. Körülbelül ebben az időben épült az Agora körül és egybeült több oszlopcsarnok, templom és más épület, melyek közül egyik-másik a perzsa háborúra vonatkozó festményekkel volt díszítve. Ezeket az építkezéseket azonban már valószínűleg Kimon korába kell helyeznünk, miután Themistokles bukásával és Kr. e. 472-ben történt száműzésével az ő terveit elejtették. Már említettük azokat a munkákat, a melyeket Kimon az Akropolison végeztetett a perzsák fölött 468-ban Kr. e. az Eurymedonnál aratott döntő győzelme és cserépszavazattal 461-ben történt számkivetése között, valamint az Athén és a Piraeus közötti hosszú falakra vonatkozó tervét és azoknak részleges befejezését. Az alsó város főépületei, úgy látszik, ugyanennek az időszaknak tulajdonítandók. Nagy valószínűsége van annak a feltevésnek, hogy Kimon Kis-Ázsia partjain folytatott hadjáratai alatt került az ión kultúra és művészeti törekvések hatása alá; és hogy Ioniából hozott művészeket, a mikor alkalma nyílt Athént új épületekkel szépítenie. E művészek sorában a legelső volt Polygnotos, a festő, a ki részben maga, részben társaival és tanítványaival sok Kimonnak tulajdonított épületet díszített festményekkel; a perzsa háborúk utáni görög művészetre gyakorolt

befolyását alig lehet túlbecsülni. A mikor Kimon ión művészeket hozatott, bizonyos tekintetben csak Themistokles példáját követte, a ki a miletosi Hippodamos építészre bízta meg azzal, hogy a Piraeus új tervét abban a szabályos és gazdag rendszerben dolgozza ki, mely a kisázsiai ión városok építésénél dívott. Athénben magában valószínűleg nem volt alkalom ilyen gyökeres újításra, átépítésre.

Az agora körüli régi épületek már hosszú hagyomány folytán mintegy hozzá voltak kötve régi helyeikhez és így a Kimon emelte templomoknak bele kellett illeszkedniök a már más körülmények következtében meglehetősen megkötött tervbe és helyre. Az egyetlen vidék, a hol nagyobb szabadsággal lehetett eljárni, a Dipylon-kaputól az agora felé terjedő rész; a széles és enyhén lejtős Dromos, a melyet mind a két oldalán hosszú oszlopcsarnokok szegélyeztek, valószínűleg Kimon tervezése. Azokból az épületekből, a melyeket Kimon az alsó városban emelt, sajnos, biztosan ide vonatkoztatható nyom avagy tanúság nem jutott ránk, hacsak nem helyezzük ebbe az időbe azt a szép kis ión templomot az Ilissos mentén, a melyet Stuart lerajzolt, de mely most már teljesen elpusztult. Stuart azonkívül, hogy e templomnak festői képét örökitette meg úgy, a mint ő látta, még építészeti helyreállítását és egyes részleteinek rajzát is adja. Főszajátossága abban rejlik, hogy, míg máskülönben a Nike templomához hasonlít, az ión rendnél rendszeren található hármás architráv helyén egyetlen síma gerendája van; ez talán attikai kísérlet, a melyet azonban többé nem ismételték. A templomot, a mely a Stadion és Kallirrhoë közötti területen az Ilissos mentén állott, különbözőképen magyarázták:

Demeternek, majd az agrami Triptolemosnak, majd megint Artemis Agroterának tulajdonítják. Ez az utóbbi magyarázat legjobban illik ehhez az időszakhoz, mert ezt az istennőt a marathoni győzelemmel hozták kapcsolatba, és emlékére ötszáz kecskéből álló évi áldozatot rendeltek. Hogy pedig a régi írók nem tesznek említést erről a templomról, azt elég valószínűséggel abból a körülményből magyarázhatjuk, hogy az épület nagyon kicsiny volt. Egy másik templom, a melyet állítólag a perzsáktól Marathonnál elszedett zsákmányból építettek, az Eukleia temploma; Eukleia valószínűleg Artemis jelzője. De vajjon ezt az Ilissosnál kell-e keresni vagy másutt, az Pausanias idevonatkozó helyének magyarázásától függ, ki azt az Enneakrunos közelében említi. Az Eukleia név magában véve jobban illik egy az agora közelében levő templomra, s ezt a nézetet Boiotiában előforduló hasonló ajánlások támogatják.

Ha biztosan tudnók, hogy mikor épült az Ilissos menti ión templom és hogy kinek volt ajánlva, talán kiderülne, hogy ez volt a legrégibb ión rendszerű templom Athénben, melyet ismerünk. Ettől eltekintve a legrégibb ilyen rendszerű templom, a melynek építéséről tudomásunk van, a Nike-templom, melyet Kallikrates tervezett, a ki Kimon alatt a város építészeként működött és a hosszú falakat építette. Valószínű, hogy ugyancsak az ión rendszert alkalmazták néhány Kimon-féle csarnoknál, legalább a belső oszlopoknál, mint azt a Propylaiák mutatják. Arra nézve, hogy milyen épületek származnak Kimontól, nincs biztos adatunk, kivéve ezeknél a csarnokoknál és azon építményeknél, melyeknek kora a díszítésüknél alkalmazott festmények alapján megállapítható. Mi

csak azt állíthatjuk, hogy valószínűtlen, hogy ezeket az ő kora előtt építették és hogy gyakran esik szó róluk, mint olyanokról, melyek az ötödik század utolsó tizedeiben vagy a negyedik században részben már fennállottak, részben meg hagyományos tiszteletben részesülő helyek voltak. Ha itt kényelem kedvéért valamennyiüket összecsoportosítjuk, szem előtt kell tartanunk, hogy nincs világos bizonyágunk arra nézve, hogy azok mind egykorúak. Csak annyi bizonyos, hogy ezek, úgy a mint itt le vannak írva, már megvoltak annak az időszaknak legalább is későbbi részében, a melylyel jelen fejezetünkben foglalkozunk.

Történeti és művészeti szempontból talán nincsen hasonló fontosságú épület, a mely oly kevésbé ismeretes, mint a *Stoa Basileios* vagy a királyi csarnok. A király nevét viselő tisztviselőnek ezen hivatalos helyisége Platon Euthyphronjának színhelye, itt játszódtott le Sokrates pöre és halála drámájának első része. A későbbi időben az Areiopagos törvényszéke ülésezett benne. Benne vagy előtte voltak felállítva a törvénytáblák, és itt volt az az áldozati kő, a melyen az archonok esküjüket letették. Egyes tudósok feltevése szerint a *Stoa Basileios* szolgáltatta a bazilikának és így a keresztény templomnak alakját és nevét. Az agora nyugati oldalának első épülete volt, ha az ember a Dipylon kapu felől közeledett és így közvetlenül annak a kis dombnak a lábánál állhatott, a melyen a Theseion épült. Az itt álló modern házak alatt talált régi alapozásokat felfedezésükkor a *Stoa Basileios* alkotó részeinek tartották; de a mikor a nyomokat jobban kiásták, kiderült, hogy azok inkább egy templom alapozásához tartozhattak; és így az az

előbbi magyarázat nem valószínű.¹ A Stoa Basileios mint sok más csarnok valószínűleg hátul egy falból és elül az agora felé nyíló oszlopsorból állott, bel-sejét egy vagy több sor oszlop tagolhatta. De kellett itt még egynéhány más helyiségnek is lenni, a melyek a különböző rendeltetésének kielégítésére szolgáltak. Így az Areiopagos ülészetének esetében elkülönített helyre volt szükség, a melyet ideig-óráig egy kötél kifeszítésével biztosítottak.² Diszítésére nézve csak azt tudjuk, hogy tetején terrakotta-csoportok voltak, a melyek Theseust ábrázolták, a mint Skiront a tengerbe veti, és Eost, a ki Kephalost elragadja, mind a kettő az attikai művészetben gyakran szereplő tárgy.

A Stoa Basileios mellett vagy mögött volt egy másik, *Stoa Eleutherios* nevű csarnok, a mely nevét Zeus Soternak vagy Eleutheriosnak a közelben álló szobrától kaphatta. Az istennek ezen nevei, a leg-valószínűbb magyarázat szerint, mind Athénben mind Plataiaiban a perzsa háborúkkal hozandók kapcsolatba, avval a ténnyel, hogy a görögök az idegen iga veszedelme alól fölszabadultak. Ez az oszlopcsarnok a piacon ödögőknek kedvelt tartózkodóhelye volt és ezért szorgalmasan látogatták a philosophusok így például a cynikus Diogenes. Ezen vidéken való fekvését megerősíti egy a Theseion- és Hermes-utcza közötti vasúti bevágásban talált fölirat, a melyen olvasni, hogy Zeus Soter mellett állítandó föl. A Stoa képeit Euphranor festette, így tehát csak a negyedik századból származhattak.

Az ötödik és negyedik századbéli agora nagy csar-

¹ Lásd: Dörpfeld, Ath. Mitth. XXI. 108., XXII. 225.

² Dem. in Aristogit. I. 23.

nokai között a harmadik és leghíresebb, úgy látszik, keleti oldalán feküdt; ezt Peisianax építette, ki Kimonnak valószínűleg rokona és Alkibiadesnek nagybátyja volt; néha nevérol is nevezték el, de jobban *Stoa Poikile* vagyis festett csarnok néven ismeretes, mert freskóképek diszitették, a melyek hírét a régi világban talán csak a delphii Lesche falfestményei múlták fölül. Mondják, hogy Polygnotos ezen oszlopcsarnokban a maga részét ingyen festette, a többi jeleneteket Mikon és Panainos, Pheidias testvére, festették. A képek tárgyai voltak: az athéniek és spártaiak között valószínűleg Kr. e. 460 körül az argosi Oinoenál lefolyt csata; az athénieknek Theseus vezérlete alatt az amazonokkal vívott harcza, melyet Mikon festett; a görögök Trója elfoglalása után, tehát a delphii Lesche képéhez hasonló tárgy, rajta Ajax és Cassandra volt látható, festője maga Polygnotos; végül az athénieknek és a plataiaibelieknek a perzsák felett Marathonnál aratott győzelme, mely képet fölváltva az említett művészek mindegyikének tulajdonítottak, a mely tény elegendőképen igazolja, hogy Mikon és Panainos Polygnotos stylusát utánozták. A csata úgy látszik három jelenetben volt ábrázolva: a két ellenség egymás felé közeledik, a perzsák a mocsarak felé szoríttatnak vissza, a hajóira menekülő ellenséget öldösik. A képen különböző istenek és heroszok szerepelnek mint jelenlevők; Athena, Herakles, Theseus és az Echelos nevű hős, a kit úgy ábrázoltak, a mint ekevassal mészárolja le a perzsákat. A vezérek közül a görögök oldalán Miltiades, azonkívül Kallimachos, a perzsák részén Datis és Artaphernes voltak ábrázolva; a harczolók között fel voltak ismerhetők Aischylos és testvére, Kynaigeiros, a kinek

levágták karját, a mikor egy perzsa hajót megragadott. Még egy, urát a csatába kísérő kutya is volt a képen látható. A marathoni csatának ez az ábrázolása egyike volt a leghíresebb történeti festményeknek és állandóan az athénieknek szeme és lelke előtt állott mint ama hőstettük emléke, a melyre legbüszkébbek voltak. Érdekes, hogy a görög festészet nem idegenkedett a csata tényleges eseményeit mellékkörülményeivel és járulékaival megörökíteni, bár azokat istenek és heroszok segítségével idealizálták; holott a szobrászat, a mint láttuk, abban az időben a perzsák felett aratott győzelmet rendesen csak jelképesen és tipikus módon fejezi ki, például a görögök és a kentaurok közötti küzdelem ábrázolásával.

A Stoa Poikile, valamint a másik két csarnok, az agora leglátogatottabb részében volt; néha egy-egy törvénykezés székhelyéül, állandóan meg nyilvános találkozóul és a philosophusok vitatkozásainak színhelyéül szolgált. Ez utóbbi használata adott alkalmat a stoikusok elnevezésére, mert Zenon, az ő mesterük, főleg ezen a helyen tanított.

Más épületek, a melyek a nyilvános és vallási életben nélkülözhetetlenek voltak, és a melyek e miatt nem maradhattak sokáig romokban, voltak a Buleuterion, azaz a tanács háza, a Tholos és a Prytaneion. Ezeknek helyzetét már a harmadik fejezetben megbeszéltük. Nincs okunk hinni, hogy ezeket az épületeket a perzsák megkímélték; újból való felépítésüket valószínűleg Kimon idejének lehet tulajdonítani. A *Prytaneion* alakjáról nem tudunk semmit; ennek olyan tágasnak kellett lennie, hogy benne az athéniek előkelő hatósági embereit és az idegen követségeket

meg lehessen vendégelni; de azért nem kell itt arra a fényűzésre gondolni, a melyet mi ilyen hivatalos megvendégelésnél ki szoktunk fejteni. Itt volt azonkívül az állam szent tűzhelye meg Hestia istennő szobra. Bizonyos céloknak, a melyeket első sorban a Prytaneionnak volnánk hajlandók tulajdonítani, a *Tholos* állott szolgálatában, a mely a tanácsház szomszédságában, az agora felső részében épült. A *Tholos* az ötven prytanis elnökének volt hivatalos székhelye az ő huszonnégyszáz óráig tartó hivatalos működése tartamára; itt étkeztek közkölségen az elnök, társai és egynéhány más tisztviselő; egyharmaduknak és az elnöknek állandóan itt kellett tartózkodniok. A név maga már arra utal, hogy kerek épülettel van dolgunk; tetejéről említik, hogy az kőből, nem fából volt; valószínűleg tetejének alakjáról eredt másik neve: *Σκιάς*, napernyő. Alig hihető, hogy egy épület magában a nevezett rendeltetés számára elégséges volt; nincs okunk feltételezni, hogy az ötödik századbeli görögök ilyen tetemes nagyságú kupolát szoktak, avagy egyáltalában tudtak volna szerkeszteni. A rendes tartózkodás és alvás céljaira talán más helyiségek voltak a kerek szerkezethez hozzácsatolva, az egésznek elnevezése azonban a kerek helyiség, mint az épület leglényegesebb része alapján történt. Bizonyos vallásos szertartások, különösen ital- és másnemű áldozatok, a *Tholosban* történtek; sok görög városban, valamint Rómában is, kerek épületeket építettek a szent tűzhely, rendesen az állam tűzhelye számára, valamint azoknak az isteneknek, kik fölötte őrködnek, Hestiának meg Vestának. Láttuk, hogy Athénben ez a tűzhely a Prytaneionban volt. Nem könnyű a tűzhelynek kettős helyét megmagyarázni; lehetséges,

hogy a mikor egész Attikának ezt a közös Prytaneionát és közös tanácsházát megalapították, csak Athén városának régi tűzhelyét tartották meg a Tholosban. A *Buleuterion* vagy tanácsház közel feküdt Tholoshoz. Kis színház berendezésére emlékeztető alakja lehetett; el volt látva a prytanisoknak vagy elnököknek szánt padokkal, egy emelvénynyel a szónokok számára és egy rácsozattal, a mely a közönség számára való részt elkülönítette.

Ugyanezen a vidéken volt a tíz törzs heros-eponymosának szobra; ezeket közvetlenül a perzsa háborúk után állíthatták fel, mert folytonosan történik rájuk hivatkozás. Szokásban volt, hogy a megfelelő törzseket érdeklő hirdetések e szobrok talpköveire erősítsék, különösen azoknak a férfiaknak neveit, a kiket katonai szolgálatra behívtak. Hogy ki készítette ezeket a szobrokat, nem tudjuk, hacsak nem akarjuk, a mi utóvégre lehetséges, közöttük Myronnak Erechtheusát felismerni.

Kimon emelte tudomásunk szerint a *Theseion* nevén ismert szentélyt; Skyrosból elhozta a hős csontjait és számukra templomot épített, mely Pausanias leírása alapján előttünk ismert festményekkel volt díszítve; ezeket a képeket Mikon vagy más tanúság szerint Polygnotos festette; ennek a két festőnek összezavarását már a Stoa Poikile esetében is tapasztaltuk. A képek valószínűleg freskók voltak, a melyek a szentély három falát borították, míg a negyediket a bejáró ajtó foglalta el. Kettő közülök a Theseus vezetése alatt álló athéniek harczát az amazonok ellen, meg a lapitháknak a kentaurokkal folytatott küzdelmét ábrázolta. A harmadiknak tárgya egy epizód, a melyet vázafestők gyakran ábrázoltak, így

például Euphronios egy igen szép vázaképén,¹ és a mely Bakchylidesnek egy újabban talált költeményével is áll vonatkozásban. Ez a jelenet Theseus látogatása Amphitriténél a tenger mélyén, a mikor a hős elfogadva Minos kihívását: bizonyítsa be isteni eredetét azáltal, hogy egy a tengerbe dobott gyűrűt visszahoz, leszáll a mélységbe és Amphitritétől azonkívül megkapja azt a koszorút, a melyet későbbben Ariadnénak ajándékozott.² A Theseion, a mint Pausaniasból és más forrásokból értesülünk, az agora keleti része felé lehetett valahol; így tehát nem azonosítható azzal a most is fennálló templommal, melyet rendszeren Theseionnak szoktak nevezni, inkább azért, mert az archaeologusok nem tudnak más névben megnevezni, mint azért, hogy akármelyikök is ezt tényleg a Theseionnak tartaná.³

Az *Anakeion* vagyis a Dioskurosok temploma, a melynek helyét az Akropolis északi lejtőjén az Aglauros kerületében már fentebb jeleztük, hasonlóképen Polygnotos- és Mikon-féle festményekkel volt díszítve s így szintén a Kimontól helyreállított templomok közé sorozható. Mindkét kép a Dioskurosok hőstetteit ábrázolta, vagy oly eseményeket, a melyekben azok szerepeltek. Polygnotos képének tárgya „Leukippos leányainak házassága” volt, vagyis valószí-

¹ Lásd képét I. köt. 42. ábra, a 165. lapon.

² Egyes írók felteszik, hogy Theseus vége is ábrázoltatott rajta, még pedig azért, mert Pausanias folytatólag ezt is elbeszéli. Ez nagyon valószínűtlen, mert ez oly elbeszélésnek a része, mely nem válik a hősnek dicsőségére. Pausanias valószínűleg azért említi ezt, mert meg akarja magyarázni, hogy miként jutottak Theseus csontjai Skyrosba, de az elbeszélésnek a képhez semmi köze.

³ Lásd alább a X. fejezetet.

nűbben az a jelenet, a mikor Kastor és Pollux őket kocsijukon elragadják, oly tárgy, mely vázaképeken és domborműveken gyakran látható. Mikon festménye az argonauták vállalatára vonatkozott és rajta Akastos meg az ő lovai voltak a legkiemelkedőbb tárgyak; a miből következtették, hogy a megfestett jelenet azokat a temetkezési versenyjátékokat ábrázolta, melyeket ő atyjának, Peliasnak tiszteletére rendezett.

Azoknak az épületeknek számát, a melyek valószínűleg Kimon száműzése előtt épültek, könnyen lehetne még tetemesen gyarapítani, mert bizonyos, hogy azokat az állam polgári és vallásos elodázhatatlan szükségleteire való tekintettel a perzsáktól történt elpusztításuk után gyorsan fel kellett ismét építeni. Azt a kevés épületet, melyet itt említettünk, azért választottuk ki, mert azokról gyakran esik szó a régi íróknál, másfelől meg azért, mert díszítésüknél neves művészek működtek közre. Az ötödik és negyedik századbéli többi emlék építési idejének meghatározásánál nagyrészt arra támaszkodunk, hogy milyen művészek említettnek belső díszítésük kapcsán. Ilyenfajta következtetések természetesen tévedésnek lehetnek alávetve: bár nem igen valószínű, hogy valamely szobrot egy templomban annak befejezése előtt állítottak föl, viszont lehetséges, hogy a szobor már előzőleg megvolt és máshonnan hozták oda; vagy lehetséges az is, hogy a szobrot a templom befejezése után csak bizonyos idő múlva helyezték el benne. Mindamellett nincs baj, ha ezt a bizonyítékot csak valószínű eredmény következtetésére használjuk fel és más valószínűségi okokkal szemben nem ragaszkodunk konokul következtetésünkhöz.

Az alsó városban csak egyetlen épület van, a mely-

nek építése egyenes bizonyító okok alapján Perikles idejébe teendő. Ez az *Odeion*, a melynek építésénél állítólag Xerxes sátrát utánozták és melyet a zsákmányul ejtett hajók árboczaiból és vitorlarúdjaiból szerkesztettek. Főleg fából készült és ennek a körülménynek tulajdonítható pusztulása; a mikor t. i. Sulla ostromolta Athént, leégett, bár utólag ismét felépítették.¹ Volt benne tetemes számú nézőnek való ülőhely és sok oszlop. Valószínűleg amolyan tetővel fődött kis színház lehetett. Főleg a panathenaiai ünnepségek alkalmával használták zenei versenyek számára; azonkívül oly darabok hivatalos próbaelőadásaira is használták, a melyeket a nagy Dionysiákon készültek előadni. Az épület híres volt szépségéről, külső alakjára némileg következtethetni Kratinosnak egy Periklesre tett tréfás megjegyzéséből, a kit ő az Odeionnal megkoronázott „hagymafejű Zeusnak“ mond. Ennek a tréfának magyarázatában további részletezésekbe természetesen nem szabad bocsátkozni; de annyi bizonyos, hogy a tréfának nem lett volna éle, ha az Odeionnak nem lett volna kerek vagy ovális tetője. Az Odeion közvetlenül a Dionyos színház mellett feküdt, kelet felé. Ilyen módon nagyon alkalmas hely mind dologtalan emberek, mind gyülekezések számára, akár szándékoltak voltak azok, akár csak úgy jöttek létre. Használták is néha erre a célra, valamint inség idején gabona raktározására és szétosztására. Nyoma most sajnos seholsem található.

Más épületeket vagy legalább is a bennök fölállított szobrokat Perikles és a művészi tevékenységet irányító Pheidias idejének kell tulajdonítanunk. Ezek-

¹ Lásd alább, XII. fejezet.

nek egyike volt Aphrodite Urania-temploma; ennek az istennőnek tiszteletét, a kit a szerelem keleti istennőjével és az ég királynéjával azonosnak ismertek föl, állítólag Aigeus hozta be; eredeti alakjában tisztelete kicsapongó szertartásokkal volt összekötve, a milyenektől Korinthosnak híre közmondásos lett. Cultusa ellenében állott Aphrodite Pandemosnak, a házasság nagy és szent¹ istennőjének józanabb tiszteletével, melynek szertartásai az államvallás elismert részét tették. Egyébiránt nem forog fenn kétség, hogy a régi időkben épp úgy mint a modern korban a két cultust összezavarták. Spenser „Hymnusa az égi szerelemhez“ (Hymn of Heavenly Love) ellentétben, „A földi vagy természetes szerelem“-mel (Earthly or Natural Love) egyszerűen követi az Urania és Pandemos közötti megkülönböztetést, a mint azt Platon Phaidrosában magyarázza. Ha Perikles és Pheidias vallásos törekvéseit tekintjük, valószínű, hogy az Aphrodite-Urania szobrának művészet ugyanaz a fölfogás ihlette meg és hogy vele az istennő tiszteletének új és fenköltebb értelmet kívánt adni. A szobornak sajnos semminemű másolata nem maradt ránk s így ezt a föltevést sem meg nem erősíthetjük, sem meg nem czáfolhatjuk.

Pheidiasnak egy másik szobra, a melyet némelyek az ő kedvelt tanítványának Agorakritosnak tulajdonítanak, az istenek anyjának szobra volt a tanácsház mellett Metroonban. Az istennő ülőhelyzetben volt ábrázolva, kymbalonnal kezében, trónusa alatt heverő oroszlánokkal; ezt a typust több dombormű őrizte meg. Itt a szobrász, úgy látszik, megelégedett azzal, hogy Rhea szokásos typusát és cultusának

¹ Μεγάλη σεμνή πάνδημη Ἀφροδίτη — Milchhöfer XI. 87.

attributumait adta vissza képén. Egy másik templom, a mely a Parthenonnal körülbelül egykorú, a most általánosan Theseionnak nevezett épület; de mivel erről külön szándékozunk szólani, felesleges itt annak akár építési korával, akár azonosításával foglalkoznunk.

Pheidiasnak számkivetése vagy halála után, az attikai művészek között elfoglalt vezető szerepet, úgy látszik, Alkamenes örökölte, a kire az ötödik század végéig a szobrászati nyilvános rendeléseket bízták volt. A neki tulajdonított szobrok közül néhány természetesen már a peloponnesosi háború eleje előtt készülhetett el; túlnyomó részük azonban valószínűleg a század utolsó negyedébe teendő. Ő szállította Athén legjobban ismert templomai közül többnek istenképét; ilyenek voltak „Aphrodite a kertekben“, Ares az Areiopagos melletti templomban, Hekate az Athena Nike bástyáján (Ἐπιπορυγεία), Hera az Athen és Phaleron közötti templomban, Dionysosnak óriási arany- és elefántcsontszobra a színház alatti templomban, és végül egy Hephaistos, valószínűleg ugyanaz az óriási bronzszobor, a melyet egy másik Athena-szoborral együtt állítottak fel, a mint ezt egy körülbelül Kr. e. 416. tájáról való fölírat jelenti.¹ Ezek a szobrok valószínűleg azok, a melyeket a Hephaistos templomában állítottak fel; a templom maga is ugyanabban a korban vagy kevés idővel előbb épülhetett. Mindezeknek a szobroknak művészeti stílusa sok föltevésre és vitára adott alkalmat,² a melyeket itt még csak összegezni sem lehet. Eléggé valószínű, hogy ezen istenképek egyikének-másikának másolata ez isteneknek

¹ *Reisch* Österreichische Jahreshefte I., 55. l. CIA. I. 318, 329.

² V. ö. *Hekler Antal*, Alkamenes-tanulmányok. Arch. Ért. 1905. 99—114. és 333—359. lk.

előttünk ma jól ismert szobrai között lappang. Pusztá elsorolásuk igazolja, hogy az athéniek a peloponnesosi háború szüneteiben alkalmat találtak nemcsak arra, hogy az Erechtheiont az Akropolison fölépítsék, hanem az alsó várost is sok új templommal és szoborral szépítették. A háborúnak végzetes kimenetele nem igen hagyott, legalább a mennyire a mi értesülésünk terjed — nyomokat a város épületein; a hosszú falaknak lerombolását és felépítését már említettük. Alkamenesnek utolsó műve, a melyről tudunk, Athena és Herakles csoportja volt, melyet Thrasybulos hőstetteinek és a harmincz zsarnok elűzésének emlékére állítottak föl; ezt a csoportot különben nem Athénben, hanem Thebaiban ajánlották föl, a honnan Thrasybulos Phyle elfoglalására kiindult volt.

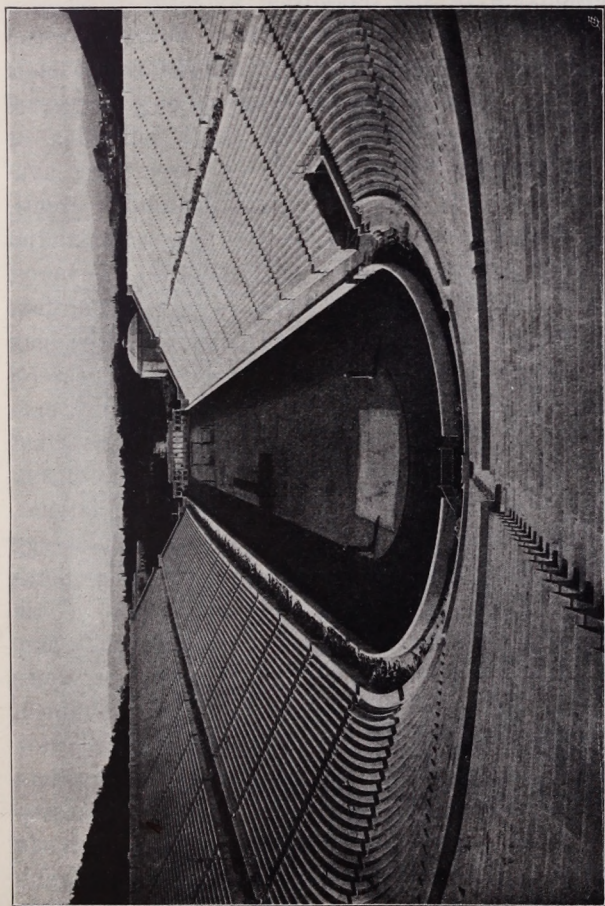
A negyedik század első része a város építészetének történetéhez nem szolgáltat fontosabb adatokat. Egynéhány változtatást és újítást tettek az Akropolistól délre eső területben, a mely Asklepiosnak volt szentelve, kinek tiszteletét Athénbe valószínűleg Epidaurusból hozták be a peloponnesosi háború folyamán, hogy egy gyógyító istenségnek ugyanazon a helyen fennállott régebbi szentélyét elfoglalja. Erről a következő fejezetben fogunk részletesebben szólni. Lehetséges, hogy több tervbe belefogtak, de azok közül egyet sem fejeztek be egészen addig, míg Lykurgos serény hivataloskodása, a ki 338-tól 326-ig állott Athén pénzügyeinek és egyéb intézményeinek élén, a nyilvános építkezések körében nem teremtett nagyobb rendet. Ezek között első helyen állt a Dionysos-színház;¹ ő fejezte be a Stadion építését is,

¹ Lásd a X. fejezetet.

a mely eddig valószínűleg csak úgy nagyjából volt meg egy természetes völgynek ezen czélra átalakított katlanában; ugyancsak ő építette fel újból a Lykeion-gymnasiont, Aristotelesnek és tanítványainak kedvelt tartózkodóhelyét. A Piraeusban pedig Philon építész az ő kormányzása idejében nagyszerű arzenált épített az athéni hajók felszerelése számára, a mely épületnek részleteit még most is ismerjük. Ezen épületek közül, a színházat és a Stadiont kivéve, egy sem maradt fenn időkig; a Stadion pedig sokat változott először azért, hogy Herodes Attikos márványülésekkel látta el, azután újabban modern helyreállítása folytán, úgy hogy nehéz képet alkotnunk magunknak arról, hogy milyen volt Lykurgos idejében. Számos fölirat valamint irodalmi bizonyíték tanuskodik azokról a nagy szolgálatokról, a melyeket Lykurgos az államnak tett, nemcsak a pénzügy terén, hanem a város szépítése tekintetében is, nemkülönben másoktól megkezdett vállalkozások befejezésével; Perikles korától kezdve le Hadrianusig nem igen volt ember, a ki oly maradandó hatást gyakorolt volna az athéni építészetre.

Míg Athén negyedik századbéli nyilvános emlékei kevésbbé szembetűnő nyomokat hagytak maguk után mint az ötödik századbeliek, addig a magánépületekkel és fogadalmi ajándékokkal egészen másképp áll a dolog. Ez utóbbiak között különösen érdekesek azok, a melyek a Dionysos tiszteletére rendezett kartináczokban aratott győzelmekkel függnek össze. A győztes karvezetők, choregosok, jutalmul háromlábát, tripust, szoktak kapni; ezt rendesen az istennek ajánlották föl és külön e czélra épített templomocská vagy szentély tetején helyezték el. A choragikus em-

lékek sorában egyike a legszebbeknek az, melyet *Lysikrates* ajánlott fel Kr. e. 334-ben. Ez az emlék

58. Az athéni Stadion modern helyreállításában.

korinthusi stílusban épített kis kerek templomhoz hasonlít, a mely stílusnak egyik legrégebb és legszebb példája. Magas négyzetes talapzaton emelke-

dik; az oszlopok köze hajlott márványlapokkal vannak kitöltve, melyeknek felső részét domborműves tripusok díszítik.

Az egész épület rendkívül finom diszitményekkel van ékesítve; egyetlen márványtömbből faragott teteje levél-mintát mutat és akanthos-virággal meg volutákkal díszített kiemelkedéseket tüntet fel, a melyeken az egészet betetőző tripusnak teste és három lába nyugodott. A fríznek körülbelül csak huszonhét czentiméter magas domborműves alakjai Dionysos kalandját ábrázolják a tyrrheni kalózokkal, a mint ezt a homerosi hymnus elbeszéli. A gonosztevők, a kik az álruhás istent megtámadták, éppen abban a pillanatban vannak feltüntetve, a mikor az istent kísérő satyrosok részéről megkapják büntetésüket. Egynéhány közülök már egészen vagy félig át van változtatva delfinekké; másokat a satyrosok a fákról leszakított vesszőkkel vesszőznek meg; a középen ülő helyzetben maga az isten látható, a mint párduczát símogatja, míg a másik oldalán egy thyrsosos satyros nézi a jelenetet; azután nagy boros edények következnek, körülöttük satyrosok, a kik parancsokat osztogatnak a jobban elfoglaltaknak, úgy hogy az isten maga messzire esik ettől a mozgalmas jelenettől. Az egész domborművön végig majdnem pontosan megfelelnek egymásnak a különböző csoportok és mégis mindegyik esetben bizonyos változatosságot mutat a cselekmény, úgy hogy ez a fríz is szép példát nyújt a görög építészeti plastikában uralkodó symmetriára.¹ Az alakoknak és csoportoknak tágabb elhelyezése, a mint várni lehetett, már inkább a

¹ Stuart rajza és későbbi másolatok, valamint az emlékek restaurációja két csoportot felcserélt, a mi a symmetriát egy kissé elhomályosítja.

Mausoleion frízéhez, mint az ötödik századbéli athéni frízek szorosabb elrendezéséhez hasonlít; a karcsúbb arányok és bizonyos mesterkélt báj az alakok egész

59. Lysikrates choragikus emléke.

tartásában már a későbbi attikai iskola törekvéseihez való hajlást árul el.

A Lysikrates-emlék a „Tripusok-utcájá“-ban állt, mely nevét a hasonló természetű ott felállított épít-

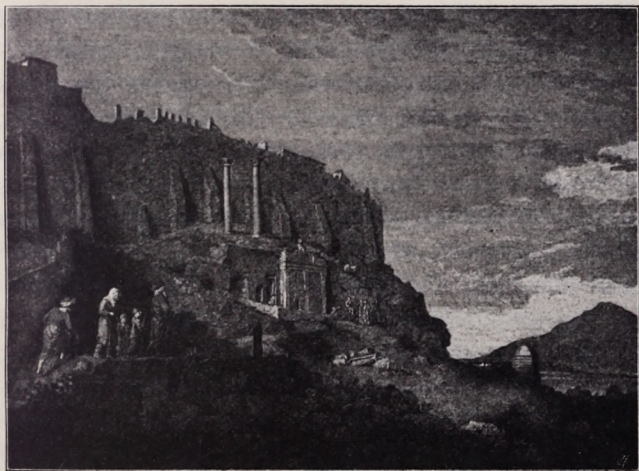
ményekről kapta; egyikök a Praxiteles-féle híres satyrost foglalta magában, melynek másolatait¹ nagy valószínűséggel felismerték a ránk jutott szobrok között. Az egész utca híres volt azokról a műtárgyakról, a melyek benne láthatók voltak, és a melyeknek legnagyobb része, úgy látszik, a negyedik században keletkezett.

Némi bizonyosságunk van arra nézve, hogy közvetlenül Lysikrates emléke mellett egy más hasonló épület állott fenn egészen a tizenhetedik századig; a kettőt alakjuk után lámpáknak, még pedig Demosthenes és Diogenes lámpájának nevezték volt. Lysikrates emléket az Athenben letelepedett kapuczinusok sokáig könyvtárnak használták; jelen állapotába a francziáknak 1845. évi helyreállításától ered.

Valamennyi chorigikus emlék között a leghíresebb az volt, a melyet Thrasyllus állított fel 320-ban Kr. e. a nagy színház fölötti sziklafal üregében. Az üregnek homlokzatát díszesen épített fallal zárta és föléje állította Dionysosnak szobrát, a melyet Lord Elgin Angolországba hozott, a hol most a British Museumban őrzik. Ez a szobor, ámbár munkájának nincs különösebb értéke, azért érdekes, mert művésze kísérletet tett vele, hogy a Pheidias korabeli szobrászatnak monumentalis méltóságához, fenségéhez térjen vissza. Stuart rajza abban az állapotban mutatja az emléket, a melyenben az ő idejében volt. Most legnagyobb részt el van pusztítva; csak egy feliratos architrávja maradt meg, a mely jelenti, hogy Thrasyllus eredeti emlékéhez más ajánlások, valószínűleg tripusok járultak,

¹ Erről a szoborról szól *Gardner, Handbook of Greek Sculpture* című munkájában, a 85-ik ábra magyarázatánál; lásd: *Hampel: Az antik szobrászat története* (159. lap).

a melyeket fia állított fel körülbelül ötven évvel később. Az üreg most egy kis szentélyt foglal magában, a mely Παναγία Χρυσοσπηλαιώτισσα-nak, azaz „az aranybarlang Boldogasszonyának“ van szentelve, és a közép-korban nagy tiszteletnek örvendett; ennek nevét és cultusát most az alsó város egy modern korú templomába vitték át; az egyetlen nyom, melyet hátrahagyott,

60. Thrasyillos choragikus emléke a török időkbeli rajz szerint.

az a lámpa, a mely most is ott ég még az egykori szentélyben, és helyzeténél fogva messze ellátszik éjjel. A barlang fölött a sziklán két oszlop áll, a melyeknek háromszögletes oszlopfőjén egykoron fogadalmi tripusok állottak.

Különös sorsa volt egy másik choragikus emlékek; eredetileg bizonyos Nikias állította, hogy vele egy karával 320-ban aratott győzelmét megörökítse; tehát

ugyanabból az évből való, mint Thrasyllós emléke. Dörpfeld azt hiszi, hogy ennek az emléeknek eredeti alapzatát részben lerombolták, a mikor Herodes Attikos Odeiona épült. Az emlék diszes homlokzatát később arra használták fel, hogy az Akropolisba vezető feljárat lábánál levő két torony között diszes kapuzatot alkossanak; itt áll még ma is, az architrávon levő feliratával. Nincs bizonyítékunk arra nézve, hogy mikor helyezték ide át. Ha áll az a feltevés, hogy az emléket az Odeion építéskor távolították el helyéről, akkor természetes az a következtetés, hogy ugyanakkor tették mostani helyére, az Akropolis alsó kapuzata gyanánt; de bejáratnak olyan összeszorult alkotás, annyira ügyetlen, hogy ez az átépítése bajosan illik Hadrianus korába. Inkább azt lehetne hinni, hogy későbbi javítás alkalmával került oda. Ez az a kapu, a melyet Beulé ásott ki; innét nyerte a „Beulé-féle kapu“ nevét.

Azt az ellentétet, a mely az ötödik századbeli Athén nyilvános épületeinek fénye és a magánházak egyszerűsége között fennállott, Demosthenes is említi;¹ ő ezt a jelenséget fölhasználja arra, hogy erkölcsi tanulságot vonjon le a kétféle építkezésnek az ő korában tapasztalható ellentétes viszonyából: „A nyilvános épületek“ mondja, „a melyeket azok számunkra építettek, a templomok valamint a benne foglalt fogadalmi ajándékok száma és szépsége, olyanok, hogy azokat az ezután következők soha felül nem mulhatják; de a magánéletben akkora mérséklést tanusítottak, a politikai hagyományokhoz annyira ragaszkodtak, hogy ha tudná is valaki közületek, hogy melyik volt Aristidesnek vagy Miltiadesnek vagy bármely

¹ Ol. III. 25.

más híres embernek háza, nem találnátok, hogy az nagyobb igényű, mint akármelyik szomszédjáé . . . És mire utalhatunk manapság? A várfalakra, a melyekkel olyan hűhót csapunk, az országutakra, a melyeket kijavítunk, a közkutakra, meg más ilyenfajta jelentéktelenségekre? Nem; tekintsetek a mi államférfiainkra; közülök azok, a kik szegények voltak, meggazdagodtak, azok, a kik ismeretlenségben tengődtek, tisztelethez jutottak, és közülök egyesek olyan lakóházakat építettek maguknak, melyek különbek a nyilvános épületeknél.“ Demosthenes ezt a beszédet természetesen Lykurgos kormányzása előtt mondotta, a mely már nem érdemli meg azt a feddést, a melyel a nagy szónok korának nyilvános építkezéseit illeti. Mi már említettük a középületek emelésében való szünetelést, mely a negyedik század kezdő és középső negyedeiben tapasztalható. A magánházak ízlésesebb és költségesebb építésének nyomait már az ötödik században találjuk. Alkibiadesről beszélük, hogy Agatharchos festőt elfogta és avval fenyegette, hogy nem ereszti el házából mindaddig, a míg azt freskókkal ki nem festi. A szerencsétlen festőnek csak három hónap mulva sikerült elmenekülnie s akkor is befejezetlenül hagyta a kiszabott munkát. Xenophon¹ is említi, hogy Sokrates nem helyeselte ezt az eljárást és úgy nyilatkozott, hogy ilyen diszítés több élvezettől foszt meg, mint a mennyit nyújt. Kalliasnak háza, mint azt Platon Protagorasa elején leírja, pompás épület lehetett, terjedelmes oszlopcsarnokokkal, diszes udvarában a társalgók csoportjai kényelmesen sétálhattak avagy ülhettek, a szokásos helyiségeken kívül

¹ *Mem*, III. 8.

vendégszobák meg mindenféle raktárak voltak benne. De a városnak mérsékelt területe és a lakosságnak egyre növekvő száma miatt az ilyen terjedelmes házak inkább kivételek voltak, mint szabály; ide nem számítva a külvárosban levő kertesházakat és nyári lakokat, melyekkel a gazdagabb athéniek már Perikles idejében is birtak. Tudjuk, hogy a mikor a spártaiak támadása ezeket a város falai közé szorította, maga Perikles szólította föl őket, hogy zúgolódás nélkül hagyják el ezen lakásaikat. Kétségtelen, hogy a közép és felső osztályhoz tartozó athéniek a háború veszedelmének elmúltával visszatértek nyári lakásaikba, ugyanazzal az élvezettel, a melyet Trygaios mutat Aristophanes Békéjében. De azért nem szabad gondolnunk, hogy a görög városok előkelőbb házáinak a negyedik században oly tekintélyes külsejük lett volna, mint valamely modern palotának. Az utca felé rendesen egyszerű faluk volt, csak néhány részeszerű nyílással ablakok gyanánt. Az alapozástól eltekintve a falak napon szárított vályogtéglákból épültek és stukkóval voltak fődve, a mi alig nyújtott elegendő védelmet a falások (τοιχώρυχος), azaz a régi idők betörői ellen. Az egyszerű kaput kivéve, a mely a homlokzaton volt és melyet kis oszlopok támasztottak, nem volt rajtuk semminemű külső építészeti dísz. A tető rendesen lapos volt. Jóllehet voltak a városban kétemeletes házak is, azok sem mutattak kívülről tekintélyesebb arányokat, ha belső berendezésük és díszítésük akármilyen költséges volt is. Athén városát tehát a negyedik században nem kevésbé mint az ötödikben, olyannak kell képzelnünk, melyet egyesegyedül a vallásos vagy polgári rendeltetésnek szolgáló nyílt terei, az agora szentélykerületei, középü-

letei meg az istenek templomai díszítettek. Az utcák legnagyobbbrészt megtartották régi méreteiket és irányukat, és a mennyire tudomásunk van róluk, keskenyek és szegényesek voltak, bennök a magánházak kevés néznivalót nyújtottak. Másfelől azonban a nyilvános kertek, a gymnasiumok és a külső városrészek más pihenőhelyei, a hol az emberek szabad idejüket kényelmes társalgásban és kellemes sétálgatással töltötték, sokkal szebbek lettek. Az egykorú irodalomból oly képet nyerünk a városról, hogy az nemcsak műemlékei folytán volt páratlan a maga nemében, hanem sok egyéb kellemességet is nyújtott látogatóinak és lakóinak egyaránt, hisz oly vidéken feküdt, melyet csörgedező folyók és árnyékos berkek tettek változatossá. És mindehhez járult, a mi most már nincs meg többé, mérsékelt éghajlata, a melyet az attikai írók annyira magasztaltak.

TIZEDIK FEJEZET.

A Theseion, az Asklepieion és a színház.

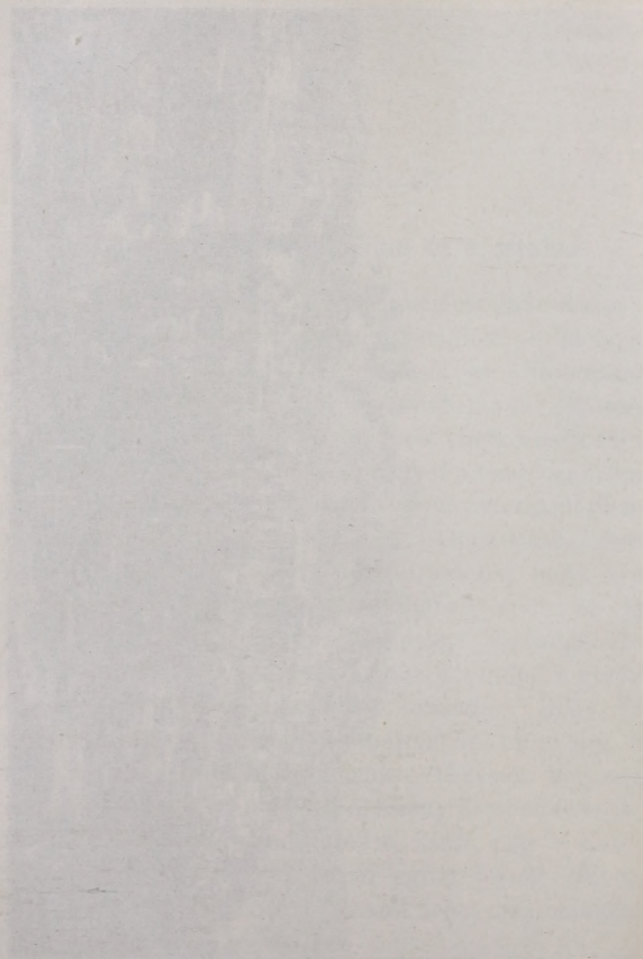
A *Theseion* nevén¹ ismert templom jobb karban maradt ránk, mint bármely más templom, a mely a görög idők óta fennáll; a templom, az Akropolison levőktől eltekintve, Athennek legszembetűnőbb épülete. A nevéről és rendeltetéséről folytatott vitatkozások sora szinte végtelen. A benyomás, a melyet a templom maga Athén látogatójára tesz, mégis bizonyos tekintetben nem kielégítő. Mi lehet ennek az általánosan érzett benyomásnak oka? Eleve azt várhatnók, hogy egy Athénben, a Parthenonnal egyidőben épült és jó karban fennmaradt templom roppant segítségünkre lesz annak visszaképzelésére, hogy mit tudott a görög építészet legjobb alkotásaiban teremteni. Hogy ez nincs így, vagy legalább oly mértékben nincs így, a mint azt várhattuk volna, annak a *Theseion* helyzete csak részben oka. A templom alacsony dombon fekszik, közvetlenül a modern városon kívül, míg a közte és az Akropolis között fekvő egész térség szabad maradt. Ezért különböző helyekről lehet megtekinteni,

¹ A legteljesebb és legújabb munka a *Theseion*ról *Sauer Bruno* tanár műve: *Das sogenannte Theseion u. sein plastischer Schmuck*. Leipzig, 1899. Lásd különben még *Baumeister* cikkét: *Theseion*.

61. Az ú. n. Theseion északnyugat felől, a háttérben az Akropolis.

Вопросы о состоянии и развитии хозяйства в 1919 году

Вопросы о состоянии и развитии хозяйства в 1919 году

a nélkül hogy szomszédos modern épületek a hatást zavarnák. A ki nem elégítő hatás magyarázata valószínűleg abban rejlik, hogy a Theseiont, jöllehet az attikai építészet legjobb idejéből való, nem tervezte Iktinos vagy Mnesikles-féle művész; a méretei és arányai nem oly egyszerűek, oly könnyen átérezhetők, mint a milyenek a Parthenon szemléleténél megkapnak; a dór építmények hatása pedig majdnem kizárólag ezen finoman összhangzó arányoktól függ.

A Theseion története olyan mint a többi athéni templomé; jókarban maradását annak köszönhetjük, hogy keresztény templommá alakították át; e minőségében Szt. Györgynek volt szentelve; azokat a szerencsétlen baleseteket elkerülte, a melyek az Erechtheiont és a Parthenont tönkretették. Mint a Parthenont, ezt is új tetővel kellett ellátni; de itt ezt a munkát úgy végezték, hogy az eredeti szerkezetet nem rontották meg annyira. Az épület rendeltetésének kérdését jobb lesz későbbre hagyni, a mikor már oly adatok állanak rendelkezésünkre, a melyeket építészeti alakja és szobordisze szolgáltatnak.

A Theseion dór rendszerű templom, hat-hat oszloppal elől és hátul, és tizenhárom oszloppal mind-egyik oldalán; talapzata 32 m hosszú, 14 m széles. Három lépcsőn emelkedik, a melyek közül csak kettő van márványból, míg a harmadik, a legalsó, piraеusi mészkő. Ha ez az alsó lépcsőfok látható volt, a hatás nem lehetett teljesen kielégítő. A templom testének beosztása olyan, a milyet a görög templomoknál rendszeren találunk; egyetlen cellából áll, elől pronaossal, hátul opisthodomossal, a mely egyszerű fülke; második hátsó szobája, mint a Parthenonnál, nincsen. A külső oszlopsoron belül a templom elől és hátul homlok-

pillérek közé foglalt két-két oszlopban végződik. Az oszlopos körjárat (peristasis) tetőzete nagyrészt megmaradt és márványgerendákon nyugvó kazettás kőlapokból áll; a márványgerendák az oszlopok feletti gerendázatot a cella falának felső részével kapcsolják össze. Ebben és más tekintetben is a Theseion fogalmat ad nekünk arról, hogy milyen volt egy teljes dór templomnak képe. A kazettákat felül záró kőlapok sok

62. Az ú. n. Theseion délnyugat felől.

helyütt elmozdultak, és betűkkel vannak ellátva, a melyek helyzetüket megjelölték. W. N. Bates erre alapítja azt a valószínű föltevését, hogy azokat tetszés szerint el lehetett távolítani és visszatenni, a mi által a külső talapzatról visszavert fényt be lehetett bocsátani a cellába — íme a görög templom világítására vonatkozó problémának egy szellemes megoldása.¹ Az oszlopfő echinusának formája és más részletek annyira hasonlítanak a Parthenon részleteihez, hogy lehetetlen ennek alapján a két épület építésének idejét illetőleg különbségre következtetni avagy föltételezni,

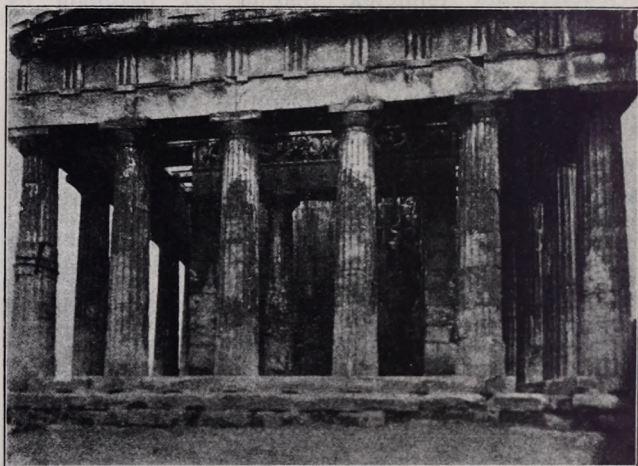
¹ American Journal of Archaeology. 1901. 37. 1.

hogy a két épületet nagyobb időköz választja el egymástól.

A Theseion jelentékeny mértékben őrizte meg eredeti festésének nyomait; nézeteltérés csak részletekre nézve van, oly részleteknél, a melyeknek festése, ha egyáltalában megvolt, az utolsó félszázadban tűnhetett el. Nagyjából nyilvánvaló, hogy itt, mint egyebütt, terjedelmesebb felületek, teszem azt, oszlopok és architrávok, természetes mivoltukban hagyattak meg, és hogy a festés csak kisebb díszítményes formákra vagy oly felületekre szorítkozott, a melyek részletmunkák által voltak tagozva. A triglyphék pl. kékre voltak festve, a mutulik szintén, míg az utóbbiakból eredő csöppek vörösek voltak, ugyancsak vörös színt használtak más kisebb felületek számára. Hasonlóképen vörös volt a metopék háttere, míg a belső oszlopok feletti összefüggő fríz kéken színezték. Sok esetben, a hol a festésnek nyoma veszett, a felület különböző fokú kopása levélmintát meg más rajzokat mutat, a melyek egykor a tagozott részleteket díszítették. Sokat vitatott kérdés, vajjon az oszlopfő echinusán volt-e festett minta vagy sem; a mellette és ellene szóló bizonyítékok, valamint a valószínűség ama nézetnek kedvez, mely az echinusnak dísz nélküli voltát hirdeti.

A Theseion szobordisze a teljesen elveszett oromcsoportból, a dór oszlopsor fölött kívül alkalmazott metopékból, valamint abból az összefüggő frízből állott, a mely az oszlopos körjáraton belül, annak két végén a belső oszlopok és a homlokpillérek fölött huzódott végig, tehát olyformán volt elhelyezve, mint a Parthenon folytonos frize; csak hogy a fríz itt, a Theseionon, nem folytatódik mint amott az épület hosszoldalain. A metopék nincsenek mind szobor-

diszszel ellátva; hanem csak a keleti homlokzat tíz metopéja és a hosszoldalaknak hozzá legközelebb eső négy-négy metopéja. Ezek a metopék az időjárástól nagyon megrongálódtak; közülök több most alig ismerhető fel; Stuart idejében kissé jobb karban voltak és ezért az ő rajzai helyreállításuknál tetemes segítséget nyújtanak.¹

63. A Theseion nyugati homlokzata, belső frizével.

A keleti homlokzat tíz metopéja Herakles munkáit, az oldalakon levő nyolcz meg Theseus hőstetteit ábrázolja. Jóllehet nagyon kevés maradt meg a metopékból, mégis sikerült az eredeti compositiókat majdnem teljesen helyreállítani, mert a jelenetek és mozdulatok a legszorosabban hasonlítanak ugyanezen tárgyaknak attikai vázáképeken látható ábrázolásához. Sauer

¹ *Antiquities of Athens*, III., I. Lásd még a rajzokat *Mon. Inst.* X. 34—44., 58., 59. és Sauer id. m.

a templomról szóló monographiájában nagyon szellemes módon, nagy valószínűséggel meg is adta helyreállításukat. Minthogy azonban ez a kísérlet már inkább a görög mythographia körébe tartozik, mellőzhetjük tárgyalását; itt meg kell elégednünk annak fölemlítésével, hogy a tiz metopén Herakles munkái közül kilencz van ábrázolva, Geryonnal való harca t. i. kétfelé van osztva. Ezen nincs semmi feltűnő, csakhogy Herakles

64. Metope a Theseionról: Theseus és Kerkyon.

itt íjászként van megjelenítve; a kettéosztásban a hagyományos szokásnak világos maradványát kell látnunk, hisz' Athén delphii kincsházán Geryones és barmainak története nem kevesebb mint öt metopét foglal el. Theseus hőstettei szintén az attikai vázafestőknek kedvelt tárgyai; a metopék csoportjai meglehetősen szorosan egyeznek a vázákon látható képekkel. Ez a szoros egyezés annál feltűnőbb, mert a Parthenonnak majdnem ugyanazon időből való metopéinál nem lehetett közöttük és a vázáképek között

nagyobb mértékű hasonlatosságot felfedezni avagy helyreállításukat a vázaképek alapján megfejteni. Ebből nyugodtan következtethetjük, hogy a Parthenon metopéinek szobrászai vagy egyáltalában függetlenebbek voltak a hagyománytól vagy pedig azt, hogy ők nem követték azokat a hagyományos mintaképeket, melyek után mind a Theseion metopéinek szobrásza, mind attikai vázafestők indultak. A Theseion meto-

65. Metope a Theseionról: Theseus és a bika.

péinek ezen közös, a hagyományt követő vonásokon kívül megvannak a maga külön sajátosságai is. A tárgyakat és motivumokat nagy ügyességgel választották meg, úgy hogy azok az építészeti keretnek megfeleljenek, a mi mellett rendesen az ellentétesség elve érvényesül. A hősök simulékony és athletai teste, valamint erőteljes mozdulataik jól emelkednek ki abból a rideg négyszögből, a melybe bele vannak szerkesztve. Másfelől azonban a mozdulatok néha annyira pillanatnyiak, helyzetük olyan ingatag, hogy szobrászati megörökítésre már alig alkalmasak. Ezeket a

sajátságokat már a Parthenon egynéhány metopéjánál is megtaláltuk, bár ott nem mutatkoztak oly szélsőségesen, mint itt a Theseionnál. A mennyire a szoborművek rongált felülete után, korábbi utazók reájuk vonatkozó megfigyeléseinek tekintetbe vételével ítéltünk, mondhatjuk, hogy mintázásuk stylusa ugyanazt a száraz és izmos kezelést mutatja, a melyet a Parthenon metopéinál észrevettünk. Compositiójuk és kivitelük ezen általános hasonlatosság mellett bizonyos különbségeket is tüntet fel. A Parthenon idevonatkozható metopésorozatának szobrása vagy szobrászai a motívumok megválasztásában több eredetiséget nyilvánítanak, nem elégszenek meg a hagyományos mintaképekkel. Ha magunkévá tesszük azt a közönségesen elfogadott nézetet, hogy a Parthenon metopéiben Myron iskolájának befolyása vehető észre, akkor hajlandók leszünk a Theseion metopéit egy hasonló, ha nem is ugyanannak az iskolának tulajdonítani, a mely azonban a korábbi attikai művészet hagyományaival valamivel szorosabb kapcsolatban állott. Ilyen iskola lehetett az, a melyet a feljegyzések szerint Kritios alapított, a ki Nesiotesszel együtt dolgozta ki a zsarnokölők szobrait. De ne feledjük el, hogy ilyen feltevést, bár alkalmasnak látszó névhez fűződik, távolról sem lehet megállapított ténynek fogadnunk.

A Theseion összefüggő frízeinek elrendezése nem volt egyforma. Nyugati oldalán a fríz, a mely a kentaurok és lapithák harczának egyes jeleneteit (l. 63. kép) örökítette meg, csak a templom szélességében húzódott végig, a homlokpillérek közötti részen az oszlopok fölött. A keleti oldalon levő fríz nemcsak ezt a teret foglalta el, hanem ugyanabban a magasságban tovább kiterjeszkedett mind a két oldalon, az oszlopos kör-

járaton át. A csoportok elhelyezésénél az építészeti feltételek is tekintetbe vannak véve. Mindegyik homlokpillér fölött aránylag nyugodtabb csoportok, ülő istenek, foglalnak helyet. Ezeken túl, kifelé, mind a két végen, foglyok és fogságba vetők csoportjai következnek, míg a tér közepén vad csatajelenetek ábrázoltatnak, a melyekben a csatázók, legalább az egyik oldalon, hatalmas köveket látszanak fegyverekül használni, míg a velük küzdők görög harczosokként vannak fölfegyverezve. A jelenet valószínűleg görögöket, nevezetesen az athénieket ábrázolja, a mint valamilyen óriás vagy barbár ellenséggel küzdenek; Müller Otfried értelmezése szerint Pallas ötven óriási fia, a Pallantidák harczolnak itt Theseusszal az attikai királyságért. Jóllehet azóta sok más magyarázatot adtak, egyik sem látszik ennél jobbnak, nem felel meg inkább a körülményeknek; a középén levő hős alakja, a ki a küzdelem főtámadásának ellenáll, nagyon jól lehet Theseus maga; még ha a templom nem is volt Theseusnak szentelve, kétségtelen, hogy az ő tetteit ábrázolta a metopék egy része, úgy hogy könnyen szerepelhetett a frízen is.

A lapithák és kentaurok közötti csata, a mely a templom nyugati részén levő fríznek tárgya, compositióját tekintve egyszerűbb. Már fentebb említettük, hogy terjedelme a homlokpillérek és az oszlopok fölötti részre szorítkozik. A középén van egy, a vázafestményeken gyakran szereplő nagy csoport, a melynek főalakja a sebezhetetlen Kaineus. Derékig kövek közé van temetve, a melyeket a kentaurok halmoztak reá, mindamellett ő még védi magát karddal és pajzszzsal; mindegyik oldalról egy-egy görög siet segítségére. A fríz többi részein határo-

zottan észrevehető a törekvés, hogy a compositiót harczos-párokra oszssa, melyeknek mindegyike egy-egy metopé négyzetes keretébe illenék. A csoportok egyike-másika erősen hasonlít a Parthenon bizonyos metopéihez. Ez a hasonlatosság sok vitára adott alkalmat; némelyek azt állítják, hogy a Theseion fríze egyenes másolata a Parthenon metopéinek, mások viszont azt hiszik, hogy a hasonlatosságot a hagyományos mintaképek közössége elegendőképen magyarázza; a tárgy maga ugyanis alkalmas arra, hogy azt korlátolt számú motivumban egy csoportsorba foglalják, s ez a sorozat idővel hagyományossá vált. Az igazság valószínűleg a két szélső nézet között fekszik. A Theseion fríze stylus dologában jelentékeny eltéréseket mutat a Parthenon metopéitól, úgy hogy nem lehetnek egy és ugyanannak az iskolának művei, valamint nem függhetnek közvetlenül egymástól. De azután vannak a Kaineus csoportján kívül mások is, a melyek sokkal terjedelmesebbek, semhogy metopékból lehettek átvéve; továbbá a Theseion nyugati fríze épp úgy mint a keleti rövidülésnek meg más festői fogásnak néhány példáját mutatja, a melyek a Parthenon szoborműveitől idegenek és inkább a festészet hatására emlékeztetnek. Másfelől meg kell engednünk annak valószínűségét, hogy a merész és szenvedelmes compositiók olyan sorozata, a minők a Parthenon metopéi, befolyással lehettek egy ugyanabban az időben megalkotott s hozzá még ugyanazt a tárgyat ábrázoló műre; másfelől pedig nem lehet pusztá véletlen találkozásnak tulajdonítani azokat a nagy hasonlatosságokat, a melyeket említettünk. Ha még engedményeket teszünk az építészet követelte feltételeknek, a Theseion fríze és metopéi egymás között távolról

sem mutatják, a mennyire megítélhetjük, azt a különbséget, a melyet a Parthenon fríze és metopéi között stylus dolgában találunk. A templom, tekintve azt, hogy kisebb méretű, valószínűleg gyorsabban készült el és így a díszítésével elfoglalt szobrászok között nem volt oly nagy a változás.

A Theseion oromzatainak szobrai az orom talapzatán olyan nyomokat hagytak, mint a milyeneket már a Parthenonnál észrevettünk. Sauer ezeket a nyomokat mind a két esetben nagy gonddal állapította meg és tanulmány tárgyává tette. A Parthenonnál végzett kutatásai, a mint láttuk, értékes eredményekhez vezettek. Ott ugyanis segítségére voltak a classikus íróknak az oromcsoportok tárgyára vonatkozó megjegyzései, a szobroknak még meglevő maradványai, valamint régebbi utazók rajzai abból az időből, a mikor a szobrok még jobb karban voltak. De a Theseionnál ilyen segítségre nem támaszkodhatott; és így kérdéses, vajjon hasonló segítőeszközök nélkül pusztán a kopások nyomaiból és egyéb, az épületen nyerhető útmutatásokból levonhatók-e kielégítő értékű következtetések. De Sauert ezek a körülmények nem zavarták, a felhasználható anyagból az itt felállított alakoknak nemcsak számára és elrendezésére, hanem, a mennyire lehetett, még helyzetére és stylusára is következtetett. Domborművek és vázafestmények segítségével a keleti orom számára oly tárgyat állapított meg, a mely a meglevő nyomokkal jól egyeztethető össze.¹ Szerinte a csoportozat azt a jelenetet ábrázolta, a mint Erichthonios

¹ Sauer a nyugati orom számára is javasol restauratiót: de ez magában véve is kevésbé kielégítő és még kevesebb bizonyítékra támaszkodik.

megszületik a Földből, a ki Hephaistos és Kekrops jelenlétében az újszülöttet Athena gondjaira bizza. Jóllehet, csodálnunk kell azt az éleselmjűséget, a melylyel Sauer nézetét bizonyíthatja, még sem állíthatjuk komolyan, hogy többet ért volna el, mint a kérdésnek éppen csak valószínű megoldását. Más, hasonló tudással és éleselmjűséggel rendelkező archaeologus valószínűleg más megoldást találhatna, a mely épp úgy illenék az oromtalapzatnak nyomaihoz. De bármint áll is ez a dolog, bizonyos, hogy egy ilyen, annyira problematikus helyreállítás a templom rendeltetésének megállapításánál nem vehető alapul.

Sajátságos véletlen, hogy éppen arról a templomról, a mely az összes görög templomok közül a legjobb karban maradt reánk és Athénnek oly szembeötlő helyén áll fenn, nem tudjuk, hogy kinek volt szentelve. Mert, bár többféle magyarázatot adtak, melyek a valószínűségnek kisebb-nagyobb fokával bírnak és részben elfogadásra is találtak, egyikről sem mondható, hogy általános helyesléssel találkozánk. És ezért még most is Theseionnak szokás nevezni az épületet, bár alig akad tekintélyesebb szakember, ki ezt az azonosítást komolyan vallja.¹ Maga Sauer, a kinek erre a tárgyra nézve határozott nézetei vannak, könyvének címében megtartja a Theseion nevet az épület megjelzésére.

A kérdésre vonatkozó tények körülbelül ezek: az épület kétségkívül templom; és mivel kelet felé van irányítva, feltehető, hogy istennek, nem pedig

¹ Az egyetlen megnevezhető kivétel, úgy látszik, Penrose, a ki hitét főleg a templom keletelésére alapítja, a mely az ő nézetét támogatja.

herosnnak volt a temploma.¹ Építészeti formáinak, valamint szoborműveinek stylusa alapján építését a Parthenonéval egy időbe helyezhetjük. Szobrászati díszének tárgyai a metopékban: Herakles és Theseus hőstettei; a frizekben: harcz, mely valamely, közelebbről meg nem határozható óriás vagy vad ellenséggel folyik, továbbá a görögök és kentaurok csatája; az ormok szoborcsoportjai teljesen eltűntek. Helye az agora nyugati részén, a Melite-kerületben levő alacsony domb, a melyet nagy valószínűséggel a Kolonos Agoraiosnak lehet tartani. Pausanias ezen a vidéken két vagy három templomot említ, egyéb írók ismét másokat említenek. A különféle magyarázatok, a melyeket többé-kevésbé elfogadtak, a templomot Theseusnak, majd Hephaistosnak, majd Apollon Patroosnak, majd végül a melitei Heraklesnek tulajdonítják. Azokat a találgatásokat, a melyek a helyrajzi viszonyok következtében vagy más okoknál fogva lehetetlenek, figyelmen kívül hagyjuk.

Ezek közül a magyarázatok közül mindjárt az első, hogy a Theseion tényleg Theseus temploma, két oknál fogva tarthatatlan: még pedig építésének ideje miatt — Kimon t. i. Theseus csontjait 469-ben hozta el Skyrosról — és helyzete miatt; Pausanias ugyanis a Theseiont azok között az épületek között említi, a melyekről tudjuk, hogy az agorától keletre feküdtek. Hogy régebben általánosan Theseus templomát látták benne, onnan magyarázható, hogy a metopékon Theseus tettei voltak ábrázolva. Hasonlóképen topographai okoknál fogva lehetetlen, hogy a

¹ Azt a szabályt, hogy a heroon nyugatnak néz, úgy látszik, rendesen követték, jóllehet, erre vonatkozó világos példák ritkák. A Dioskurok temploma Naukratisban nyugatnak néz.

templom Apollon Patroosé, mert ez az agorán volt, nem pedig a fölött nyugatra; azonkívül nincs a szobordíszben semmi, a mi ezen magyarázat mellett szólana. A helyrajzi viszonyoknak leginkább megfelel az a nézet, hogy Hephaistos templomával van dolgunk; Pausanias ugyanis azt mondja, hogy ez a templom a Stoa Basileios felett fekszik, a mi pedig alig jelenthet más helyet, mint azt a kis dombot, melyen Theseion áll. Ezen nézet mellett kardoskodott Lolling, támogatja Dörpfeld és egyelőre az okok gondos összegezése alapján Frazer is¹ vallja. Hogy mi ezt a nézetet elfogadjuk-e avagy sem, főleg attól függ, hogy mennyi fontosságot tulajdonítunk a metopéket és a frizeket díszítő szoborművek tárgyának. Bármily magyarázatát adjuk is ezeknek, nem könnyű őket Hephaistossal hozni összefüggésbe. Ezt minden oldalról elismerik, s ezért azt állítják, hogy a metopék és frizek tárgya alárendelt jelentőségű, azoknak nem kell arra az istenségre vonatkozniok, a kinek a templom szentelve van és ennek a ténynek igazolására hivatkoznak Zeus olympiai templomára, meg a Parthenonra. Csakhogy ezek a templomok nem állíthatók teljes joggal párhuzamba a szóban forgóval. Herakles munkáinak ábrázolásáról a Zeus-templomon Olympiában, a hol ő a monda szerint megalapította a játékokat, el kell ismerünk, hogy atyja templomához nagyon jól illenek; a Parthenon esetében pedig nem állíthatjuk, hogy a metopék tárgyai akár magukban véve, akár allegorikus magyarázatuk alapján nem illenek Athenához. Ebben a kapcsolatban nem idézhetők oly vegyes tar-

¹ Határozottan ezen, mint kétségtelenül helyes felfogás mellett szólal fel Judeich is, *Topographie von Athen* cz. művének 325 s. k. lapjain.

talmú metopék, mint a milyenek a selinusiak, mert a Theseion szoborművei mind nyilvánvalóan egy közös tervnek részei. Figyelmen kívül hagyva azokat a metopékat, a melyeknek tárgya nem állapítható meg biztosan, meg kell engednünk, hogy a kentaurok és a lapithák történetében nincsen semmi, a mi Hephaistosra volna vonatkoztatható; Herakles és Theseus hősteteinek Hephaistos templomán való ábrázolása pedig igen kétértelmű tiszteletadás volna ez isten irányában. Tanácsosabbnak látszik tehát, hogy ne fogadjunk el biztosnak oly, pusztán topographiai okokra támaszkodó magyarázatot, a mely ilyen fokú valószínűtlenséget foglal magában.

Hátra van még Curtius és másoknak értelmezése, a kik szerint a Theseion a melitei Heraklesnek volt temploma. Helyrajzi okok nem szólnak ellene, bár viszont mellette sem tanuskodnak valami nagy mértékben, Melite ugyanis terjedelmes kerület volt. Az a tény, hogy Pausanias ennek a templomnak megemlítését mellőzte, bár annyira szembeötlő és útjához annyira közel esett, némi magyarázatra szorul. De ne felejtjük, hogy Pausanias abból, a mit látott, csak szemelvényeket ad. Másfelől a templom jelenlegi szembeötlő voltából egyáltalában nem következik teljes biztossággal, hogy az a régi időben is éppen olyan szembeötlő volt. A Pausanias említette templomok legnagyobb része — nem szólva azokról, a melyeket leírásában elhallgat — nyomtalanul eltűnt. A mikor azok még mind fennállottak, pedig közülök nem egy valószínűleg nagyobb és műtárgyakban gazdagabb volt, mint a Theseion, könnyen megeshetett, hogy egy utazó figyelmét elkerülte ez a templom, a mely egyesegyedül csak azért élte túl társait, mert szerencséjére keresz-

tény templommá alakították át. Elhamarkodott dolog volna mindazonáltal csak abból, hogy Herakles jelenik meg a metopékon, azt következtetni, hogy a templom neki volt szentelve. Ha tehát azt állítjuk, hogy az adott magyarázatok közül, melyek a Theseiont a régi íróktól Athénben említett templomok sorába akarják iktatni, talán legvalószínűbb az, a mely szentélyünket a melitei Herakles-templomával azonosítja, ezt a nézetünket avval a fenntartással kell megszorítani, mely lehetőknek ismeri el, hogy a régi írók közül véletlenül egy sem tett reá vonatkozást és nem említette nevét. Igaz, hogy ilyen következtetés nem látszik kielégítőnek, de mégis jobb, mint biztos véleményt erőltetni ott, a hol adatok híján biztonságot egyáltalában nem érhetünk el.

Nem fér kétség ahhoz, hogy az Akropolis tövében elterülő, *Asklepieion* néven ismert épületmaradványok,¹ a melyekből alig maradt fenn több az alapfalaknál, tényleg Asklepios szentélyét jelzik; a fennmaradt nyomokból elrendezése könnyen megállapítható. Már fentebb megjegyeztük, hogy a régi Athénben, a színháztól nyugatra, közvetlenül az Akropolis sziklája alatt volt egy szent forrás és egy, valószínűleg a gyógyítás valamely istenségének szentelt terület. Maga a hely nagyon jól felel meg ennek a célnak: az Akropolis déli fala alatt húzódó lejtő védve van a hideg szelektől, a sziklák a nap teljes melegét magukba szitták és megtartották melegét. A betegek rendszeren este látogattak el ide, hogy az éjszakát a nekik szánt épületben töltsék. Asklepios tisztelete valamikor a peloponnesosi háború korában került Epidaurosból Athénbe és ebben a területben talált otthonra.

¹ P. Girard, *L'Asclépeion d'Athènes*. Paris 1881.

Az épület nagy hasonlatosságokat tüntet fel alaprajzában az istennek epidaurosi szentélyével, elrendezésére kétségtelenül, részint a hagyomány, részint gyógyító rendeltetése lehetett befolyással. Részei: propylaiák, azaz kapus bejárat; a tulajdonképeni szentélyen kívül fekvő cisterna, mely a látogatók előzetes tisztálkodásához szükséges vizet foglalta magába; egy templom¹ az isten oltárával, egy csarnok vagy folyosó, a melyben a betegek aludtak, és régebbi idők emlékeként, egy áldozati gödör, meg egy szent kút vagy forrás. A szent forrást és régebbi területét már említettük; a későbbi időben a csarnok hátulsó részén levő ajtón át lehetett az üregbe jutni, a melyben a forrás volt. Az áldozati gödör, a mely régi sokszögű kőépítés, szintén megmaradt a csarnok nyugati vége mögött és magasabb színvonalban feküdt; ezt sátor-szerű tető fedte, mely négy oszlopon nyugodott, ezeknek fekete, eleusisi kőből készült basisai most is megvannak régi helyükön; az egész szerkezet, bár természetében sokkal egyszerűbb, emlékeztet Polykleitos híres tholosához, vagy amint hivatalosan nevezik, a thymeléhez Epidaurosban. A templomnak és az oltárnak csak az alapozása maradt meg; ezek kisebb méretűek és elrendezésükben, úgy látszik, semmiféle különösséget nem tüntettek fel. De már sajátos vonása a területnek az az oszlopcsarnok, a melyben a betegek aludtak. Hátulsó része az Akropolisz sziklafalára támaszkodik. Homlokzata, hosszának mintegy negyedrészében nyitott oszlopsor, többi részében fal vonult az oszlopok között és lépcsők nyomai is ma-

¹ Vagy talán két templom, mert egy római korú felíratban a „régí templom“ javításáról van szó: CIA. II. 1. add. 4890.

66. Az Asklepieion kerülete kelet felől.

radtak, melyek emeletre engednek következtetni.¹ Keleti végén, ott, a hol a színház nagy támasztó falát éri, van egy, az oszlopcsarnok többi részeitől elkülönített keskeny tér; az a márványburkolat, a mely a hátsó rész mentén húzódik, ezen elkülönítésen túl nem folytatódik. Ehhez hasonló elkülönítés Epidaurosban is fordul elő az abaton, azaz az alvás céljaira szolgáló csarnok végén és mindkét esetben valószínűleg ugyanaz volt e kis helyiségnek rendeltetése: ez lehetett a szent kigyók barlangja, a melyeket éjnek idején kieresztettek, hogy a csarnokban alvó betegek közé kúszszanak. Aristophanes *Plutosában*² érdekes leírást olvashatunk egy betegnek az istennél tett látogatásáról, mely a romok magyarázatára nézve igen tanulságos; mert, jóllehet a leírás komikus torzításokkal van keverve, nincs kétség az iránt, hogy egészben véve hű képét adja annak, a mi a csarnokban rendesen történt. Karion a rabszolga elbeszéli, hogyan vitte ő és ura a vak Plutost Asklepioshoz. Először a Thalattához, vagyis ahhoz a tisztító forráshoz, vagy cisternához vezették, a melynek nyomát ma is megtaláljuk a kerület nyugati határán túl, itt elvégezték a szokásos lemosásokat. Aztán beléptek az isten kerületébe és az oltáron kalácsokat meg egyéb áldozatokat ajánlottak fel az istennek; majd az előírt módon lefektették Plutost; rajtok kívül mások is

¹ Minthogy sok terv tévesen adja ezt, meg kell jegyeznünk, hogy eredetileg a talapzat (stylobates) minden harmadik tömbjén volt egy-egy oszlop és mindegyik végén egy-egy rövid, homlokpillérben végződő fal. A homlokpillérek között tizenhat oszlop állott; a bezárt rész a keletről nyugat felé számított tizenkettedik oszlopnál kezdődött.

² V. ö. Arany János fordítását.

voltak ott nagy számban, a kik különböző betegségekben szenvedtek. Az isten szolgája kijött és eloltotta a lámpásokat, megparancsolván a betegeknek, hogy aludjanak és hogy csendben maradjanak, ha valami zajt hallanak. Így feküdtek mind néma csendben, de a szolga, a ki ébren maradt, látta, a mint a pap körüljárván, összeszedte az oltárokról meg a szent asztalról a kalácsokat és az egyéb áldozatokat. Erre megjelent maga az isten, a kit leányai, Iaso és Panakeia, kísérték és sorra látogatta a betegeket; vele ment egy fiú, a kinek kezében mozsár, mozsártörő és gyógyítófüvekkel telt edény volt. Ha méltatlan beteghez ért, fájdalmat okozó flastromot tett reá, a melytől még rosszabbul lett, mint előbb volt. A mikor azonban Plutosra került a sor, az isten leült mellette és megérintette fejét, tiszta kendőt vett elő és kitörülte vele szemét; Panakeia meg bibortakaróval fedte fejét és arcát; az isten füttyére két hatalmas kígyó bújt elő a templomból, a bibortakaró alá kúszott és a beteg szemét nyaldosta. Plutos ekkor szemévilágát visszanyervén, azonnal felkelt; az isten és a kígyók pedig a templomban eltűntek. Erre a betegek mind, a kik e helyen aludtak, Plutos körül összegyűltek és szerencsét kívántak neki, ébren várván meg a hajnal hasadását.

Az az egyezés, a melyet Aristophanesnek ezen leírása és az epidaurosi gyógyítások hivatalos feliratokból ismert előadása¹ között fennáll, igazolja, hogy a költő meglehetősen hiven követi az Asklepios szen-

¹ Lásd *Kavvadiasz*, Epidaure; továbbá 'Εφ. 'Αρχ. 1883, 191 s k., 1885, I. 199. s k. lk. *Láng Nándor*, Epidauros, Egy. Philologiai Közlöny 1902, 682—694. és 777—790. lk. V. ö. *Hornyánszky Gyula*, Hippokrates. 26—47. lk.

télyekben divó szertartás tényleges menetet, bár lehetséges, hogy ő tudatosan vagy öntudatlanul összezavarja a hivatalos előadás szerint határozottan megkülönböztethető két gyógyítási módot — a therapeutikus vagy sebészeti gyógymódot és a csodálatosat vagyis a jámbor hit által gyógyítót. Az Epidauróban használt rendes formula a következő: „Ez meg ez, a ki ilyen meg ilyen bajban szenved, eljött és az abatonban hálván, álmot vagy víziót látott. Az isten vagy a kígyó jött, megérintette a beteg testrészt és hajnalhasadtávalazilletőegészségesen távozott.“ A részletekben sok az eltérés; néha, például kutya végzi a gyógyítást; néha határozottan meg van említve, hogy a beteg ébren volt, nem aludt; máskor ismét, mint a Plutosban is, a beteg méltatlan, és vakmerőségeért, hogy az isten elé járult, meglakol. De két vagy három dolog kétségtelenül bizonyos. Első sorban, hogy voltak igazán csodálatos gyógyítások, éppúgy a mint ilyenek manapság is előfordulnak, — valószínűleg nagyobb részét ideges betegségekben és hysteriában szenvedőknél, — pl. a Tenos szigetén tartott ünnep alkalmával, a mely sok hasonlatosságot tüntet fel Asklepios régi cultusával. Tudjuk, hogy Tenoson manapság is, Annuntiatio (Gyümölcsoltó Boldogasszony) ünnepén ágyba fektetik a betegeket annak rendje és módja szerint a templomban vagy a templom alatti kryptában és majdnem minden esztendőben ismétlődnek az esetek, hogy a betegeknek éjjeli látomásaik vannak és reményteleneknek tartott bajokban hirtelen meggyógyulnak, a mire nagy tömegek sereglenek össze, hogy szerencsét kívánjanak a csodásan meggyógyultnak. A régi és újabb idők hasonlatossága ebben az utóbb említett részletben már csak azért is

érdekes, mert mutatja, hogy mennyire felejtették el akkor és most egyaránt, egy sikeres gyógyítás feletti örömben azt a sok csalatkozottat, a kik nem gyógyultak meg. Lehetséges, hogy a látomások létrejöttét elősegítették az erre a célra szabadon bocsátott kigyók jelenlétével vagy azáltal, hogy papok felvették Asklepiosnak és kíséroi-nek alakját, — a mely csalást a sötétben és a hit által mystikussá tett környezetben úgy sem volt nehéz hihetővé tenni. Egyébként két ségtelen, hogy Asklepios papjai sok helyen a gyakorlat és hagyomány révén tetemes ügyességre tettek szert a gyógyításban és a műtétekben. Hippokrates, az orvos, a Kos szigeten élő Asklepiádák papi családjának volt a tagja.

Az Asklepieion, a mint el is lehet képzelni, nagyon gazdag volt fogadalmi ajándékokban. Ezeket felsoroló leltárak, valamint néhány fogadalmi ajándék ránk is maradt. Herondas egyik költeménye, a mely egy a Kos szigetén levő Asklepieionban tett látogatást ír le, megmutatja, hogy miképen fejlődhetett ilyen szentély műtárgyak valóságos múzeumává. Az athéni Asklepieion valószínűleg nem volt oly kiválóan gazdag, de azért mégis sokan látogatták, hogy a fogadalmi ajándékait megtekintsék; különben nem jutott volna Teophrastos semmiségekkel hetvenkedő emberének eszébe egy értéktelen kifényesített gyűrűvel henczegni, a melyet ő ott az istennek felajánlott. A régebbi időben a meggyógyult betegek, hálájuk jeléül az istennek képét szokták följánlani, legtöbbször domborművet, mely őt fiai meg leányai, gyakran Iaso és Panakeia kíséretében ábrázolja, a mint imádója és ennek családja, kik rendszerint kisebb méretben vannak kifaragva, a megfelelő ajándékokkal eléje járulnak. Az

Asklepiosnak szánt fogadalmi ajándékok sorában gyakran szerepel a sírkövek ábrázolásaiából ismert heros-lakoma¹ olyformán megtoldva, hogy a kisebb mértékben megrajzolt hálálkodó tisztelők csapata is látható rajta. Egy másik, különösen a későbbi korban igen gyakori alakja az ajándéknak azon testrésznek, szem- vagy fülpárnak, mellnek, kéznek vagy lábnak doborműves képe, a melyet az isten meggyógyított vagy a melyre a beteg az isten figyelmét fölhívni szándékozott. Valószínű, hogy ilyen fogadalmi ajándékok gyakran készültek, kisebb méretekben, nemes fémből, a mint manapság is sok görög templomban a szentképek mellé fölakasztva láthatunk hasonló ezüstitárgyakat. Az ilyen fajta szoborművek a testrészeket rendszeren nem beteg vagy csonka állapotukban tüntették fel, — bár erre is akad példa, hanem teljes épségben, a mi által sem a jó ízlést, sem a vallás követelte illemet nem sértették.

Dionysos színháza az Asklepieion mellett kelet felé terül el; nézőterének legfelsőbb része az Akropolis sziklájából van kivájva s szélső sorának körülbelül a közepén van az a kis üreg, a melynél Thrasylos chorigikus emléke emelkedik² Lejtősen leereszkedik Dionysos Eleuthereus kerületéig, a hol legalább Peisistratos korától fogva, de talán már régebb idő óta is, az a kis templom és tánczhely feküdt, a melynek maradványairól már szoltunk.³ Nem ismerjük pontosan az időt, a mikor a játékok előadását az agorán lévő régi orchestrán beszüntették és azoknak színhelyét a nagy színház területére tették át; de valószínű, hogy a

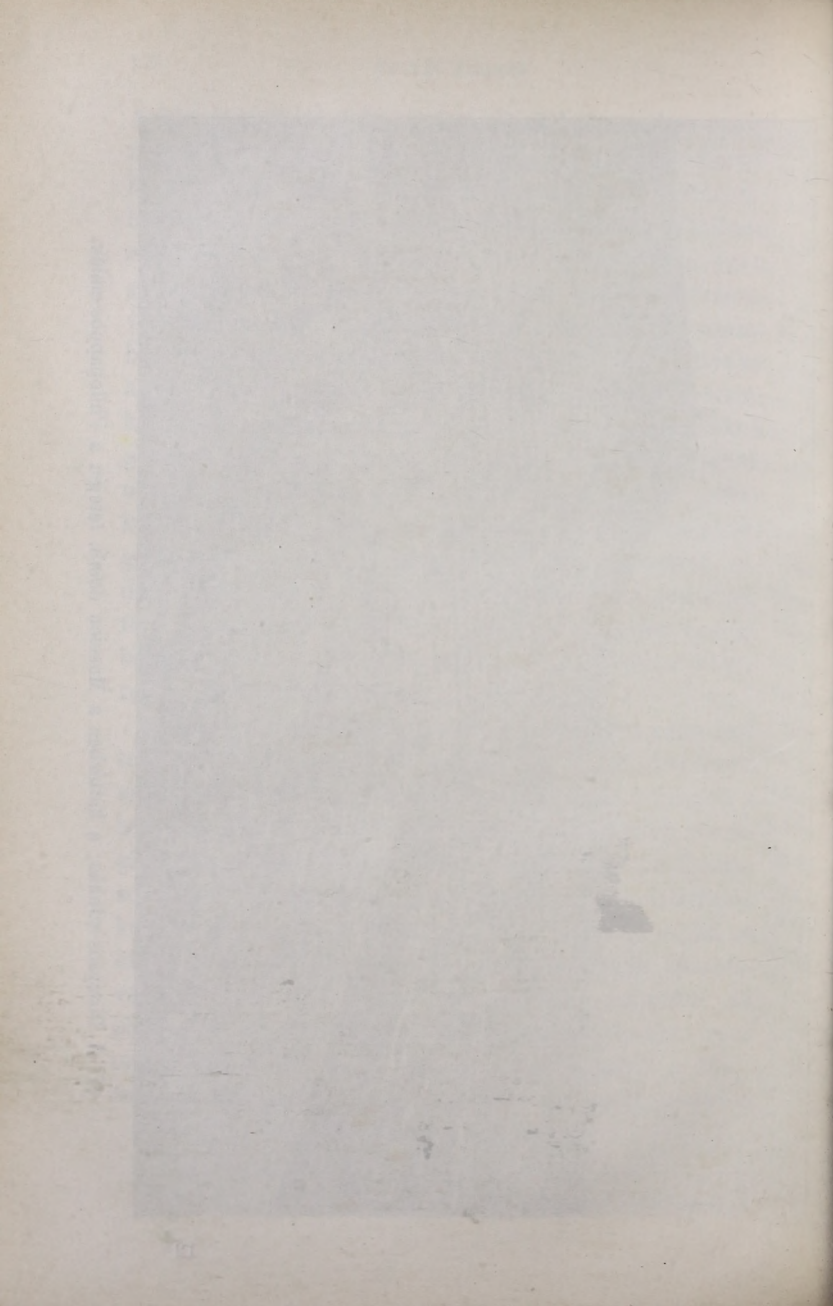
¹ Lásd alább 223. l.

² Lásd a 60. képet.

³ Lásd I. kötet 121 s k. lk.

67. A Dionysos-színház; a háttérben a Museion domb, tetején a Philopappos-emlék.

nagy attikai drámairók darabjainak túlnyomó részét először azon a helyen adták elő, a melyhez a régi és modern idők hagyománya egyaránt kapcsolta. De mihelyt a dráma elérte azt a népszerűséget, a melylyel tudomásunk szerint az ötödik század folyamán Athénben bírt, az előadások már csak azon a helyen folyhattak, a hol a lejtős talaj nagy hallgatóság gyülekezését tette lehetővé, és a honnan jól lehetett látni a színészeket meg a kart. Ideiglenes faalkotmány, a melyet valószínűleg eredetileg használtak, már nem felelhetett meg többé; s így juthattak arra a gondolatra, hogy erre a célra az Akropolisnak déli lejtőjét használják föl, a mely a régi tánczhely fölött húzódott.

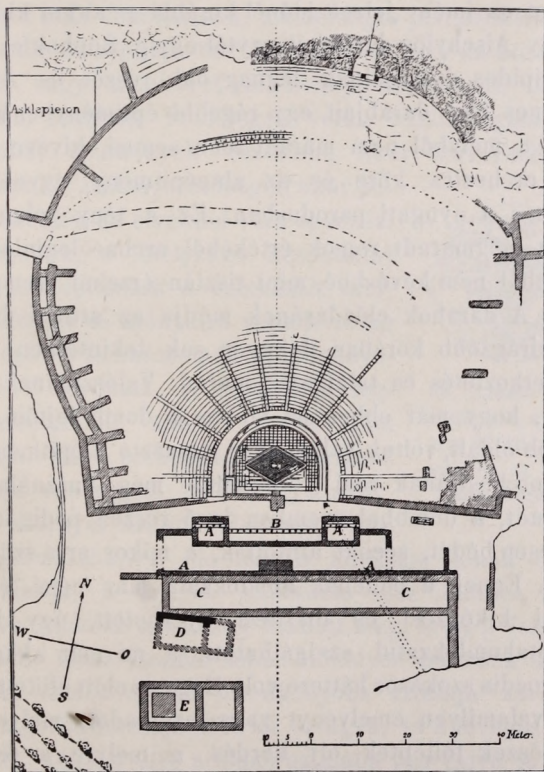
Lehetséges, hogy az átköltözés ténye abban a hagyománytól megőrzött történetben tartotta fenn magát, a mely arról szól, hogy Kr. e. 499-ben, a mikor Aischylos, talán először versenyezett a tragoedia jutalmáért, a padosorokat tartó faalkotmány Pratinas egyik darabjának előadása alatt a nézők súlyától összedőlt, a minek következtében állandó színházat építettek, hogy a jövőben ily szerencsétlenségnek elejét vegyék. Erre az eseményre sokszor hivatkoztak a mostani közsínház korának megállapításánál; de sok jel, az alkalmazott építőanyag és a szerkezet technikája, egyaránt bizonyítja, hogy ily korai időpont lehetetlen. Építési ideje meghatározásának későbbi határát egy Lykurgos tiszteletére szerkesztett rendelet adja, mely a Dionysos-színházat azok között az épületek között említi, a melyeket Lykurgos befejezetlenül talált és bevégezett. Ezt az utóbbi állítást nagyon különböző módon magyarázták; egyfelől bizonyos ezen adat szerint, hogy a színház mai állapotá-

ban¹ nem származhatik az ötödik század elejéről, másfelől meg kitűnik belőle, hogy a színház terve a Lykurgost megelőző korba tartozik. Ennél többet nem szabad a feliratból kiolvasni. Nem jogosult az a következtetés, hogy a színház, úgy a mint azt malátjuk, lényegében Lykurgos idejéből való. Így tehát magában az épületben kell az építés idejére vonatkozó bizonyítékokat keresnünk, mind a nézőterre, mind a legrégebb színpadra vonatkozólag. Ezekkel a bizonyítékokkal összekapcsolhatjuk azután a későbbi templomot, a melynek építési idejéről máshonnan eredő adatokkal rendelkezünk.

A színház alatti területben két egymásután épült Dionysos-templom romjai maradtak fenn. Ezek közül a kisebbik (68. kép *D*) s egyúttal régebbik, minden valószínűség szerint Peisistratos idejére megy vissza. A másikat (68. kép *E*) azért építették, hogy benne helyezték el az isten arany- és elefántcsont-szobrát, a melyet Alkamenes készített. Ez utóbbi épület fontos szerepet játszik az athéni építészet technikájának történetében. Csak alapozása maradt ránk, ez pedig breccia- vagy konglomeratkőből készült, melyet itt alkalmaztak először egy, legalább megközelítő pontossággal datálható épületnél. Alkamenes művészi tevékenysége Pheidias kora és az ötödik század vége közé esik; de nagyon valószínűtlen, hogy az athéniek a peloponnesosi háború utolsó részében vagy az azt közvetlenül követő években abban a helyzetben voltak, hogy egy ilyen drága anyagból készült, nagyméretű szobrot állíthattak volna fel az istennek. Másfelől viszont

¹ Ez természetesen úgy értendő, hogy a későbbi változtatásoktól és átalakításoktól eltekintve, melyekre nézve nagyjából megegyeznek a tudósok.

a periklesi kornak egyetlen épülete sem mutatja alapozásában a breccia használatát. A Dionyszos-templom tehát minden valószínűség szerint körülbelül a Nikias-béke (421. Kr. e.) és a szerencsétlen sicíliai hadjárat kezdete (415. Kr. e.) közé esik.¹ Ha ez így van, akkor

68. A Dionysos-színház és kerület alaprajza.

¹ Dörpfeld a színházról szóló alapvető munkájában (*W. Dörpfeld-E. Reisch*). *Das griechische Theater*, Athén 1896. 22. l.) későbbi időpontot állapít meg, a IV. század elejét; de ezt az időpontot nemhöz Alkamenész pályájának valószínű idejével összhangzásba hozni.

nincs okunk kételkedni, hogy a közsínház építését körülbelül ebben az időben kezdték.

Ha ezt mint legvalószínűbb következtetést elfogadjuk, — és emellett szem előtt tartjuk, hogy a meglevő színház lehet ugyan később kori, de alig lehet az imént jelzett időnél korábbi — akkor kiderül, hogy Aischylos darabjait egytől-egyig, Sophokles meg Euripides darabjainak legnagyobb részét és Aristophanes első darabjait egy régebbi építményben adták elő, a melyből nem maradt fenn semmi, kivéve talán az orchestra köre és az alapépítmény egynéhány nyoma a nyugati parodosban. Ez a tény sokat von le a megmaradt romok értékéből, archaeologiai szempontból nem kevésbbé, mint tisztán érzelmi szempontból. A darabok előadásának módja az attikai dráma legvirágzóbb korában ilyképen sok tekintetben csak következtetés és találgatás marad. Valószínűnek látszik, hogy már ebben az időben a domb lejtőin, legalább oldalt, voltak valamelyes támasztó alépítmények. Az orchestrának régi köre talán még használatban maradt, a dombbal szemben levő részen pedig ideiglenesen bódét, scenát állítottak, a mikor arra szükség volt. Ennek a bódénak homlokzata már némi építészeti kiképzést és díszítést nyerhetett, úgy hogy palotahomlokzatul szolgálhatott, a mi már akkor a tragoedia szokásos háttere volt. Hogy ez előtt állítottak-e fel valamilyen emelvényt vagy színpadot, melyen a színészek fölléptek, oly kérdés, a melyre a felelet annak az egész vitának eldöntésétől függ, hogy volt-e egyáltalában a görög színházban emelvényes külön színpad. Ez a vita tudvalevőleg oly nagy kiterjedésű, hogy itt még összefoglaló vázolására sincs megfelelő terünk, de azért majd szólnunk kell röviden róla, ha

a Dionysos-színház színpadi épületének maradványait szemügyre vettük. Akár nézőterét, akár pedig színpadi épületét tekintjük ennek a színháznak mindig arra kell gondolnunk, hogy az egy régi tánczhely felé természetesen lejtő domboldalon keletkezett, a melyet csak fokozatosan, mesterséges javításokkal alakítottak át rendeltetése számára, és hogy az közvetlenül vagy közvetve valamennyi színháznak mintaképéül szolgált. Fölösleges volna tehát, legalább a korábbi építmények esetében, akár tervezésükben valamiféle szabályszerűséget, akár pedig azokkal az elvekkel való egyezést keresnünk, a melyeket későbbkori elméleti építészek a színházak szerkesztésére és arányaira vonatkozólag a meglevő színházromok tanulmányozásából levontak. A nézőtérnél legszembetűnőbb annak szabálytalan alakja. Az orchestrának normális alakja van ugyan — félkör, a melynek szárnyai érintők által meg vannak hosszabbítva, de már a támasztó falnak olyan az alakja, a melyet semmiféle más tekintet, mint éppen csak az a szükség szabott meg, hogy a felhasználható téren mennél több ülőhelyet lehessen alkalmazni. Felső részén az Akropolis sziklája szabálytalan görbő formájában van levágva, és e levágás alsó részén néhány ülés a tömör sziklába van vájva. A nyugati oldalon a lejtő vágása bizonyos hosszúságban ívben folytatódik, de szárnyát már az ívből szög alatt kiugró egyenes alkotja.¹ A keleti részen, a mely nem

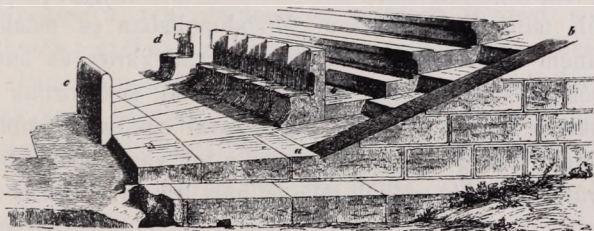
69. Athéni érem, a színház, a nézőtere fölötti barlangok és az Akropolis képével.

¹ Ebbe a délnyugati sarokba feliratos kő van beépítve.

maradt meg oly jó karban, a nézőtér alakja látszólag még szabálytalanabb. A támaszfalak magva breccciából épült, külsejét piraeusi mészkőburkolat fõdi. A nézőteret, úgy látszik, egy körjárat felsõ meg alsó részre osztotta, a mely az üléshelyek ívét követte. Ez a körjárat az Asklepieion déli oldalán most is látható útba torkolott, és ugyanazt a czélt szolgálta, mint más színházak diazomája. A színház felsõ részében az ülések majdnem teljesen eltűntek, s így nem lehet sem azok alakjáról, sem az épület akustikájáról ítéletet mondanunk. A kik ezekről a dolgokról tájékozódni óhajtanak, azoknak Epidaurosba kell menniök, a hol a Polykleitostól épített színház nemcsak fölépítésének összhangzó remek vonalaival kapja meg a látogatót, hanem egyébként is annyira megfelel feladatának, hogy rendes hangon folytatott beszélgetést a legnagyobb könnyűséggel meg lehet érteni egész területén, a mely pedig körülbelül tizenhétezer ember befogadására volt alkalmas. Az athéni színház még nagyobb; Platon becslése, hogy harminczezer néző fért el benne, valószínűleg csak nagyon hozzávetõleges akart lenni; pontos számítások szerint legalább húsezer embert fogadott be. Jõllehet akustikája a közbeesõ ülések eltűnése következtében tetemesen szenvedett, még így is jó; Athén demokratikus színházi közönségétõl nem tételezhetjük föl, hogy szó nélkül tûrte volna, ha az elõadások nem lettek volna az egész épületben jól érthetõk.

a melyre az épület korának meghatározásánál hivatkoztak; de a betûk alakja annyira szabálytalan, hogy semmiféle tájékozást nem nyújthatnak. Meglehet, hogy ezek a betûk oly korai idõbõl valók, a melyekre a színház építését már nem szabad visszavinni.

Az ülések, legalább az alsó részben, tizenhárom ékre vannak osztva, a melyeket tizenkét lépcső választ el egymástól. A lépcsők fokai lejtősek, úgy hogy mindegyik ülőhelynek csak egy lépcsőfok felel meg. A rendes ülések egy-egy tömbből készültek, a melynek felülete három részre tagolódik: a mellső kissé emelkedettebb rész adja magát az ülést, a középső rész kissé mélyített, hogy helyet adjon a felső pad nézőinek lábaik számára, a hátsó rész pedig a mögötte levő ülésnek alkotja alapját. Az ülések haránt vannak

70. A színház ülőssorainak elrendezése.

elosztva, a mellső felületen alkalmazott vágások által, úgy hogy az egyes nézőknek szánt hely területe meg van jelölve; egy-egy hely körülbelül harminczhárom centiméter széles. Egy ilyen ülőhely első tekintetre nagyon keskenynek tetszik,¹ de ne feledjük el, hogy

¹ Schultz, (*Megalopolis*, 42. l.), azt mondja: Minthogy a harminczhárom centiméteres ülőhelyek első pillanatra hihetetlenül keskenyeknek látszanak, tudakozódtam az után a minimális szélesség után, a melyet a mai londoni színházakban egy-egy személyre számítanak. Arról értesültem, hogy, habár az egy személy számára hivatalosan megállapított minimális tér negyvenhat centiméter, a színházi igazgatóságok tapasztalata az, hogy a földszinten és a karzaton, a hol nincsenek elkülö-

nyílt helyen az összeszorulás kevésbé tűrhetetlen, és hogy akkor, a midőn egy-egy darab csak egyszer került színre, mindenki ezt az egy előadást akarta végignézni s így bele kellett nyugodnia ebbe a kényelmetlenségbe, hogy mennél nagyobb közönség lehessen jelen. Tudjuk, hogy az athéniek bizonyos dolgokban, mint például az előadások hossza és több darabnak egymásután való előadása tekintetében oly türelmet tanusítottak, a melyre a mi korunk leglegkesebb színházi közönsége sem képes.

Az ülések legalsó sora nem állt összefüggő padokból, mint Epidaurosban, Megalopolisban és máshol, hanem elkülönített ülésekből, márványkaros és hátszékekből, a melyek egymás mellett sorakoznak és sokszor kettesével vagy hármásával egy-egy tömbből vannak faragva. Itt nem érezni a tér vagy pompa hiányát. A támlás székek lába és háta azokat a tetszetős hajlásokat mutatja, a melyeket a legjobb korból való görög vázaképek faszékeiről ismerünk. A középső tömb középső diszszéke nemcsak karokkal és háttámaszszal van ellátva, hanem lapos domborművekkel is diszített. Az ülés alatt, elől arimaspokkal harczoló griffek vannak ábrázolva; hátul a dekoratív célnek jól megfelelően, kissé archaikusan faragott satyrok láthatók, teherviselő alakok tartásában. De legszebbek a kartámaszok külsejét diszítő domborművek: mindkét oldalon egy-egy bájos szárnyas Eros látható, melyek térdelve kakast bocsátanak viadalra; a relief rajza és kidolgozása csodálatos finomságú, melyet nem lehet a negyedik századnál későbbi korba helyezni.

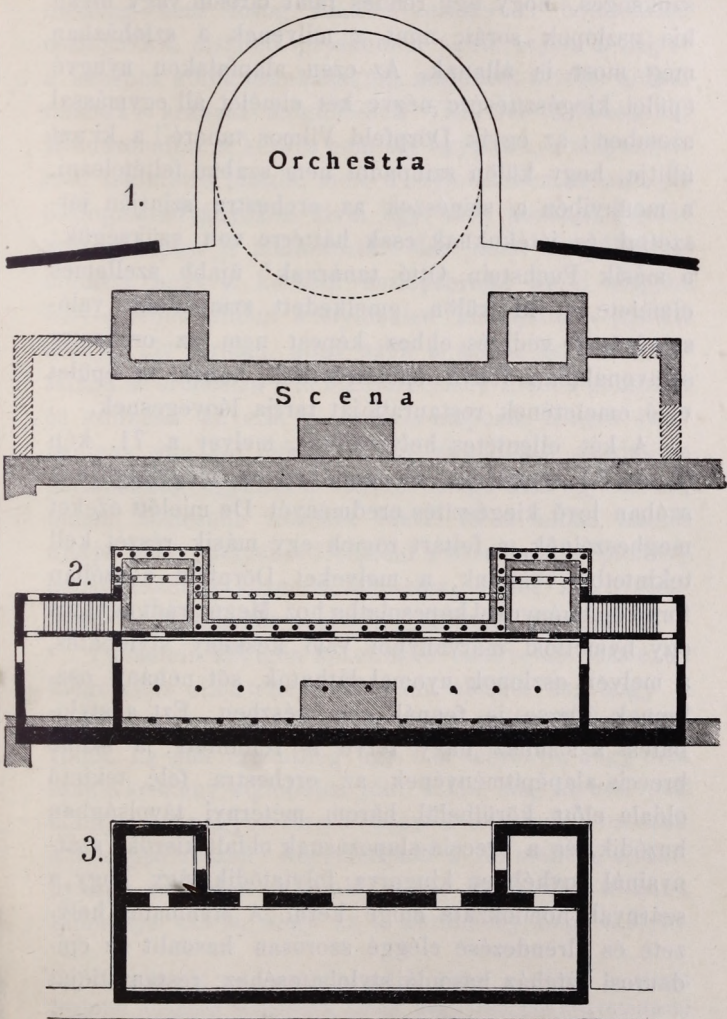
nített helyek, a közönség oly szorosan is szokott ülni, hogy egy személyre csak harminczhat czentiméter jut, míg negyven czentiméter már nagy kényelem.

Nyugodtan állít hatjuk, hogy azok a díszszékek, a mennyiben nem voltak már Lykurgos ideje előtt felállítva, azon munkák közül valók, melyeket ő a színház befejezése alkalmával végeztetett.

A díszülések sora előtt széles folyosó vezet, a mely az orchestra felé enyhén lejtős és nemcsak ezekhez a támlás székekhez, hanem a közöttük kezdődő lépcsőkhöz is vezetett. Ez a folyosó, a belső szélen, egy lépcsőfokkal magasabban van, mint az orchestra színvonala; ehhez a lépcsőszélhez a római időkben élükre állított kőlapokat támasztottak, a melyeken a reá alkalmazott érczrács nyomai még láthatók; ezeknek a kőlapoknak semmi közük sincs a színház tulajdonképeni rendeltetéséhez; a római időkben csak azért kerültek oda, hogy a nézőközönséget gladiatori és más mutatóványos előadásoknál megvédjék, és talán, mint egyes tudósok hiszik, oly czélból is, hogy az orchestrát hajóscsata-mutatóványok és ehhez hasonló vízi játékok számára vízmedenczévé lehessen átalakítani. Ha tehát a színházat olyan alakban akarjuk magunknak elképzelni, a milyenben a negyedik században volt, ettől a kőlapos-korláttól el kell tekintenünk. E nélkül a színház tágasabbnak és szebbnek tetszik. A folyosó és az orchestra között mély csatorna van, a mely a színházak nagyterjedelmű földetlen nézőterén összegyűlő esővíz elvezetésére okvetetlenül szükséges. A vizet elvezető csatorna a színházi épület alatt délkeleti irányban vezet. A csatornát kőlapok hidalják át azokon a pontokon, a hol a lépcsők az orchestra felé torkolnak. Az áthidaló kőlapok között bizonyos távolságokban nyílások voltak, a melyeken át a víz a csatornába folyhatott. Ezeknek a nyílásoknak szerepét most átlukasztott kőlapok helyette-

sítik, a melyeket a római korban alkalmaztak; valószínűleg ugyanabban az időben kövezték ki az orchestrát kék meg fehér márványlapokkal. A görög korban az orchestra minden valószínűség szerint épp úgy mint Epidaurosban, pusztán dögönyözött földből állott. Ugyanakkor, a mikor az orchestrát kikövezték, állítottak fel, úgy látszik, annak közepén egy kis oltárt is; az az elterjedt nézet, hogy a „thymele“ a görög színházakban mindig elfoglalta ezt a helyet, nincs eléggé bebizonyítva. Az orchestra tömött földű padlója valószínűleg egy színvonalon volt a körül folyó csatorna szélét alkotó küszöbvel. E küszöb nem volt, mint Epidaurosban, teljes kör; ilyen alakítása semmiképpen sem illenék az athéni színház legalsó ülőssorának vonalához.

Ma már fölötte nehéz a színpadi épület nyomait a helyszínen megállapítani. Az épület közzétett tervei eléggé pontosan közlik mindazt, a mi most látható, de hogy ezeket a maradványokat megértsük, szükséges, hogy a legrégibb megmaradt skene részlettervével egészítsük ki, a mint azt a felásatásuk után ismét betemetett nyomok feltárták és a mint azt építészeti következtetések alapján képzeletileg helyreállították. Ennek a skenének megmaradt nyomai (71. kép, 1.) csak brecciaköves alapépítményekből állanak, melyek hosszúság négyyszögű csarnok alakját mutatják; a csarnok mindkét végén az orchestra széleivel szemben egy-egy négyyszögletes kiugrás látható a paradosok felé; a csarnoknak hátfala egy hosszú stoához támaszkodik, a melynek feltárt alapozása hasonló anyagból épült. A hátsó fal közepéből igen masszív falazású tömb ugrik ki. Az orchestra felé néző falnak, valamint kiugró szárnyainak alapozása nagyon széles, szélesebb, mint

71. A Dionysos-színház színpadi épületének alapfalai (1),
2: Dörpfeld, 3: Puchstein rekonstrukciója.

szükséges, hogy egy rendes falat tartson vagy olyan kis oszlopok sorát, mint a milyenek a színházban még most is állanak. Az ezen alapfalakon nyugvó épület kiegészítésére nézve két elmélet áll egymással szemben: az egyik Dörpfeld Vilmos tanára,¹ a ki azt állítja, hogy külön színpadot nem szabad feltételezni, a mennyiben a színészek az orchestra szintjén játszottak és játékuknak csak háttérre volt szükségük; a másik Puchstein Ottó tanárnak² újabb szellemes elmélete, a ki külön, emelkedett színpadnak valószínűségét védi és ehhez képest nem az orchestra színvonalában fekvő épületrésznek, hanem az épület első emeletének restaurációját tartja lényegesnek.

A két ellentétes helyreállítás, melyet a 71. kép (2. és 3.) szemléltet, elegendőképpen megvilágítja a szóban levő kiegészítés eredményét. De mielőtt ezeket megbeszélünk, a feltárt romok egy másik részét kell tekintetbe vennünk, a melyeket Dörpfeld a szóban forgó építménnyel kapcsolatba hoz. Megmaradt ugyanis egy hymettosi márványból való keskeny stylobates, a melyen oszlopok nyomai láthatók, sőt néhány oszlopnak törzse is fennáll még részben. Ezt a stylobatest a színház nagy terve is feltünteti; a skene breccia-alapépítményének az orchestra felé tekintő oldala előtt körülbelül három méternyi távolságban húzódik, és a breccia-alapozásnak oldalt kiszökő szárnyainál enyhébben kiugorva folytatódik, úgy hogy a szárnyak homlokzata mögé kerül. A stylobates helyzete és elrendezése eléggé szorosan hasonlít az epidauroszi színház hasonló stylobateséhez; restaurációját

¹ *Das griechische Theater.* (Athen, 1896.).

² *Die griechische Bühne.* (Berlin, 1901.).

illetőleg nem forog fenn nézeteltérés: homlokzati oszlopokkal díszített proskenion állott rajta, a melyet a későbbi görög színházaknál majdnem kivétel nélkül találtak; arányai megfelelnek Vitruvius előírásának. Mindazonáltal a kérdés nem oly egyszerű, a milyennek első tekintetre látszik, mert a stylobatesen az említett oszlopmaradványokon kívül egy, más közöket feltüntető oszlopsor is mutatkozik. Már most Dörpfeld kimutatta, hogy a korábbi oszlopsornak közei alapján helyre lehet állítani a stylobates kőlapjainak eredeti rendjét oly formán, hogy azok a széles breccia-alapfalnak az orchestra felé tekintő részére illenek pontosan és szorosan követik a breccia-alapozás kiugró szárnyainak mindkét oldalát. Ezen elrendezés szerint az oszlopoknak egymástól való távolsága nem egyenletes, hanem szélesebb közöket tüntet fel a falnak három ajtaja előtt, melyeket Dörpfeld a breccia-alapépítmény hátsó részének közepén feltételez. A két szárnyrészerőleten az oszlopokat szabadon állóknak egészíti ki.

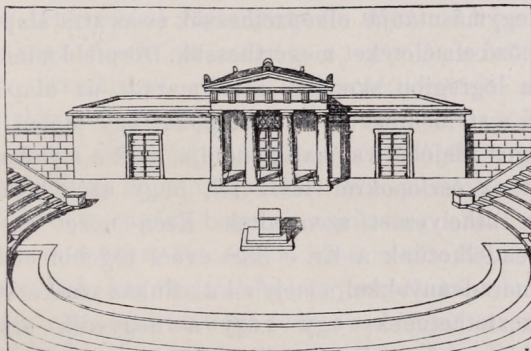
Puchstein két igen közelfekvő ellenvetést tesz ezen kiegészítés ellen: nem valószínű először is, hogy a szárnyakon az alapépítményt oly szélesre építették volna, ha már eredetileg úgy volt tervezve, hogy arra csak a keskeny stylobates jön; aztán meg az oszlopok elhelyezése nagyon furcsa hatást keltett volna, ha azok a középső részen¹ közvetlenül a fal mellett, a szárnyakon szabadon állottak volna. Puchstein továbbá kimutatja azt is, hogy az a körülmény, hogy a stylo-

¹ Puchstein még azt is mondja, hogy a görög építészet legjobb idejében ismeretlen dolog, hogy oszlopot közvetlenül állítsanak föl egy fal előtt. De ilyen általános állítások mindig kissé kétes értelműek és megeshetik, hogy azokat bármikor valamely újabb felfedezés megdönti.

bates pontosan odaillik az alapozáshoz, nem annyira meggyőző érv, mint a milyennek eleinte látszik; mert az alapépítmény szélessége oly nagy, hogy már emiatt egy kis hiba az egyik vagy másik irányban könnyen lehetséges. Ezekre a technikai sajátságokra legtöbbször kevesebb súlyt fognak helyezni, mint egyéb körülményekre, például az egész dolog valószínűségére és a más színházaknál tapasztalható hasonló berendezésekre. Mindenütt, a hol alacsony homlokzatú oszlopokkal ellátott proskeniont találunk, az a skene falától eléggé távol van, annyira, hogy egy körülbelül három méter széles lapos tetőzet nyugodhasson rajta; és ezért valószínűtlennek tetszik, hogy épp Athénben, valamennyi színház mintaképénél, a proskenion más-képpen lett volna szerkesztve, bár homlokzatának általános képe egyébként hasonló. Ilyen alakítás inkább egy szokásos elrendezés utánzásánál volna érthető. Különben azok, a kik meg vannak győződve arról, hogy Dörpfeldnek van igaza, a mikor a normalis görög színházban a külön színpad létezését tagadja, és állítja, hogy a későbbi idők oszlopos homlokzatú proskeniona az orchestrában fellépő színészek játékanak háttéréül szolgált, nem pedig arra, hogy lapos tetőzetet hordjon, s a melyen a színészek foglaltak helyet, — jól teszik, ha az Athénben fennállott legrégebbi állandó színpadi épületre vonatkozó képzeleti helyreállítását szintén elfogadják. De azok, a kik bebizonyítottak veszik, hogy a körülbelül három és fél méter magas és három méter széles proskenion, a mely a legtöbb görög színházban megvan, lapos tetőt tartott, mely színpadnak szolgált s a melyen állva a színészek játszottak, természetesen ehhez hasonló elrendezést fognak keresni Athénben is. S nincs is semmi nehéz-

sége annak, hogy az Athénben nyomaiban megmaradt-legrégibb színpadi épületet ezen föltevésnek megfelelően egészítsük ki képzeletben.

Az alapépitmény kiugró szárnyai közötti tér igen alkalmas ideiglenes fadobogó fölállítására; az ilyen fadobogós színpad lehetett a későbbi köproskenion elődje; ilyet kell feltételeznünk azoknál a faszerkezetre utaló alapépitményeknél, a melyet Megalopolisban,¹ Sikyonban, Segestában és másutt találtak. Hogy

72. A Dionysos-színház eredeti skene épülete, Dörpfeld rekonstrukciója szerint.

egy ilyen színpadnak milyen lehetett az alakja, azt Puchstein egy képzeleti helyreállítás képében megrajzolta. Erre a színpadra nemcsak hátulról lehetett a szokásos három ajtón át kilépni, hanem az oldalt

¹ Előbbi nézetemet egy alacsony faproskenionról, a melyet Megalopolisban feltételeztem, ma — tekintettel más színházaknál található analógiákra — már nem tartom valószínűnek. Valószínűbbnek látszik, hogy a megalopolisi faproskenion rendes, körülbelül három méter magas volt, és hogy mögötte ideiglenes skenet állítottak fel.

kinyúló szárnyakról vagyis a paraskenionokról is. Ha ez a nézet fővonásaiban helyes, akkor következik belőle, hogy a márványoszlopos proskenion a legrégibb színpadi épület breccia-alapépítményével nem egykorú, hanem annál valamivel későbbi eredetű. Arról a helyről, a melyen először állott, később el is távolították, tömbjeit és az azokon nyugvó oszlopokat meg újból elrendezték.

Most már abban a helyzetben vagyunk, hogy az építmény nyújtotta és egyéb tánubizonyosságok chronologiai egymásutánját elképzelhessük és az arra alapított különböző elméleteket megérthessük. Dörpfeld mindent, a mi a legrégibb skenéből ránk maradt, az alapépítményt, a stylobatest és az oszlopokat egy időből t. i. Lykurgos idejéből valónak gondolja, csak a stylobatesről és az oszlopokról teszi fel, hogy azok későbbi korban áthelyezést szenvedtek. Ezen nézet szerint nem rendelkezünk a Kr. e. 338. évnél régebbi emlékszerű maradványokkal, a melyből a színház szerkezetére következtethetnénk, úgy hogy a negyedik század nagyobb részére és az ötödik századra vonatkozólag kizárólag a ránk jutott színdarabokból vonható következtetésekre, a valószínűsége és későbbi hagyományra vagyunk utalva. Láttuk azonban fentebb, hogy ezt a szélsőséges álláspontot nem kell okvetetlenül elfogadnunk. Lykurgos csak befejezte azt, a mit mások megkezdték; s úgy látszik, hogy nem ütközünk legyőzhetetlen nehézségekbe, ha a meglevő épületek tervét fővonásaiban körülbelül ugyanarra az időre vezetjük vissza, a melybe a későbbi Dionysos-templom tartozik, azaz talán a 420. előtti évekbe. Ha ez valóban így van, akkor tényleg abból a színpadból jutott ránk néhány maradvány, a melyen Sophokles, Euripides és

Aristophanes darabjait először adták. Ebbe a régi korba természetesen nem tartozhatik más, mint a színpadi épületnek alapozása; felépítménye valószínűleg csak ideiglenes faalkotmány volt, melynek képét csak hozzávetőleges föltevésekkel állíthatjuk vissza. Az a kőproskenion, a mely később a fából készült proskenion helyébe lépett, talán Lykurgostól ered; ma látható helyzetébe később tették át; eredetileg valószínűen közelebb esett a fából való proskenion vonalaihoz.

Fentebb szükségszerűen kellett kissé hosszabban vítás kérdésekkel foglalkoznunk. Mert az egymással ellenkező elméletek, melyek a görög színházban a külön emelkedett színpad létezését egyfelől védik, másfelől meg tagadják, ma már nemcsak a tudósokat, hanem az általános műveltséggel bíró embereket is érdeklik, úgy hogy hallgatással nem mellőzhettük, bár terünk nem engedi, hogy az egyik meg másik részről fölhozott érveket összegezve ismertessük. De meg kell jegyeznünk, hogy a játék helyére vonatkozó mindegyik elmélet elismert tekintélyű tudósokat számít hívei közé; mindegyik fél a maga szempontjából nézi a Dionysosz-színház meglevő maradványait és a saját nézetének megfelelően magyarázza azokat. Hogy az olvasó a két magyarázat közül melyiket teszi magáévá, egészen attól függ, hogy milyen álláspontot foglal el az általános kérdéssel szemben. Legyen szabad erre vonatkozólag saját véleményemnek is kifejezést adni. A későbbkorú görög színházak világosan bizonyítják, hogy bennök az emelkedett proskenion vagy λογεῖον szolgált színpadul, a melyen a színészek játszottak; ezeknek az épületeknek példája inkább azon nézet felé vezet bennünket, mely a régi idők görög színházában valamelyes hasonló, emelkedett külön színpadot föltételez.

A színházban később véghezvitt változtatások, bár külsejét erősen érintették, nem okoznak a kutatónak annyi fejtörést és vitára sem adnak annyi alkalmat, mint a régebb időből való változások. A színpad különféle diszítései közül a tánczoló leányok bájos domborműveit nagy valószínűséggel inkább a görög szobrászat virágzó korából való eredeti munkáknak, mint attikai szoborművek római utánzatának tartják. A színház, a köproskenion áthelyezését nem tekintve, nagyjából változatlanul megmaradt a római időkig. Vannak azután még különböző építési töredékek, arkádok, féloszlopokkal diszített pillérek, teherhordó satyrosok és silenosok alakjai, a melyek valószínűleg egy diszített skenéhez tartoztak, a részletek egyikén Néróra vonatkozó felírás olvasható. Felállítására a császárnak Athénben tett látogatása adhatott alkalmat. Ugyanebbe az időbe tartozhatik az a domborműves friz, a mely az orchestrában most is látható. Ha ez a friz eredetileg a mostani, későbbkori keretéhez hasonló módon a színpadnak orchestra felé néző homlokoldalán foglalt helyet, akkor a színpadnak római, nem görög típusúnak kellett lennie, vagyis széles, alacsony emelvényből állott. Ugyanennek a színpadnak egy másik nyoma felismerhető azokban a piraeusi mészkőtömbökben, a melyek szorosan a színpad homlokzatának breccia-alapozásához vannak helyezve; a tömböknek ezt a sorát valószínűleg azért tették oda, hogy az alapozást oly szélessé tegyék mint szükséges, hogy a széles római színpadot a maga kinyúló építészeti diszítésével reá lehessen építeni.

További változások Hadrianus idejében történtek, főleg, a mennyire azt megállapíthajtuk, a nézőtéren.

A nézőtér ékeinek egyes szélein felállították a császárnak szobrai, a középső ékben pedig egy kis emelvényt helyeztek el, a melyen a császár trónusa állott.

Az utolsó színpadot, azt, a mely ma leginkább ötlik szemünkbe, egy Phaidros nevű archon építtette,

73. Reliefek a Dionysos-színházból: tánczó leányok.

valamikor a Krisztus utáni harmadik században, a felirata csak durván van belevésve annak a rövid lépcsőnek legfelső fokán, a mely az orchestrától a színpadi emelvényre vezet. Az a dombormű, a mely a színpadnak homlokoldalát díszíti, sokkal szebben van dolgozva, semhogy ebbe a korba tartózkodhaték. Valószínűleg a Nero korabeli, fentebb említett színpad számára készült, később azután részben meg-

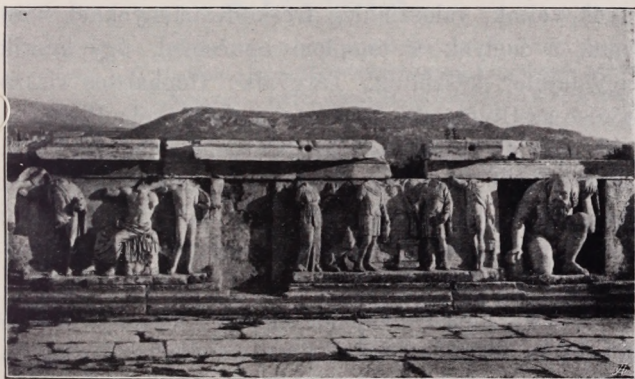
csonkították, hogy mostani helyére lehessen alkalmazni. Az egyik márványlapon Dionysos születése ábrázoltatik, a kit Hermes tart atyja Zeus előtt; a másik az istennek bemutatott falusi áldozatot jelenít meg; a harmadiknak magyarázata bizonytalan, úgy látszik allegorikus értelmű.

A skene mögött nagy oszlopcsarnok terül el, mely homlokzatával, délre az alatta levő kerületre nyílik. Világos, hogy ezt is a skenével együtt tervezték, evvel valószínűleg egyidős; alapozása szintén brecciából való. A stylobates, az oszlopok és csarnok hátsó részének burkolata kékes, hymettosi márványból készült, a melyet a negyedik században már gyakran, de az ötödikben még alig használtak. Lehet, hogy ez az oszlopcsarnok egyike azoknak az építkezéseknek, a melyeket Lykurgos befejezett; minthogy reá a darabok előadása érdekében nem volt szükség, utoljára hagyhatták megépítését. Kétséggkívül arra szolgált, a mit Vitruvius a színház közelében ilyen emelt oszlopcsarnokok rendeltetésének mond, hogy benne a hallgatóság hirtelen esőben védelmet találjon, Ugyanebből a célból épült volt a szomszédságban az Eumenes-féle stoa.

A színházat nemcsak drámai előadások céljára használták. Mint nagy tömeg befogadására fölülte alkalmas hely, mihelyt használatra készen állt, csakhamar a Pnyxnél is kedveltebb gyülekező helye lett az ekklesiának, a polgárok egyetemes gyűlésének. A negyedik századból, valamint a későbbi időből származó határozatok bevezető soraiban gyakran ott található „Dionysos színházában“ (ἐν Διονύσῳ), vagy a „színházban“ (ἐν τῷ θεάτρῳ) való keltezés. Eleinte talán, mint a jelzett esetekben, ezek a gyűlések a Dionysos

állami tiszteletével kapcsolatos ügyekkel foglalkozhattak, de csakhamar más közérdekű ügyeket is tárgyaltak itten. Ebben a színházban nyújtották át pl. a Nagy Dionysiák ünnepe alkalmával Demosthenesnek azt az aranykoszorút, a mely ezen szónok és ellenfele, Aischines, két híres beszédének a tárgya.

Ilyformán a színház alatt délfelé elterülő terület éppúgy, mint a színház maga, nemcsak Dionysos

74. A későbbi színpad homlokfalának fríze.

ünnepein, hanem más alkalmakkor is a közönség kedvelt találkozó helye lett; csakhamar szobrokat is állítottak fel benne, még pedig első sorban híres drámaköltők szobrai, de a mellett fűzfapoétákét is, a kiket már maguk a görögök sem tartottak méltóknak arra, hogy ezen a helyen ilyen megtiszteltetésben részesüljenek. Valószínű, hogy azok a Sophokles-, Euripides- és Menander-szobrok, a melyek ránk jutottak, azoknak a képmásoknak leszármazottjai, a melyek a színházban voltak felállítva; Aischylos szobráról

már Pausanias is megjegyzi, hogy nem a költő korából való. Tudjuk, hogy Aischylos, Sophokles és Euripides szobrainak felállítását a színházban Lykurgos hozta javaslatba. Rajtuk kívül látható volt a színházban Miltiadesnek és Themistoklesnek a szobra is, mindegyik oldalán egy-egy perzsa fogolylyal. A legérdekesebb műtárgyak, a melyeket Pausanias a kerületben említ, az istennek Alkamenestől remekelt óriási arany- és elefántcsontszobrán kívül festmények voltak, valószínűleg fresko-festményeknek sorozata, a melyek a templom építésével, úgy látszik, egyidejűleg készültek. Tárgyaik: Hephaistos visszaterése az Olymposra Dionysos segítségével; Pentheusnak meg Lykurgosnak bűnhődése az isten megbántásáért; aztán Dionysos, a mint a Theseustól elhagyott Ariadnéhez közeledik; mind oly tárgy, melyeket a vázafestők és az antik-művészet más mesterei is kedveltek.

A régi, kicsiny templom a későbbi templom mellett tovább is fennállott, a mint ezt az a tény bizonyítja, hogy a színház mögötti nagy oszlopcsarnok sarka a templom lépcsőzete kedvéért el van vágva. Benne volt elhelyezve Dionysos Eleuthereusnak régi faszobra, a melyet évenként ünnepélyes menetben vittek az Akadémiába.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

A Kerameikos.¹

„A temetés azon az állami temetkező helyen történik, a mely a legszebb külvárosban van, s mindig ide szokták temetni a hadak áldozatait a Marathonnál elesetteken kívül. Ezek vitézségét oly kitűnőnek találták, hogy ott helyben készítettek számukra temetőhelyet.“

Thukydides, II. k. 34.

„Hol temetnek el?

Ne búsulj: a Kerameikos fogad be: Eltemetnek közköltésén, mert azt mondjuk a vezérnek, Hogy elestünk, a hazáért harczolván.“

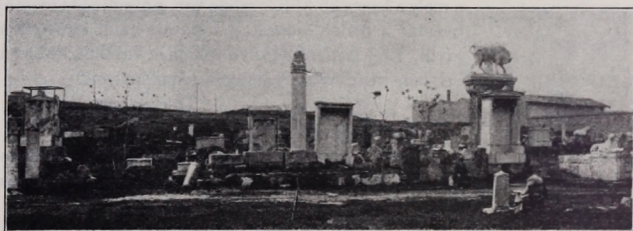
Aristophanes, *Madarak*. 395—399.

A Kerameikos a régi Athénnek fő-, bár nem egyetlen temetkező helye volt; a neve mind a régi irodalomból, mind a város mai képének ismeretéből annyira összeforrt a temető fogalmával, hogy egyszerűen a görög temetőt jelentő szónak vehető. A régi időben azonban a Kerameikosnak nem volt ily szűk-körű jelentése. A Kerameikos a régi fazekasok földje volt, a mely a remek athéni vázák számára az agyagot

¹ Az egész anyagot bővebben tárgyalják: *Percy Gardner*, *Sculptured tombs of Hellas*. London, 1896. *A. Conze*, *Die attischen Grabreliefs*. 6 kötet. Berlin, 1890—1906. *M. Collignon*, *Les statues funéraires dans l'art grec*. Paris, 1911. *A. Brueckner*, *Der Friedhof am Eridanos bei der Hagia Triada zu Athen*. Berlin, 1910.

szolgáltatta. Két részből állott: a belső Kerameikos elnevezés a későbbi korban egyértelmű lett az agorával, külső része Athénnek legszebb külvárosa volt, a mely az utak mentén az Akademiáig és Eleusisig terült el.

A Kerameikos ősidőktől kezdve temetőül szolgált, a mit eléggé bizonyít az a tény, hogy a Dipylon-vázák¹ túlnyomó többsége az itt feltárt sírhelyekből került ki. De ebből az ősi, épp úgy mint a reákövetkező időkből való sírok tekintélyes számban más-

75. Az athéni temető egyik része.

helyütt is találhatók Attikában; úgy látszik, hogy a városon belül való temetés Solon idejéig nem is volt megtiltva. Az Attika területén elszórtan előforduló sírok nagyjából csoportokban találhatók. Ezek gyakran alacsony halmok, ú. n. tumuli alatt vannak; ha egy ilyen tumulust átkutatnak, sokszor azt találják, hogy az kis sírcsoportot fed, a mely csoportnak egyes sirjain, a föld színe fölött eredetileg külön-külön építmény emelkedett. Miután ennek a csoportnak fő-síriját a többiek mellett megcsinálták, föléjük hányták a tumulust. Később még, különböző időkben, más sírokat

¹ Lásd I. kötet 150. s k. lk.

is ástak sokszor a tumulusban. Most bennünket főleg azok a sírok érdekelnek, a melyek közvetlenül Athén körül terülnek el. Ezek, épp úgy mint más görög városoknál, főleg a városból kivezető, legjobban járt utak mentén voltak elhelyezve, a mi által magukra vonták az utasok figyelmét.¹ Legsűrűbben természetesen közvetlenül a kapuk előtt feküdtek a sírok, bár a legnépesebb főútnál, az Eleusisba vezető szent úton, még a daphnei szorosra felvivő magaslaton is számos sír alapépítménye látható. Sokszor a családok sírhelyeit együvé csoportosították;² így egy helyre

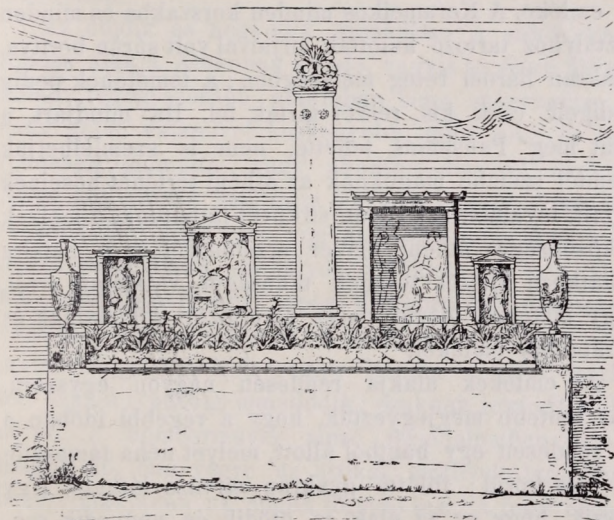
¹ Temetőfal, mint ma, nem választotta el a holtak lakását az élőkétől. L.

² Bruecknernek a Kerameikos-temetőben legújában (1907) végzett ásatásai kiderítették, hogy azoknak a síremlékeknek jó része, melyeket az eddigi elégtelen ásatások miatt különállóknak gondoltak, 3—4—5-ével együvé tartozó családi síremlék-csoportok. Ő mélyebben ásván, mint elődei, megállapította, hogy az emlékek eredeti alakja nem az, mint eddig hitték (s pl. 75. számú, az ásatásánál régebbi időből való képünk mutatja), hanem mindegyik talapzattal bír, tehát magasabban volt elhelyezve. Sok síremlék ezen magas talapzat által egybe van foglalva, családi csoportosírra, melynek közepét rendszerint a családok valamelyik herosszá emelt tagjának (ilyen volt pl. Dexileos) emléke foglalja el. Stelére csak a férfiak neve került, a magas stele a családfőé és folytatólagosan azon utódáé, kire a családfő méltósága szállott. Ilyen családos-csoportsírt, a mint az ásatások velünk megismertették, tüntet fel 76. számú képünk: 8 méter hosszú, 2 méter magas talapzaton foglalja egybe a Pontos mellőli Herakleióból Kr. e. 364 táján Athénbe vándorolt Agathon és Sosikrates testvérpárnak és hozzátartozóiknak síremlékeit. A talapzat szintjén, az emlékek előtt virágágy díszlett. Az a körülmény, hogy a sírkövek magas talapzaton állottak, a reliefképek művészeti hatására nagy befolyással van; és hogy ezek a domborművek nem szemünkkel való egyenlő magasságra vannak komponálva, hanem úgy, hogy azokat alulról szemléljük,

temették el Miltiadest, Kimont és Thukydidest közvetlenül a melitei kapun túl, valószínűleg azonban nem azon a helyen, a hol most a Szent Demetrius-Lombardaris templomhoz közel a sziklába vésett sírboltot mutogatják, hanem tovább északra a Pnyx és a csillagvizsgáló között. Másokat nekik megfelelő helyeken temettek el; így Platont az Akademia közelében, Themistoklest a Piraeus nagy kikötőjének bejáratánál, a melynek kifejlesztését ő kezdeményezte. „A te sírodról“, mondja Platon, a vigjáték író, „beszél majd minden arra haladó kereskedő, mert alkalmas helyre került; köszönteni fogja őket, ha a kikötőbe be- s[ic] abból kivitorláznak, és tanúja lesz minden hajóversenynek“. A Piraeustól Athénbe vezető út mentén voltak egyebek között Sokrates, Euripides és Menander sírjai. De főleg a Dipylon-kapu külső részén, a Kerameikoson, ötlöttek Athén egykori látogatójának szemébe a hírneves halottak sírjai. Itt voltak azoknak sírjai, a kik a csatamezőn estek el, és a kiknek díszes temetéséről az állam gondoskodott; a felirataikban említett hadjáratoknak nevei Athén dicsőségének és viszontagságainak történetét adták. Csak Marathon szent mezeje tartotta meg magának az ott elesettek csontjait. A Kerameikoson Solon, Kleisthenes, Perikles, Lykurgos, Phormio, Thrasybulos, Konon és Chabrias voltak eltemetve és rajtok kívül sok más nevezetes férfiú, a kik az athéni

az fényesen beigazolódt, mikor az egyes domborműves emlékekről alulról (két vagy harmadfél méterrel mélyebben fekvő pontról) fényképfelvételeket készítettek: ezek sokkal szebbek, művésziesebbek, mint a régebbi felvételek; így, alulról tekintve ezeket a domborműveket, sokkal jobban hatnak, még szebbeknek tűnnek fel, mint a milyeneknek eddig láttuk. *L.*

államot virágzásra segítették, avagy veszedelmes időkben megmentették. Peithetairosnak tréfásan hősie dicsekvése a madarakkal vívott csatában, hogy „a Kerameikos fog minket befogadni“, a régi Athénben egyenlőjelentésű az angol „győzelem vagy Westminster

76. Családi csoportosír az athéni temetőben.

Abbey“ mondással. De e mellett a Kerameikos nem volt kizárólagosan a háborúban elesettek, avagy a békében kivált embereknek temetkező helye. Jóllehet a ránk maradt sírköveknek túlnyomó többsége a Kerameikosról való, kevésről, talán egyről sem mondhatjuk biztosan, hogy azok közül valók, a melyeket Pausanias látott vagy más írók említenek. Példaként említhetjük itt azt az egyszerű, felül díszítménynyel zárt kőlapot, a mely azoknak a lovasoknak neveit

foglalja magába, a kik Kr. e. 394-ben Korinthosnál elestek; közöttük szerepelt a fiatal Dexileos is, a kinek szép magán- emléke most is ott emelkedik sirja felett (79. kép). Az az emlék azonban, a melyet Pausanias látott a korinthusi hősök sírján, valószínűleg az e hadjáratban nagyobb számban elesett gyalogosoknak volt az emléke. A Kerameikos minden korszakba és minden osztályhoz tartozó halottak sírjaival volt sűrűn borítva, gyakran három réteg mélységben; a temetőnek pedig eddigelé csak kis részét tárták fel. Ha mindjárt, a mint még Pausanias tehette, nem is szemlélhetjük szemtől szembe maguknak az athéni történet hőseinek sírjait, legalább sok olyan sírkövet láthatunk, a melyek a közönséges athéni ember érzelmeiről és a halálra vonatkozó hitéről tesznek tanúságot, valamint arról, hogy miképen idézte vissza elköltözött rokonainak és barátainak emlékét.

Az emlékek alakja rendesen nagyon egyszerű. Már fentebb megjegyeztük, hogy a régebbi időben a sír rendesen egy hantból állott, melyet néha támasztófal vett körül; fölötte gyakran sírváza látható. Úgy látszik, hogy ez az alak az ötödik és negyedik századig tartotta fenn magát. A stelét, vázát vagy másféle emléket nem a domb tetejére, hanem gyakrabban annak elejére, lábánál helyezték el külön talapzaton. Ha a sírok nagyon sűrűen kerültek egymás mellé, a hant vagy nagyon megrövidült, vagy teljesen eltűnt. Az emlékszerű agyagvázák, a melyeket a régi időben a síron elhelyeztek, alkalmilag legalább még az ötödik században maradtak használatban; ez után azonban már gyakran márvány vázákat tettek helyükbe, még pedig vagy nagy, kétfülű lutrophorosokat, a melyeknek jelképes vonatkozásuk volt a halott hajadon vagy

legényvoltage,¹ vagy pedig lekythost, a mely tulajdonképen a sír belsejébe való, de gyakran azon rajta is megjelent. A lutrophoroson és a lekythoson gyakran lapos domborművű jelenetek vannak kidolgozva, a melyek jellege alig különbözik a rendes siremlékek reliefjeitől.

Az ötödik és negyedik században a sírköveknek rendes alakja Athénban a stele, vagyis az élére állított kőlap; legegyszerűbb alakjában síma márványlap, a mely felül valamivel keskenyebb, mint alul, és fönt rendesen palmetta- vagy akanthos-díszszel záródik. Néha két rozetta van rajta egymás mellett kivésve,² és azok fölé vagy alá van az elhalt neve írva, rendesen szép alakú, szabályos betűkkel. A név alatt hol festett, hol meg lapos domborművű díszítéssel ellátott mező következik, a melyeknek tárgya nem mutat nagy változatosságot, hanem inkább korlátozott számú típusban ismétlődik; ezeknek leírását alább adjuk. A domborműves mező terjedelemben mindinkább nő, míg végre az attikai sírkövek legjobban ismert alakjában az emlék főrésze lesz. A felső részen levő díszhez, különösen ha az ábrázolt jelenet magas domborművű, építészeti keret járul az oldalakon is; ez a keret néha a pillér vagy féloszlop alakját veszi fel, ilyen módon kifejlesztette a szentélyszerű vagy kis templomformájú siremléknek típusát, a melynél a dombormű alakjai a homlokzaton belül látszanak állani. Jóllehet valószínűleg ez a fejlődés

¹ Lásd I. kötet 172. lap.

² Ezek eredete bizonytalan. Némelyek anthropomorphikus eredetűnek veszik, és azt hiszik, hogy azok az emberi test mellét, mellbimbóit ábrázolják; erre vonatkozó közelebbi bizonyítékok hiányzanak, a magyarázat nem valószínű.

tényleges menete, már eleve gondolhatjuk, hogy a különféle alakokból nem lehet mindig pontos időbeli következtetéseket vonni. Az egyszerűbbek fennmaradtak a jobban kiképzett típusok mellett, mindezek a síremlékformák egyformán voltak használatban az ötödik század végső részétől a negyedik végéig, az athéni stelék majdnem egytől egyig ebbe a korba tartoznak.

Athénben gyakran tettek kísérletet a temetések alkalmával kifejtett pompának meg a drága síremlékekkel űzött költekezésnek mérséklésére és megszorítására. A phaleroni Demetrios, a ki Kr. e. 317-től 307-ig állt Athén ügyeinek élén, különös érdeklődéssel viseltetett ezen dolog iránt, tanulmányt is írt róla, a melyet Cicero említ.¹ Solon, mondja, bár szabályrendeletet adott ki a gyászpompá mérsékelésére, nem intézkedett a sírokra vonatkozólag, kivéve, hogy megtiltotta azoknak megsértését; de halála után nemsokára, meg akarván akadályozni oly költséges síremlékeknek felállítását, a milyenek a Kerameikoson voltak láthatók, elrendelték, „hogy nem szabad oly síremléket állítani, melynek elkészítése tíz ember háromnapi munkájánál többet vesz igénybe“. Úgyanakkor megtiltották, hogy a sírokat stukkóval díszítsék, avagy azokon képmásokat állítsanak. Ezeket a rendeleteket, a mennyire megítélhetjük, legalább részben betartották a virágkorban, de a mellett kijátszották a rendelet azon részét, a mely a sírokra szánható munkát illeti, azáltal, hogy a steléket vagy másféle emlékeket készen vásároltak kőfaragó üzletekben. Demetrios maga sokkal szigorúbb rendeleteket adott ki; megszabta, hogy más

¹ De legibus, II. 26.

77. Hegesónak, Proxenos leányának síremléke.

emléket nem szabad állítani, csak egyszerű hantot, oszloppal, a mely három rőfnél magasabb nem lehetett, vagy síma kőlappal, vagy víztartó edénynyel. Ennek megfelelőleg az ő idejétől kezdve, le egészen a római korig, művészi szempontból értékes vagy érdekes síremlékek Athénben úgyszólván ismeretlenek. Ezért dombormíves sarkophagosok, a későbbi idők legjellegzetesebb síremlékei, néhány római korú példánytól eltekintve, nem fordulnak elő Athénban.

A domborműves síremlékek legnagyobb részét, a melyeket Athénben találtak, valószínűleg készen vették. Alkalmilag egy-egy jónevű szobrásznál is tettek ugyan rendelést, így pl. a Pausaniastól említett síremlék esetében, a mikor Praxiteles faragta a lovakat és a lovasokat; de ezek kivétel számba mentek. A rendes attikai sírkő, a mint azokat a Kerameikoson vagy az athéni nemzeti múzeumban látjuk, kereskedelmi, jobban mondva iparczikk volt, a melyet oly kőfaragók készítettek, a kiket másnak, mint kézműveseknek tartanunk nem lehet. Ezt szem előtt kell tartanunk, a mikor azokat vizsgálatunk tárgyává tesszük. A rajtuk látható munka művészi értéke rendszerint nem emelkedik bizonyos könnyedségen és közepszerűségen túl, magasabb művészi technikát hiába keresünk bennük. Innét van — s ezt érdemes feljegyezni —, hogy azok ritkán tesznek kielégítő benyomást oly szemlélőre, a ki azokat elfogultság nélkül nézi. Ezeknek a sírköveknek faragói a művészeti hagyomány hatása alatt avval a bizonyos ösztönszerűséggel dolgoztak, a mely elkerüli mindazt, a mi hamis és mesterkéltnak, és megtalálja azt, a mi szobrászati kidolgozásra alkalmas. A sírkövek kidolgozása mindenenek fölött bizonyos tartózkodásról és mérséklésről tanuskodik, a mely mind

a kőfaragókat, mind az athéni közönséget, a melynek számára dolgoztak, jellemzi. Ezek az alkotások nem egy Periklesnek vagy Pheidiasnak műizlését akarták kielégíteni, hanem a közönséges athéni polgárok igényeinek igyekeztek megfelelni.

78. Síremlék: fiatalember macskájával.

A sírköveken látható csoportok egyes alakjainak magyarázata nem mindig könnyű; gyakran még azt is nehéz megállapítani, hogy melyik alak ábrázolja az elhunytat. Némely esetben a csoport az egész család emlékét akarta megörökíteni és ilyenkor tiszta véletlen dolga, hogy a családnak melyik tagja volt az első, a kinek sírja fölé a követ állították fel. A szó szoros értelmében vett arczképek az ábrázolások kö-

zött rendkívül ritkák. A képmások felállítására vonatkozó tilalom általánosságban valószínűleg híven fejezi ki a közérzést.

Az ábrázolt alakok típusok, nem egyéniek. Úgy látszik nem divott az a szokás, a melyre egyes archaeológusok gondoltak, hogy a fejet körvonalaiban vázolták és csak akkor dolgozták ki pontosan, a mikor a megrendelés megtörtént. Ilyenfajta eljárásra biztos példákat nem tudunk, jöllehet találtak domborműves sírköveken ki nem dolgozott alakokat. Másfelől azonban vannak példáink arra nézve, hogy egy vevő kívánságának megfelelőleg a dombormű oldalára vagy hátterébe utóbb még kivéstek egy külön alakot. Ilyen példák azonban nem gyöngítik azt a szabályt, hogy a szoborművel díszített sírkövek rendszerint az általános szükséglet kielégítésére készültek, nem pedig egy-egy külön eset kívánalmainak megfelelőleg. Nem fogunk tehát csodálkozni, hogy azok egytől egyig néhány könnyen megkülönböztethető osztályba sorozhatók, a melyeket egymás között a választott tárgy és a kivitel módja különböztet meg.

Így első sorban találunk sok olyan domborművet, a melyen az elhúnyt — mert fel kell tennünk, hogy ezt ábrázolja az alak — a mindennapi élet rendes foglalkozásai közepett jelenik meg: a gyermeknél ott van játékszere, kedvelt állatja, a karikája vagy a madara; az ifjú olajosüvegét vagy strigilisét tartja kezében, atletikai gyakorlatot végez vagy előkészületeket tesz hozzá; a fiatal ember, de néha még a korosabb mellett is ott látjuk kedvelt állatját — kutyát, nyulat vagy madarat. A nő gyakran gyermekei között vagy öltözködésénél van ábrázolva, máskor kis lábában levő ékszereivel foglalatoskodik (77. kép),

gyakran egy-egy rabszolganővel vagy más kísérvél az oldalán. Mindezen esetekben a művész főtörekvése nyilván valóan arra irányult, hogy az elhunytat úgy ábrázolja, a mint az életben volt, a mint azokat a dolgokat élvezi, a melyekben élete folyamán örömét találta. Épp azért nem szabad ezekben az ábrázolásokban vonatkozást keresnünk olyas hitre, hogy az elhunytak haláluk után is folytatják foglalkozásukat; csak azt akarják kifejezni, hogy az élők elhunyt kedves hozzátartozóikat és barátait is úgy szerették megjelenítve látni, a mint azokat életükben látták. Ugyanennek az irányító gondolatnak kibővítése, ha az ábrázolás nem vonatkozik az elhunytak rendes foglalkozására, hanem életének valamely fontos eseményét, talán éppen a halálát okozó végső hőstettét örökíti meg. Így a csatákban elesettek gyakran teljes fegyverzetben jelennek meg, pihenve vagy harcz közben. Ezek közül a sírkövek közül a legszebb a Dexileosé, a ki egyike volt azoknak a lovagoknak, a kiknek neve azon a stelen szerepel, a melyről már fentebb említettük, hogy azt a 394-ben Korinthosnál elesett hősök tiszteletére állították. Saját síremléke jelenti, hogy ő egyike annak az öt lovagnak; lóháton ábrázoltatik, a mint lándzsájával leterített ellenfelét átszúrja. Ezt a a domborművet bizonyára külön készítették, külön alkalomból; de azt már nincs okunk föltenni, hogy az itt látható jelenet kizárólag Dexileos egyéni hősieskedésének szóló s magában álló relief; inkább hihető, hogy a győztes lovas ifjakat ábrázoló típusnak egyik példája.

A síremlékek ezen egész osztályában nem látunk semmiféle egyenes vagy rejtett czélzást a halálra; a többiekben legalább jelképes, néha egyenes utalás

rejlik arra. A sírkövek következő osztálya csoportokat, még pedig néha csak két alakból, néha egy egész családból álló csoportokat mutat. Ezeknek a csoportoknak közepét, főmotívumát rendszeren két, egymással kezetfogó alak teszi, a kik közül az egyik ül, a

79. Dexileos síremléke.

másik áll, vagy alkalmilag mind a kettő áll. A kézadás a görögöknél sokkal komolyabb és szokatlanabb dolog volt, mint nálunk: a kézfogás erősítette meg az esküt, ez volt az ünnepélyes üdvözlés, de mindenekelőtt a hosszabb elválás előtti búcsúzás jele. Mikor pl. Agamemnon Iphigeniának föláldozása előtt hosszabb

és szomorúbb válásra búcsúzik tőle, mint a hogy a leány sejti, így szól hozzá:

Óh csókolj meg és add jobbodat,
Atyádat most hosszú időre elhagyod.¹

80. Korallionnak, Agathon feleségének síremléke.

Ez a jelentése a kézadásnak a sírköveken is; az alakok arczkifejezésében és magatartásában bizonyos szomorúság kíséri, a mely az alkalomhoz illő. Igazán érzett gyász, annak akár valószerű, akár conventio-

¹ Iph. Aulisban 679—80. vers, Csengeri János fordítása szerint.

nális kifejezése a sírköveken nem látható, kivéve talán azt a vonást, hogy az alak fejét a szomorúság megszokott gesztusával tenyerébe hajtja. Az érzelmeknek fékezése, az előkelő tartózkodás inkább a reliefben ábrázolt képzelt búcsúzáshoz illik, mint magához a jelenethez, a mint az a valóságban végbement. Ha szemünk előtt tartjuk, hogy a görögök, különösen az asszonyok, fájdalmuk kifejezésében éppen nem szoktak volt tartózkodók lenni, hogy gyakran még a törvényhozás útján is kellett azt korlátok közé szorítani, föl kell tennünk, hogy a köznép is átértette a szobrászat azon szabályait, föltételeit, melyek az ábrázolásnak bizonyos határokat szabnak, vagy hogy megvolt a népben, talán a törvényhozás által is belénevelt érzés, mely a szenvedély erősebb kitöréseinek megjelenítését a sírreliefeken nem tartotta illő dolognak.¹ Bármint legyen is ez, bizonyos, hogy a szobrászok a fájdalom kifejezésében való mérséklésnek szabályát szellemében és betű szerint is követték. Az érzelmek symbolikus kifejezésében némi változás, bizonyos módosítás a csoportosításban és a művészi elrendezésben tapasztalható akkor, ha a búcsúzási jelenetben az a fél, a ki hosszú útjára készül, pontosabban meg van jelölve. Az egyik domborművön például a rabszolganő sarut köt úrnőjének lábára, mielőtt az útjára indul. Egy másikon az ifjú, a ki búcsút vesz egy öregebb embertől, lóva mellett áll, hogy arra fölpattanva elinduljon. Bizonyára ez a gondolat lebegett a tervező

¹ Egészen magában áll az a dombormű, a mely egy haláltusájában visszahanyatló nőt ábrázol, a kit gyászoló családja vesz körül (Percy Gardner, Handbook of Greek Sculpture. Fig. 66). Megjegyzendő, hogy a család nem athéni, hanem plataiai.

szobrász szeme előtt, bár, mint később látni fogjuk, a ló ábrázolásának más oka is lehetett.

Gyászoló alakok, mint már fentebb jeleztük, ritkán szoktak sirköveken előfordulni; a gyász csak úgy nagyjából jeleztetik az arcz szomorú kifejezésében.

81. Fiatalember siremléke.

Van azért ezen szabály alól is néhány kivétel, különösen a mellékalakok ábrázolásában: az egyik stelén, mely más tekintetben is bizonyos eredetiséget tüntet föl, ura lábánál összetöpörödött kis rabszolga ül. A főalak, egy gyönyörű idomú athleta, sirkőre támaszkodik; mind az ő, mind a vele szemben álló öreg em-

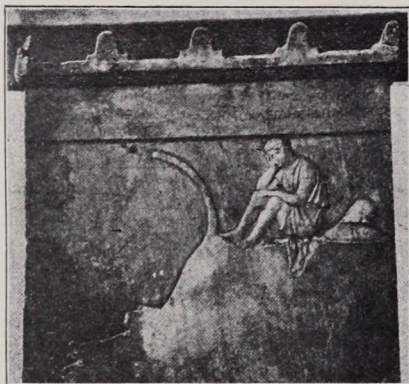
ber arczán mély szomorúság tükröződik vissza, mely elárulja, hogy itt, bár a jellemző kézszorítás elmaradt, végső búcsúzásról van szó. Ennek a csoportnak szobrásza kétségkívül Skopas hatása alatt állott, a ki az érzelmek kifejezésének volt nagy mestere; a részletek kidolgozásában azonban a mű szerzője nem éri el mintaképének művészetét. Ilyen esetek, a mikor tudniillik a stele reliefjén sírkő van ábrázolva, nem gyakoriak. Ez inkább a temetési lekythosokon fordul elő, a melyeknek ábrázolásai a stelékéhez hasonló tárgykörből vannak véve. Egy másik sírkövön a rajta látható alak levertsége világosan elárulja, hogy magát az elhunytat akarja ábrázolni. Ez egy sajátságosan egyszerű, lapos dombormű, mely az elhunyt ifjút a hajó orrán ülve tünteti föl, a mi nyilvánvalóan azt jelenti, hogy a tengerben veszett el; a mellette levő pajzs és lándzsa pedig azt mutaja, hogy valószínűleg nem volt hajós, hanem katona, a ki vagy mint hajóskatona (ἐπιβάτης) szolgált a hajón, vagy csak egyszerűen utasként került arra. Gyászoló, rendesen női alakok szobrait eléggé gyakran állították föl sirokon. Ezek rendesen sziklán vagy a földön ülve ábrázoltatnak, a mint fejöket kezökre hajtják. Hasonló alakokat láthatunk a gyászoló nők híres sidoni sarkophagosának¹ oromszerű végén, a melynek tárgya az attikai domborműves sirokról van kölcsönözve. Egy másik hasonló domborművet magában Athénban találtak, mely gondos munkájú emlék metopéjéről ered.²

Az eddig említett síremlékek képei, akár az elhunyt halálára, akár csak élete körülményeire vagy szoká-

¹ P. Gardner, Sculptured Tombs, Fig. 82.

² P. Wolters, Athenische Mittheilungen, XVIII. Dl. I.

saira vonatkoznak, egyetlen vonással sem utalnak a sirontúli életben való hitre, vagy ezen hittel összefüggő szokásokra. Ez így van a legjobb időszakból származó attikai sírkövek legnagyobb részénél. Van azonban a síremlékeknek egy csoportja — ezek rendesen Athénen kívül és csak ritkán, különösen a későbbi időkből, magában Athénben kerülnek elő —, a melyek világosan herosként tüntetik föl az elhunytat, azaz

82. Katona síremléke.

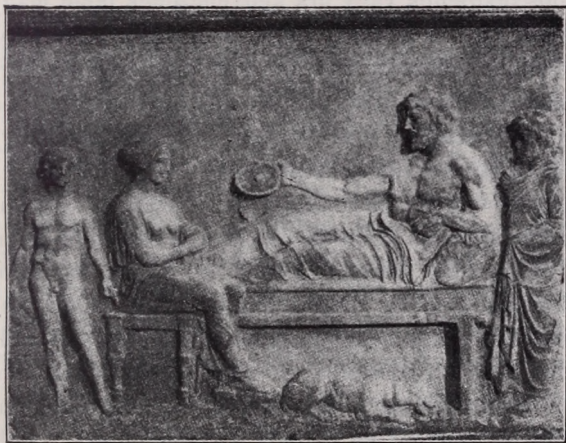
olyannak, a ki emberfölötti hatalommal a síron túl is folytatja életét és a ki utódaitól adományokat megáldozatokat kér és követel. Ennek a hitnek kifejezését láthatjuk azokban az áldozatot hozó alakokban, a melyek gyakran jelennek meg a domborművel díszített sirlekythosokon. Az elhunytak heroizált alakban való ábrázolása, a mint trónon ülve fogadja az elébe járó tisztelgőket, úgyszólván alig fordul elő Athénben, bár néha, római korból való sírköveken, ott látjuk az elhunytat lova mellett állva, a mint ital-áldozatot fogad

el. Az egyetlen ide sorozható típus, a melyet a virágkorabeli athéni sírkövek között találunk, a halotti, vagy ú. n. herosi lakomát föltüntető sírkövek. Ezeken az elhunyt pamlagján pihen, lábánál gyakran ott ül felesége, míg egyéb hozzátartozói ételt meg italt hoznak neki. Első pillanatban azt hihetnők, hogy itt is csak egy, az elhunyt életéből vett jelenettel van dolgunk, mely az asztal nyújtotta élvezeteket ábrázolja, a mint más reliefeken a gymnasium szórakozásai, az öltözködés, vagy a családi élet egy-egy jelenete vannak megörökítve. De ha ezeket az ábrázolásokat azokkal az emlékekkel vetjük össze, a melyeket Asklepiosnak ajánlották föl, a ki pedig inkább heros, mint isten és a melyeken az isten felé közeledők nyilvánvalóan áldozatokat hozó hívők, nem pedig szolgálatot teljesítő szolgák, világosan láthatjuk, hogy az itt szóban forgó sírköveknek vallásos jelentésök van. Valamint Spartában és más helyütt a trónon ülő alakok, úgy itt is bizonyára az elhunyt olyképen ábrázoltatik, a mint a följajánlott áldozati tárgyakat átveszi, a melyeket leszármazottjai sírjához visznek; az emlék valószínűleg egyrészt az ilyenfajta áldozatokat akarja megörökíteni, másrészt jelképesen magát az áldozatot is helyettesíti.

A sirontúli életre célzó egyenes utalások az itt említett eseteken kívül ritkán találhatók domborműves sírköveken. Kevés nyoma maradt szintűgy annak az elterjedt hitnek, mely Charonra meg a Hades országába való leszállásra vonatkozik. Csak egyetlen, későbbkori sírkövön látunk egy révészt, a ki talán Charon, a mint a halotti lakomára összegyűlt csoporthoz közeledik. Az össze nem tartozható dolgoknak összekapcsolására, a mint itt előfordul, a lekythosok

ábrázolásai is szolgáltatnak példákat; de minthogy a tárgy annyira szokatlan, az adott magyarázatot már több helyről vonták kétségbe és más jelentést kerestek a csónak ábrázolása számára.

A sírköveken gyakran szerepelnek symbolumok, a melyeknek magyarázata sok vitára adott alkalmat. A kigyónak a sírral való összefüggése eléggé isme-

83. Heros-lakoma ábrázolása sírkövön.

retes, az athéni sírok domborművein mindazonáltal csak kivételesen fordul elő. Gyakran állítottak a sírok fölé sphinxeket és sireneket, a melyek valószínűleg a halál titokzatos geniusát jelképezik: a halál oly borzasztó, mint az egyiknek talányai és a másiknak éneke. Nem olyan könnyű az állatszobrok fölállításának szokását megmagyarázni: a bika meg a vadászkutya szobrai (l. 75. kép) a mai Kerameikosnak a legszembe-
tűnőbb emlékei, de előfordulnak más állatok is. Gyakran az elhunyt neve szolgáltatja az alkalmat az állat

megválasztására —, így Leon siremlékén ott látjuk az oroszán domborműves képét,¹ az Akropolison a nyelv nélküli nőtény oroszánt állítólag annak a hősie Leaina-nak emlékére állították fel, a ki Harmodios és Aristigeiton barátnője volt és a kínzások ellenére sem árulta el barátainak nevét. A bikának jelentését hasonló irányban kell keresnünk.³ A kutyát a sir gondos őrzőjének vagy ura kedvenczének lehet magyaráznunk, de meglehet, hogy ezen kívül valamilyen symbolikus jelentése is van, mert ott találjuk a heros-lakoma domborművein is, a kígyóval együtt pedig szerepel Asklepios tiszteletében. Sokféleképen magyarázták a sírköveken ábrázolt lónak jelentését. Sokszor természetesen a relief tárgyának részeként szerepel; gyakran azonban a domborművű kép sarkában jelenik meg négyzetes keretbe foglalt ló-fej, a mi arra a gondolatra vitte a magyarázókat, hogy ennek valamilyen közismert avagy symbolikus jelentéssel kellett birnia. Úgy értelmezték például ábrázolását, hogy ilyenkor az utazás vagy valamilyen hadivállalatnak jelképe és tényleg ez lehet a lónak jelentése, a mikor ott áll mellette a felszállni készülő lovas. De Dexileos kétségkívül azért van lovon ábrázolva, mert lovasként vett részt a harcban. Legáltalánosabban azt a nézetet fogadták el, hogy a ló a sírköveken az elhunyt rangját jelzi; Aristoteles említ is példát, a mikor egy, a lovagi rendbe fölvett ember ennek az eseménynek emlékére egy lószobrot állíttatott föl.³

¹ Percy Gardner, *Sculptured Tombs*. Fig. 50.

² A bika szobra a névben rejlő vonatkozás miatt került *Dionysios* sírjára: a bika nem más, mint annak az istennek (az ἄξιος ταῦρος *Dionysos*-nak) jelképe, kinek nevét a sír lakója viseli. L.

³ Ἀθηναίων πολιτεία cap. 7.

A márványvázák, lekythosok és lutrophorosok egyaránt, a melyeket a sírokra állítottak, gyakran mutatnak domborműves díszet, a mely a stelék ábrázolásaihoz hasonló és az elsorolt képtípusok egyik vagy másik osztályába tartozik. De már az agyag-lekythosok, azaz a halott számára festett vázák,¹ a melyeket vagy beletemettek a sirba, vagy arra ráhelyeztek és gyakran szilárdan beletögzítettek számukra készített aljakba, másnemű tárgyakat tüntetnek fel, bár itt is megvan többnyire a gyászra való vonatkozás. Érdekes megfigyelni, mennyiben egyeznek ezek a vázaképek a domborművek tárgyaival és mennyiben térnek el egymástól mind kivitelük, mind tárgykörük tekintetében. Ezek a lekythosok, fehér alapra alkalmazott körvonalas meg sokszínű díszítésükkal, magukban véve külön osztályt alkotnak, és úgy látszik, kizárólag sírdíszítés céljaira szolgáltak. Érdekes róluk e helyen röviden beszámolni, nemcsak azért, mert közelebbről megmagyarázzák és kiegészítik a sírkövek képeit, hanem azért is, mert az attikai művészet egyik jellemző termékét teszik, a melyet legjobban Athénben lehet tanulmányozni. Athénben ugyanis roppant nagy számban találtak ilyen festett lekythosokat, szintűgy Eretriában, mely nagyon előkelő temetkezési hely lehetett, úgy hogy a két városból ezeknek a remek vázáknak páratlan gazdagságú gyűjteménye került az athéni nemzeti múzeumba.

A lekythos-képek között első sorban gyakran találunk a mindennapi életből vett jeleneteket; ezek a más vázákon található képektől sokszor meg sem különböztethetők, és akárhányszor valószínűleg semmi

¹ Lásd I. kötet 170. lap.

különösebb jelentéssel nem bírnak. Láttuk, hogy a steléken milyen közönségesek azok az ábrázolások, melyek az athletát vagy a vadászt kedvelt foglalkozása közepett, a nőt az öltözködésnél, ékszereivel babrálva mutatják be; természetes tehát, hogy a lekythoson található hasonló képeket hasonlóképen fogjuk értelmezni, úgy t. i., hogy ezek is az elhúnytát élete tipikus foglalkozásában akarják megörökíteni. A többi tárgyak, a melyek a domborműves emlékeken előfordulnak, csak nagy ritkán, vagy egyáltalában nem találhatók a lekythosok képei között; ezeknek e helyett egészen más tárgykörük van, melyet a halálra való állandó vonatkozás jellemez. A lekythosok ilyenmő képei háromfélék: temetésnek valószínű vagy ideális ábrázolása, a sírnál tett látogatás, és a Hadesbe való utazás. A temetés jeleneteiből rendszeren kettő szerepel: az elsőnél a halott ágyon vagy ravatalon van kiterítve, melyet a gyászoló rokonok körülállanak, a kik itt gyászuk kifejezésében nem mutatnak oly tartózkodást, mint azt a domborműveken láttuk; a másik a halottnak sírbahelyezése, a mely vagy úgy ábrázoltatik, a mint a valóságban történt, vagy — s ez a gyakoribb eset — idealizálva van, t. i. két genius, a Halál és az Álom, a sírba teszik a halott testét, a mely azonban nem mutatja a halál dermedtségét, hanem inkább álomba merült emberként ül vagy hanyatlik le a két genius karjaiban. A háttérben gyakran ott látni magát a sirt is. A sírnál tett látogatás a valóságnak megfelelően van megfestve: az elhúnyt rokonai, rendszeren nők, széles, lapos kosarakban szalagokat és koszorúkat vagy másféle ajándékokat hoznak, hogy azzal a sirt feldíszítsék; sokszor meg maga a halott is ábrázoltatik, a mint a többiekhez egészen

hasonlóan a siremlék lépcsőin áll avagy ül, és átveszi a neki szánt dolgokat vagy üdvözli a látogatására jött barátait. Ebben az esetben talán vonatkozást lehet megállapítani az elhúnytnak a stelén ábrázolt képére, de a vázafestő a helyett hogy egy más művészi alkotást utánozzon, inkább a maga módja szerint akarja a halott jelenlétét kifejezésre juttatni. Néha mégis előfordul, hogy a vázán az elhúnyt úgy van

84. Lekythos-kép : látogatás a sírnál.

lefestve, a mint a sírkő festett avagy domborművű képei szokták megjeleníteni. Egy másik mód, melylyel az elhúnyt a vázaképek ezen jeleneteiben ábrázolják, az, mikor *εἰσωλον*, azaz kis, lepkéhez hasonló szárnyakkal ellátott emberi alakban tüntetik fel. A Hadesbe való utazás képeinél ott szokott lenni Charon a maga csónakjával, a kinek ábrázolásánál akárhányszor egy-egy révész szolgálhatott a festőnek mintaképül; a Styx mocsaras partját sokszor sás jelzi; néha Hermes is megjelenik, mint a halottak kísézője és vezetője.

Az elhunyt meg gyakran a temetésnél kapott ajándékokból czipel magával néhányat a révész sajkájába; sőt előfordul a hely jelölésében az a sajátságos zavar, hogy Charon sajkájával a sírhoz közeledik, hogy annak lakóját magával vigye.

A lekythosok festett és a siremlékek domborműves képei együttevve egy és más tekintetben felvilágosítanak minket arról, hogy miképen gondolkodtak a görögök a halálról és a halál utáni életről. Kétségtelen, hogy e hitben és a velejáró szertartásban különféle, egymással meg nem férő nézetek keveredtek össze.

A legáltalánosabb nézet, úgy látszik, azt tartotta, hogy az elhunyt annak a helynek közelében, a hol a teste nyugszik, folytatja létét; hogy jelenlevőként fogadja a sírját látogató rokonait s azok ajándékait; hogy úgy jelenik meg nekik, a milyen életében volt, vagy hogy kis szellemként lebeg hozzátartozói és siri ajándékaik körül. Evvel a hittel kapcsolatban eszünkbe kell hogy jusson az a leírás, a melyet Platon Phaidonjában ad, a mikor azt mondja, hogy azok a lelkek, a kik földi életükben túlságosan tapadtak testükhöz és ennek következtében nagyon bemocskolódtak, a halál után sem tudtak a testtől teljesen megszabadulni és a temetkező hely környékén lebegnek. E felfogás mellett, a mely az elhunytat a sirban jelenlevőnek veszi, és néha azzal felbonthatlanul összezavarva, bizonyos vonatkozásokat találunk Charon mondájára, a nélkül azonban, hogy ezek a sirontúli élet egyéb részleteire utalnának. A Hades egyéb mythosai, a halottak feletti ítélkezés, a halál utáni büntetés és jutalmazás, a melyekről költők és philosophusok megemlékeznek, nem tükröződnek vissza

a népies felfogásban, a mint és a mennyiben ezen emlékeinkben kifejezést nyer.

Az athéniek domborműves sírkövei nemcsak azért értékesek számunkra, mert arról tanuskodnak, hogy miképen gondolkodott a nép a halálról, hanem azért is, mert fontos adatokat szolgáltatnak a mindennapi élet megismeréséhez, jelentékeny mértékben kiegészítvén és helyesbitvén azt, a mit az irodalmi hagyomány révén tudunk róla. Különös figyelmünkre méltó a nők kiemelkedő szerepe a siremlékek képein, a férj és feleség, a szülők és gyermek együttes ábrázolása, a családi élet bensőségének feltűntetése. A görög életnek ezen vonását könnyen szem elől téveszthetnők, ha nem nyert volna kifejezést ez emlékekben. Lehetetlen elgondolnunk, hogy az, a mit a gyász, tehát a legmélyebb érzés emlékein megörökítettek, ne lett volna meg, ha mindjárt nem is szembeötlő módon, a valóságban, és hogy mindez nem gyakorolt volna mélyes hatást életükre és jellemükre.

TIZENKETTEDIK FEJÉZET.

Athén a hellenisztikus és a római korban.

Az athéni épületek, a melyekkel eddig foglalkoztunk, az athéni népnek voltak alkotásai, szükségleteiknek és törekvéseiknek spontán termékei; és ha ez épületek egyike-másika eredetét egyes embereknek köszönhette is, a mi különösen a periklesi korban történt, meg kell gondolnunk, hogy ez a férfiú az athénieknek tipikus képviselője volt, a ki csak irányította annak művészi módon való megtestesítését, a mi polgártársai lelkében már meg volt. Másképen áll a dolog a hellenisztikus korban; akárhány főbb épületnek pusztá neve elegendőképen tanusítja, hogy azok idegenek bőkezősége, nem pedig a város felvirágoztatása kedvéért vagy lakosainak a köz iránt való érdeklődése folytán jöttek létre. Az a kimagasló hely, a melyet Athén magának a világ megbecsültetésében költői, philosophusai és művészei által kivívott, a legtöbb esetben biztosította emlékeinek megőrzését; de ebben a korban Athén már inkább a multban szerzett hírnevéből, mint a jelen hatalmából és az azzal kapcsolatos gazdagságából élt. A derekasság s a nyomában járó sikerek elhagyták Görögországot, Nagy Sándorhoz szegődtek, azt követték keleti hódí-

tásaiban; a művészetben és irodalomban való vezető szerep pedig átszállott Alexandriára, Antiochiára és Pergamonra. De mivel Athén a szellemi élet és a művészet terén oly megbecsülhetetlen kincseket adott a világnak, s a hagyományszentestette közfelfogás most is a hellenizmus központjának ismerte el, uralkodók, a kiknek szemében hellenizmus és műveltség egyértelműek voltak, versenyre keltek egymással, hogy a várost drága és nagyszerű építkezésekkel díszítsék. Ezekről az épületektől természetesen nem várhatjuk el sem azt a művészi tökéletességet, sem a köznek és a művészetnek azt az együttműködését, a mely a régebbi kor alkotásait létrehozta; de azért az emlékek közül akárhány még ma is oly jelentős, hogy azokat a régi Athénnek egyetlen leírása sem mellőzheti.

A hellenisztikus kor első részében Athén hírneve megakadályozta a régi emlékek lerombolását, sőt azt eredményezte, hogy még újabb ajándékokkal gazdagodott. Nagy Sándor mindig tisztelettel bánt Athénnel, noha az neki ellensége volt. Mondják, hogy ő küldte vissza Athénbe a zsarnokölők szobraiát, a melyeket Xerxes magával vitt volt Perzsiába; az Akropolison pedig különböző fogadalmi ajándékokat állított fel zsákmányából, melyet attól az ellenségtől szerzett, ki másfél századdal ezelőtt lerombolta volt Athén szentélyeit. A barbárokkal és Ázsiával ősidők óta folyó viaskodásban, a mely a trójai háborúig, sőt még előbbi időkre is visszanyúlik, Nagy Sándor, mint Görögországnak és Európának hivatott védője lépett fel. És érdekes megfigyelni, hogy idejében és kétségtelenül jórészt az ő, valamint tanítójának, Aristotelesnek, befolyása következtében Athén oly kimagasló

helyet biztosított magának a hellén városok között, a melyet a maga erejéből, sem államférfiainak ügyességével, sem katonai és tengeri hatalmával soha elérni nem tudott. Nagy Sándor példáját követték utódai. Innét van, hogy a Nagy Sándor halálát követő korokban, bár annak küzdelmeiben és cselszövéseiben Athén nem játszott valami dicső szerepet, épületei és emlékei nem szenvedtek túlságosan a háborús idők viszontagságaitól.

Eléggé sajátos, hogy az az emlék, a mely a demokratikus Athénnek talán utolsó alkotása, egyúttal első példája annak az építészetnek, a mely szoros kapcsolatban áll az egyeduralkodói gőggel. Egy kis diadalivról van itt szó, a melyet 318-ban állítottak fel a Kassandros serege felett aratott jelentéktelen győzelem után. Kassandros dicséretére válik, hogy ezt az emléket nem bántotta, a mikor rövid idővel később Athén az ő hatalmába került; Pausanias idejében még látható volt. Már megjegyeztük, hogy phaleroni Demetrios, a philosophus és szónok, a ki Kassandros védnöksége alatt Kr. e. 317-től 307-ig állott Athén ügyeinek élén, megtiltotta a sírok költséges díszítését. Nagyszabású építészeti alkotása az a hatalmas oszlopcsarnok, a melylyel Eleusisben a mysteriumok nagy termét megtoldotta; ezt a csarnokot Philon építész tervezte, a kit Lykurgos foglalkoztatott. Athénben phaleroni Demetrios tevékenysége nem hagyott mélyebb nyomokat; kivéve, hogy saját képmását hihetetlenül nagy számban állította fel: háromszázhatvan szobrot háromszáz nap alatt; de ezt a sok, gomba módra termett szobrot még rövidebb idő alatt döntötték le, mint a mennyi felállításukhoz kellett; bukása után állítólag csak egy szobrát hagyták meg az

Akropolison. Körülbelül ebben az időben voltak Athén legértékesebb emlékei az elpusztítás komoly veszedelmének leginkább kitéve; Athena Parthenos szobráról az aranyat állítólag Lachares zsarnok szedette le. Mivel azonban a szobor még ezután is, évszázadokon keresztül, Athén fő látványosságai közé tartozott, fel kell tételeznünk, hogy Lachares rablásait vagy túlozták vagy pedig a zsarnokot kényszerítették, hogy a remélt zsákmányról lemondjon, mielőtt az istenképet elpusztíthatta. Athén szabadságának úgynevezett visszaállítása Demetrios Poliorketes által sokkal rosszabb következményekkel járhatott volna. De, jóllehet az athéniek a legdurvább szentségtöréshez adták beleegyezésüket, a mikor fölszabadítójuknak a Parthenon opisthodomosában adtak lakást, ez az eljárásuk forrásaink szerint nem vezetett az épületnek vagy tartalmának károsításához. Ez a kor különben azért is érdekes, mert nagyon hozzájárult ahhoz, hogy Athén előkelő helyét a régi világban biztosítsa; ebben az időben tanítottak itt: Zenon a Stoa Poikilében, a mely a követőitől alkotott iskolának adta nevét; Epikuros pedig az ő városi kertjében, Melitében — tehát nem úgy, mint Platon és Aristoteles kültelki kertekben. Ebben az időben történt Athén lakosságának első ismert népszámlálása, a melyet phaleroni Demetrios tartott; e szerint volt Athénben 21,000 polgár, 10,000 metoikos vagy idegen és 400,000 rabszolga. Ezek a számok körülbelül 100,000-nyi, vagy még nagyobb számú szabad lakosra engednek következtetni; a rabszolgák száma, a melynek megállapítása valószínűleg nehezebb volt, óvatos kutatók mérlegelése szerint erősen túlzott.

Az első idegen uralkodó, a ki Athén városának

diszítéséhez hozzájárult, Ptolemaios volt, valószínűleg Philadelphos, a ki Kr. e. 285-től 247-ig uralkodott. Ő az agora közelében nagy gymnasiumot épített, a mely valahol az Attalos stoája mögötti vidéken feküdhett. Ez az épület a városnak legterjedelmesebb és legköltségesebb ilyenmő épülete lehetett, mely azonfelül könyvtárt is foglalt magában. Mind a két tekintetben Ptolemaios ugyanazokban az előnyökben részesítette Athént, mint a tulajdon országának fővárosát, Alexandriát. Egy másik gymnasium, a melyet körülbelül ugyanebben az időben alapítottak egy heroonnal kapcsolatban, a mely Diogenesnek, a makedoniai hadvezérnek volt szentelve — innét Diogeneionnak is hívták —, összefüggésben állott az athéni ephebosi-intézménnyel; nyomát sok felirat őrzi, elrendezését és tervrajzát azonban nem ismerjük közelebbről. Erről a gymnasiumról azt lehetne mondani, hogy egy bizonyos időben Athén egyeteme volt, mert itt gyülekeztek össze az ephebosok, vagyis a katonai és szellemi nevelés alatt álló athéni ifjak testülete, hogy az irodalomról, geometriáról, retorikáról és zenéről előadásokat hallgassanak. Itt állították fel az ő igazgatóiknak, vizsgálóiknak (κοσμηταί) szobrait, a melyeket most nagy számban láthatunk az athéni múzeumban.

Egy másik uralkodó-család, mely Athént, mint a hellén műveltség fővárosát, részesedni engedte abban a pompában és gazdagságban, melylyel saját székhelyét diszítette, a pergamoni királyok, az Attalidák, családja. *I. Attalos* Kr. e. 201-ben látogatta meg Athént; és nagyon könnyen lehetséges, hogy ez alkalommal állította az Akropolison *fogadalmi ajándékként* a szobrokat, a melyek Kis-Ázsiában a gallok előtt aratott győzelmeit megörökítették. Ez a fél élet-

nagyságú bronzszobrokból álló sorozat az Akropolis falán, a Dionysos-színház felett nyert elhelyezést. Egyes alakjainak márvány-másolatai szétszórva találhatók Európa különböző múzeumaiban. Pausanias szerint a csoportozatnak tárgya négyféle volt: az istenek és az óriások küzdelme; az athéniek csatája az amazonokkal; az athéniek és a perzsák mérkőzése Marathonnál, és végül Attalos és népének harcza a gallokkal Mysiában. A ránk jutott másolatok mind a négy tárgykörre szolgáltatnak példákat. Attalos saját magának hízelgett, a mikor e szoborcsoportokban harczait egy vonalba állította az athéniek marathoni hősiességével, valamint azokkal a mythikus küzdelmekkel, a melyekben ők a perzsák elleni küzdelmeiket jelképesen dicsőítették, de hízelgett velök az athénieknek is, a mennyiben az Ázsiát pusztító ellenség leverésének ábrázolásában közvetett vonatkozást láthattak azon vitézkedésükre, melylyel ugyanazt az ellenséget Kr. e. 278-ban Thermopylainál feltartóztatták. Fia, *Eumenes*, a ki folytatta apja munkáját mind a gallok leigázásában, mind pergamoni nagyszerű építkezéseiben, felülmúlta atyját Athénnek műemlékekkel való díszítésében is; ő építette a róla elnevezett *oszlopcsarnokot*, a mely a Dionysos színházát a Herodes Odeionjával köti össze. Ennek az oszlopcsarnoknak első sorban az volt a rendeltetése, hogy a színház látogatóinak hirtelen zápor alkalmával védelmet nyújtson; de a mellett az Akropolis déli oldalának is pompás építészeti befejezést teremtett. Az oszlopcsarnoknak manapság leginkább szembetűnő része, a mögötte levő terrasset támasztó arkádsor,¹ akkor, a mikor a csarnok

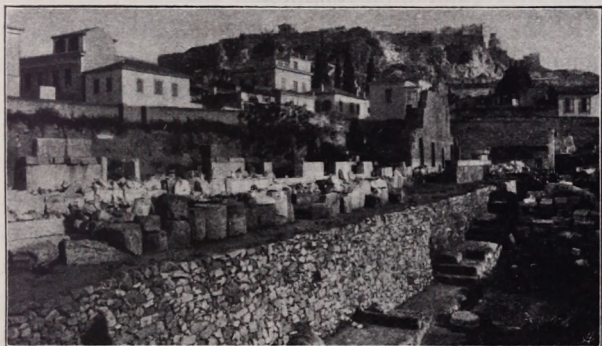
¹ Lásd I. kötet, 49. lap, 15. kép.

teljes épségében fennállott, láthatatlan volt, mert homlokzatát négyzetkövekből épült fal borította, melynek maradványai helyenként még megmaradtak. A fal felső részében piraeusi mészkőből állott, alsó részét hymettosi márványlapok burkolták. A fal előtt remek arányú, kettős oszlopsor húzódott végig; egykori jellegről csak alapépítménye és oszlopainak néhány töredéke nyújt felvilágosítást; ezeket csak nemrég fedezték fel. Nyugati részén a csarnok a hozzá csatlakozó Odeion építésekor némi változtatásokat szenvedett.

II. Attalos, Eumenes utóda, szintén nagyszerű *oszlopcsarnokkal* ajándékozta meg az athénieket, a melynek maradványai még most is láthatók; a két vége tekintélyes magasságban most is fennáll; épségbenmaradásuk annak a körülménynek köszönhető, hogy ezen részek Athén későbbi falaiba voltak beépítve. Ez a stoa az agora szomszédságában terült el és egyik oldalán az eredeti nyílt teret, vagy annak egy későbbi kiterjesztését zárta be. Az épületnek alaprajzáról némi fogalmat alkothatunk maguknak az itt közölt képről. Nagy, kétemeletes csarnokból állott, a mely az agora felé nyílt és kettős sorokban elhelyezett oszlopokra támaszkodott; mind a két végén egy-egy fülke, exedra, volt márványpadokkal, hátsó részén pedig kis, négy-szög-alaprajzú szobák sora vonult végig, a melyek boltokul vagy hivatali helyiségekül szolgáltak. Fényűzés és kényelem tekintetében az egész épület valószínűleg különb volt, mint Athénnek bármely más régibb épülete. Az architrav megmaradt részein olvasható nagy betűs felirat jelenti, hogy a stoa Attalos ajánlásaként épült.

Egy másik ázsiai fejedelem, a syriai Antiochos Epiphanes, még nagyravágóbb tervet szőtt Athén

díszítésére. Be akarta végezni az *olymposi Zeus* hatalmas templomát, a mely Peisistratos idejében megkezdve Athén legdicsőbb napjain át befejezetlenül állott. Antiochos tervére, melynek keresztülvitelét Kr. e. 164-ben bekövetkezett halála gátolta, vonatkozik Livius dicsérete „unum in terris inchoatum pro magnitudine dei.” Bár az építménynek alapozása részben Peisistratos idejébe tartozik, a befejezése pedig (együtt azokkal

85. Az Attalos-stoa maradványai.

a részekkel, a melyeket ma még látunk belőle) Hadrianus korába esik, mégis Antiochosnak kell tulajdonítanunk az óriási templomnak tervezetét, a mely egyike volt az ó-világ legnevezetesebb szentélyeinek. Elégge sajtáságos, hogy a keleti király az athéni templom építését római polgárra, Cossutius építészre bízta, a ki minden valószínűség szerint nem volt, mint a legtöbb római nevű művész, görög származású — legalább erre enged következtetnünk az a mód, a mint Vitruvius nemzetiségét tárgyalja. Vitruvius leírása alapján, melyet a templom arányairól és építészeti jellegéről ad, feltételezhetjük, hogy a templom építkezése már

oly közel járt befejezéséhez, hogy annak szépségét nemcsak építész, hanem már a nagyközönség is értékelni tudta. A templom építésénél először azt az oszlopokat szokták volt felállítani. Úgy látszik, hogy Antiochos halálakor, mely a munkának egyelőre véget vetett, már készen állt a templomot övező kettős korinthosi oszlopsornak tekintélyes része. Sulla állítólag ezekből az oszlopokból vitt el néhányat Rómába a Juppiter Capitolinus temploma számára; ezek vagy azok közül valók voltak, melyek az athéni templom számára még nem voltak teljesen elkészítve, vagy lehetek utóvégre teljesen megfaragott és fölállított oszlopok is. A templomot két sor oszlop vette körül; azonkívül a homlokzati oldalak előtt még egy-egy nyolcz oszlopból álló sor állott, úgy hogy a befogott templom tulajdonképen tetrastylos; a cella inkább hosszúkás és keskeny volt. Felül, az ég felé nyitva volt, a miért is Vitruvius a hypaethralis templomok példájaként említi. Vitruvius leírásának a Parthenonra való vonatkoztatása tudvalevőleg sok zavarra adott alkalmat,¹ a mennyiben soká ezt is hypaethralis templomnak tartották. Az Olympieion oszlopai a korinthosi rendszert legszebb kifejettségében mutatják és ennek az oszloprendnek talán legszebb példái; magasságuk 17·25 méter, alsó átmérőjük 1·70 méter. A megmaradt oszlopokon nincs olyan vonás, a mely azok hellenisztikus-kori eredetét kizárná. A templom befejezésének egy új, szintén félben maradt terve Augustus idejében keletkezett, a mikor javaslatba hozták, hogy a birodalom összes leigázott királyai és népei együttesen fejezzék be ezt a művet és a császár geniusának

¹ Dörpfeld, Ath. Mitth. XVI. 334.

86. Az Olympieion délkelet felől; a háttérben az Akropolis.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

ajánlják. Hadrianusnak volt fenntartva, hogy az Olympieion építését befejezze, a mit annyiszor megkezdték és ugyanannyiszor félbenhagytak. Nem tudjuk ugyan pontosan megmondani, hogy az épületből mennyi volt

87. A szelek tornya, a Boreas, Skiron és Zephyros reliefképeivel.

meg, a mikor a munkához hozzáfogott; de nincs okunk feltételezni, hogy ő Cossutius tervét lényeges pontokban megváltoztatta. A templomban óriási arany- és elefántsontszobrot helyezett el, a mely valószínűleg többé-kevésbé hű másolata volt Pheidias olympiai nagy szobrának.

Magánembertől származik egy másik emlék, a mely jókarban való fennmaradása folytán a modern Athénnek is egyik szembeötlő látványossága. Ez a *szelek tornya*, a mint rendszeren nevezik, vagy a Horologion, a melyet a syriai Kyrrhosból való Andronikos épített. Az épület nyolczszögű torony, a melynek mindegyik oldalára fent domborműben rá van vésve a nyolcz szélnek egyike. Mindegyik szél jelképes alakjában megfelelő attributumokkal ábrázoltatik s azonfelül neve is oda van írva. Boreas pl. az északi szél, bő ruhába burkolt, borzas, szakállas öreg, a ki Tritonként kagylóba fúj. Notos, az esős déli szél, szelid ifjú, a ki fölfordított kancsót tart kezében; Zephyros, félig meztelenül ábrázoltatik, ruhája tele van virágokkal; és Lips, a délnyugati szél egy hajónak farával van ábrázolva, a mi vagy az ő erejének győzelmi jele, vagy azt jelzi, hogy ő viszi a hajókat a saroni öblön fölfelé, haza Athénba. Az allegoria mesterkelt, de könnyen érthető; kiérzik belőle, hogy a szobrász ezeket a szélisteneket pusztá díszítő személyesítéseként alkalmazza, istenségükben már nem hisz; egész kivitelük, bár nincs minden művésziesség híján, mégis nehézkes, különösen a lebegő alakok lábai esetlenek. Vitruviusnak ezen épületről adott leírásából, arról értesülünk, hogy tetején egy bronz Triton volt, mely szélkakasként szolgált, a mennyiben az uralkodó szél irányában fordult és a kezében levő botjával rámutatott az illető szél reliefes alakjára. A napnak kitett oldalakon vonások voltak bevésve és egy kinyúló ércrúd volt alkalmazva, a mi annak jele, hogy az épület napóra gyanánt is szolgált. De ezen kívül volt rajta még egy más időjelző szerkezet is, a mely az épületnek másik nevét (Horologion annyit tesz, mint óra-

jelző) igazolta. Úgy látszik, hogy az épület belsejében vízióra volt; a padlójába különös csészék és vályúk vannak vágva, a melyek a hátsó részben levő medencével állanak összeköttetésben. Nem tudjuk, hogy miképen működött ez a szerkezet, de annyi bizonyos, hogy a csatornáknak levő vízmennyiség valamiképen jelezte az időt. Az épület belsejébe két ajtón át lehetett jutni, mindegyik előtt kis korinthosi csarnok állott. Eredeti tervén és rendeltetésén kívül még a helyzeténél fogva is érdekes a szelek tornya. Az Akropolisztól északra fekszik, némi távolságban attól a helytől, a melyet mi bizonyos valószínűséggel az agora terének tartunk. Minthogy pedig egy olyan épületnek, mint a milyen a szelek tornya volt, mely a modern városok tereit díszítő óratornyok rendeltetésével bírt, a forgalom és társasélet középpontjához közel kellett feküdnie, itt kapjuk a legrégibb bizonyosságot arra nézve, hogy a római idők vásártere már akkor, a mikor ez a torony épült, kelet felé fejlődött. Később majd szólni fogunk azokról a fontos kereskedelmi épületekről, a melyek rövid idővel ezután ezen a vidéken körülötte emelkedtek. Építésének idejét pontosan nem tudjuk, de Varro és Vitruvius iratai, a melyekben szó esik róla, az egyik határpont megjelölésénél segítségünkre vannak. E szerint az épület a Kr. előtti második századra, vagy az első század kezdetére tehető.

86-ban Kr. előtt Athén magára vonta Sulla haragját, a mikor Rómának Nagy Mithridatesszel folytatott küzdelmében meggondolatlanul ennek pártjára állott. Sulla Athénnel, úgy látszik, nem bánt oly kiméletesen, olyan tisztelettel, mint ezt előbbi hódítói tették. Már említettük, hogy lerombolta a szent és a piraeusi kapu közti városfalat. Az a domb, a melyet Sulla ezen a vidéken

a várossal szemben felhányt, ránk nézve jótéteménynek bizonyult, mert alatta épségben maradt meg a Kerameikosnak számos érdekes siremléke. Épületeket, úgy látszik, Sulla nem rombolt le, de elvitte az Olympeionnak néhány oszlopát. Egyedül csak a színház mellett elterülő Perikles-féle Odeion lerombolását lehet közvetve az ő rovására írunk. Ez az Odeion főleg fából, a perzsa hajók gerendáiból épült; a zsarnok Aristion, az Akropolisra vonulván vissza, felgyújtotta, hogy azt Sulla a fellegvár megtámadásakor fel ne használhassa. Jellemző erre a korra nézve, hogy az athéni embertől származó pusztítást egy barbár volt hivatta ismét jóvátenni. Ariobarzanes, Kappadokia királya, magára vállalta az Odeion fölépítését; munkája elég jól sikerülhetett, mert a rá következő századokban Athén látogatóinak még soká mutogatták az épületet.

Azok, a kiket eddig Athénnek idegen földről származó maecenasai-, diszítóiként felsoroltunk, Keletről valók voltak. Ezek Athénben annak a művészetnek és műveltségnek otthonát tisztelték, a melynek a hellenisztikus világ jellegét köszönheti. Mihelyt a római uralom korához érünk, azt találjuk, hogy a hellenizmus a Nyugat művelt osztályai között épp úgy terjedt el, mint Keleten; csak hogy itt a hellenizmus nem a görög fegyverek diadala folytán uralkodott, hanem ellenkezőleg a görög művészet és irodalom döntő befolyása következtében, a mely a barbár győzött leigázta. Athénre nézve a következmény azért ugyanaz volt. A rómaiak kénytelenek voltak Athénnek a művészetek és művelődés terén való elsőbbségét elismerni; bőkezű tisztviselők és császárok templomok, oszlop-csarnokok, könyvtárak és más épületek építése által rótták le elismerésüket és hálájukat a város iránt.

A legrégibb ilyenemű emlék Attikában, a melynek maradványai ránk jutottak, az eleusisi szentély kis Propylaiái, a melyeket Appius Claudius Pulcher épített Kr. előtt 48-ban; Cicero is foglalkozott azzal a gondolattal, hogy Appius Claudius példáját utánozza. Atticus barátjához ebben az ügyben intézett sorai fényes világot vetnek arra, hogy miképen éreztek és gondolkoztak a művelt osztályhoz tartozó rómaiak az ilyen dolgokról; Atticusnak küldött levelében (Ep. ad. Att. VI. 1.) ezt írja:

„Hallom, hogy Appius diszkaput (πρόπυλον) építtet Eleusisben; nem volna illendő dolog, ha én is emelnék egyet az Akademiában? Te majd azt mondod: igen. Ha így áll a dolog, írd nekem. Athént nagyon kedvelem. Szeretném ezt az én vonzódásomat megörökíteni. Gyűlölöm azt a szokást, hogy valaki a nevét arra a szoborra véseti, a melyet más valaki állíttatott.“

Athén különösen a császárok idejében nyert sokat ezeknek szeretete folytán. Már említettük, hogy a leigázott fejedelmek és népek Augustus iránt érzett tiszteletüknek az Olympieion befejezése által kívántak kifejezést adni. Bár ebből a tervből nem lett semmi, más jelentős építkezéseket hajtottak végre Augustus idejében, melyek a városnak hasznára váltak. Legfontosabb ezek közül egy nagy vásárcsarnok, azaz oszlopcsarnok~~ok~~októl bekerített tér, a melynek egy részét nemrégén tárták föl a szelek tornyának közelében. A nagy kapubejárat, a mely a régi agora felől vezetett ide, Athén látványosságai közé tartozott. A bejáratot négy dór oszlop sora alkotja, melynél a két belső oszlopot szélesebb köz választja el egymástól; az architravon levő felírás jelenti, hogy Julius Caesar

és Augustus költségén emelték és hogy Athena Archegetisnek volt ajánlva. Az orom tetején Lucius Caesar szobra állott, a kit Augustus Kr. előtt 12-ben örökbe fogadott és a kiben tizenhárom évvel később bekövetkezett haláláig Augustus utódát látták. A tér másik oldalán, a szelek tornyához közel, egy másik bejárat alapfalai látszanak. A közvetetlenül Athena Archegetis kapuján belül olvasható fölirat az olajvásár szabályzatát tartalmazza, a miből következtetik, hogy ez a piac főleg az olajnak, Athén főterményének eladására volt szánva. Bármint volt is ez a dolog, a vásárcsarnokoknak ebbe az irányba való kiterjedése megerősíti a már fennebb jelzett föltevést, hogy Athén kereskedelmi piacza (agorája) a római időkben előbbi helyéhez képest, kissé kelet felé eltolódott. Közel a szelek tornyához egy másik épületnek egynéhány íve tárul elénk, a melynek töredékes föliratán egy Athena Archegetisnek és a császári család tagjainak szóló ajánlás olvasható.

Egy további, Rómának és Augustusnak szóló dedicatio nyomai még most is láthatók az Akropolis leg-szembetünőbb pontján, a Parthenon homlokzata előtti szabad téren. Ez az épület kilencoszlopos *ión stülű kis-kerek templomnak* alakját mutatja; oszlopai és építészeti dísze az Erechtheion megfelelő részeinek utánzása, de hiányzik bennük a megmunkálásnak az a finomsága, a mely az Erechtheion részleteinek megadja sajátlagos értékét. Az architravra rávéssett nagybetűs fölirat jelenti, hogy a templomot Athén népe Rómának és Augustusnak ajánlotta. Kizárólag az athéniek elkorcsosodásának és nem holmi külső befolyásnak kell tulajdonítanunk azt az izléstelenséget, hogy ezt a sem művészete által, sem más irányban nem kiváló templomot odaépítették a Parthenon előtti térségre, melyet

oly soká szabadon megőriztek, hogy a Parthenon teljes egészében érvényesüljön. Ezen kornak egy másik emléke, a mely szintén az Akropolisznak inkább elcsúfitása, mint disze, az a nagy szobortalapzat, a melyre Agrippa lovasszobrát akarták fölállítani; még most is ott van eredeti helyén, a hol a Propylaiák és az Akropolisra vezető bejárat összképének hatását rontja.

88. A római piac kapuzata.

Athén népe, a mely ezekért az elcsúfitásokért egyes-egyedül felelős, egyébként joggal akarhatta Agrippát megtisztelni, mert az, mint hadvezér, nagy szolgálatokat tett a városnak s azonkívül színházat is épített a népnek a Kerameikoson. Ez a színház eredetileg föl-olvasások céljaira szánt épület volt; nincs határozott bizonyítékunk arra nézve, hogy az épületet Odeionnak hívták, a mely néven néha szerepel; helyzetét sem tudjuk biztosan. Néha rövidesen Agrippeion néven említik. A Propylaiák oldalán, Agrippa szobortalapza-

tával szemben egy Germanicusnak szóló felirat olvasható, a mely szobortalapzatra van vésve; ez eredetileg az ötödik századnak közepe előtt, hadizsákmányból emelt szobornak szolgált alapjául; a talapzatán rajta volt az eredeti fölirat is, a mely jelentette, hogy a szobrot athéni lovagok ajánlották föl.¹ Itt valószínűleg a Cicerótól kifogásolt eljárásnak egy példájával állunk szemben, a mikor t. i. régi emlékeket új felírás alkalmazásával másnak ajánlottak. Pausanias athéni látogatása idején látta az eredeti szobrot és annak párját a Propylaiák másik oldalán, de ő a fölirat egyik nevének félreértése folytán a szobrokat helytelenül Xenophon fiainak tulajdonította.²

Az Augustus után következő császárok kora nem hagyott Athénben semmiféle nyomokat. Még Nero látogatása sem adott újat Athénnek, azon az új színpadon kívül, a melyet a színházban már említettünk; ő alkalmazta egyébként a Parthenon architravjára azokat a pajzsokat, a melyeknek nyomai most is láthatók.³

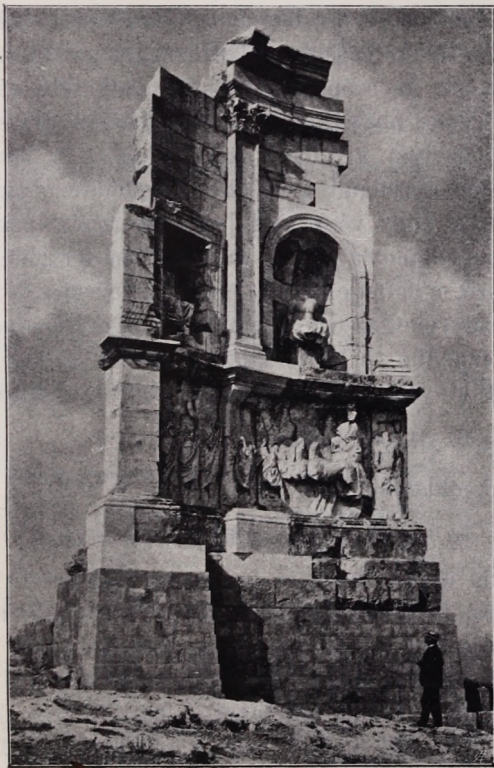
Egy emlék, a mely helyzeténél és jókarban maradásánál fogva, az első dolgok közé tartozik, melyek Athén mai látogatójának figyelmét megragadják, a *Philopappos emléke* a Museion domb tetején. C. Julius Antiochos Philopappos a kommagenei királyok családjának volt ivadéka, a ki különböző római tisztségeket viselt. Az emléket Kr. után 114 és 116 között álli-

¹ A fölirattal némi zavar van; t. i. két ízben véstek rá s egy alkalommal a kötőmb föllállítását is megváltoztatták; a fölírásnak a szobor eredeti ajánlására kell vonatkoznia.

² V. ö. I. kötet, 240. l.

³ Ezt Andrews állapította meg, a ki a föliratot 1896-ban megfejtette.

tották. Magasba nyúló építménye homorú hajlással az Akropolis felé fordult alsó részét friz foglalja el, a mely az elhúnytat hivatalának jelvényeivel, diadal-

89. Philopappos emléke

kocsin ábrázolja; e fölött három fülke következik, a melyekben most már csak részben megmaradt szobrok voltak elhelyezve, még pedig Philopapposé, aztán a nagyapjáé, a kitől nevét kapta és a ki a dynastia

utolsó királya volt és végül Seleukos Nikatoré, a ki a dynastiát alapította. Az emlék helye különösen arról híres, hogy pompás kilátást nyújt az Akropolisra.

Az utolsó korszak, a melyben a régi Athén nyilvános épületekkel gazdagodott, Hadrianus uralkodása volt. Hadrianus császári bőkezűséggel gazdagon megajándékozta és szépítette birodalmának főbb városait. Természetes, hogy különös gondozásban részesítette Athént, melyet kiválóan szeretett és mely multjával különösen rászolgált a császár figyelmére. Már megjegyeztük, hogy végre ő fejezte be az olymposi Zeus hatalmas templomát. De ez nagyszabású terveinek csak kis része, a mint ezt eléggé azok a feliratok bizonyítják, a melyeket az Olympieion tőszomszédságában még ma is fennálló iv két oldalára vésetett. A régi város felé tekintő oldalon a következő fölírat olvasható:

Ez Athén, Theseus régi városa.¹

a másik oldalon:

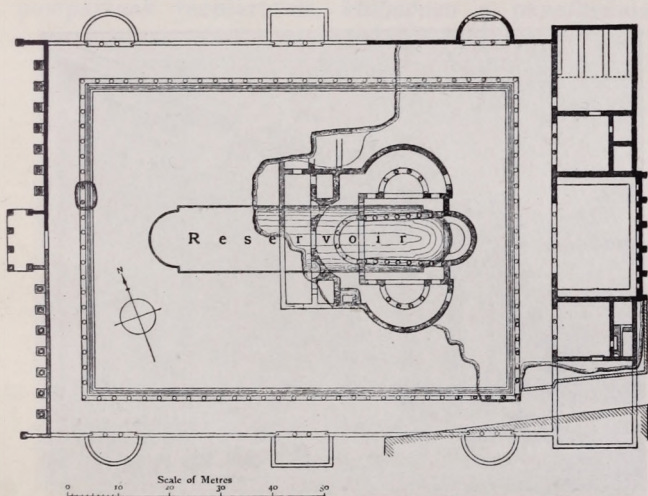
Ez Hadrianus, nem pedig Theseus városa.²

Ezzel a nem kevésbé hangzatos felírással igényt tart arra, hogy mint Athén jóltevője egy fokon álljon Theseusszal, a ki Attika elszórt községeit egy nagy városba foglalta össze; egyúttal meg arra czéloz, hogy megalapította Novae Athenaet, a mely a régi fal határain jóval túl terjedt azon a vidéken, a hol most a Syntagma-tér, a királyi palota és kert van. Az Olympieion kerülete telve volt a császár szobraival, épp úgy, mint a színház, a melyen az ő tiszteletére — mint fennebb említettük —, változásokat eszközöltek. Más

¹ αἴθρ' εἴς' Ἀθῆναι, Θεσέως ἡ πρὶν πόλις.

² αἴθρ' εἴς' Ἀδριανοῦ, καὶ οὐχὶ Θεσέως πόλις.

épületek is, a melyeket Hadrianus Athénben emelt, hasonlóképen nagy méreteikkel tűnnek ki. Ezek egyikeben, melyből jelentékeny romok maradtak, minden valószínűség szerint azt az épületet kell fölismerünk, melyet Pausanias leír és melyről azt mondja, hogy száz, phrygiai márványból való oszloppal volt díszítve,

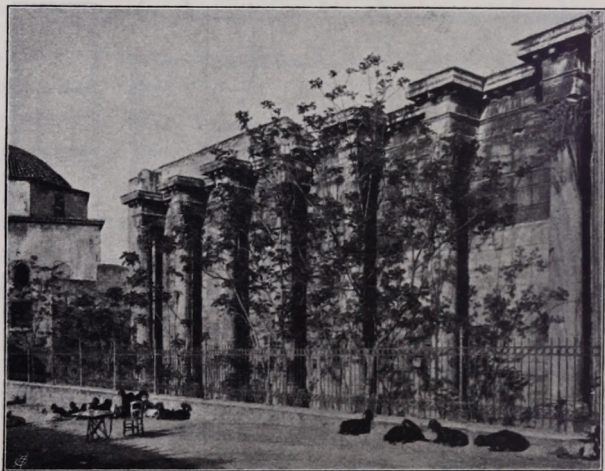

90. Hadrianus könyvtárának alaprajza, Dörpfeld szerint.

hogy hasonló dísz látható külső csarnokainak falain, míg belső helyiségei arannyal, alabástrommal, festményekkel és szobrokkal pompáztak. Az épület egy nagy udvart zárt körül, a melyben eredetileg vízmedence volt; ezt utóbb kitöltötték és föléje félkör alakú oszlopcsarnokokat emeltek, melyeket később egy templomba építettek be; a mozaik-padlónak egy része még ma is megvan. A szobákhoz hosszúkás meg félkör alakú exedrák csatlakoztak; az egyik oldal helyiségei könyvtárnak voltak berendezve. Hogy mi volt

ennek az épületnek neve, nem tudjuk; talán Hadrianus-könyvtárnak hívták.¹

A nagyszerű építménynek két végét záró fal külső oldalán részben még most is fennálló oszlopokkal volt díszítve. Hadrianus egyéb Athénben emelt épületei: egy gymnasium száz, libyai márványból fara-

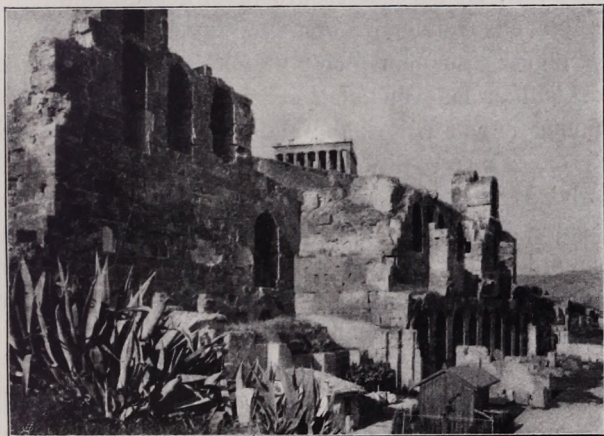

91. Hadrianus könyvtárának nyugati fala.

gott oszloppal; Hera és Zeus Panhellenios templomai, egy pantheon, vagyis az összes istenek temploma, a melyben a birodalma városainak juttatott különféle jótéteményeinek Pausaniastól is említett jegyzékét állíttatta fel. A szelek tornyához közel volt az Agoranomion, vagyis a vásárcsarnok hivatalos helyisége, a mely szintén ebbe a korszakba tartozik.

¹ Semmiféle régi bizonyság nincs, a mely a rendesen neki adott nevet: Hadrianus stoája igazolná.

A császárnak Athénnel szemben gyakorolt bőkezűségével kelt versenyre Athénnek egyik polgára, az utolsó nagy athéni, a ki építkezéseivel hozzájárult Athén szépítéséhez. Ez Herodes Attikos, a philosophus rhetor, a ki több tisztséget is viselt Athénben és adakozásaival lehetővé tette a nyilvános istentisztelet pompájának fenntartását, különösen a panathenai

92. Herodes Attikos Odeionja, kívülről, délnyugat felől.

játékoknak tőle rendezett nagyszerű ünneplése által. Erre az alkalomra az athéni Stadiont pentelei márványból faragott ülésekkel látta el és mondják, hogy ezáltal kimerítette a régi pentelei márványbányát. Legnagyobb műve az *Odeion* volt, a melyet feleségének, Regillának, emlékére épített és a mely még most is elég jókarban áll fenn. Piraeusi mészkőből való íveivel az Akropolis déli oldalának szembetűnő jellemző vonása. Belsejében jókarban maradtak meg ülőesorai; az alacsony színpad helye, valamint a hozzá az

orchestrából felvezető lépcsők jól látszanak. Több tekintetben a római típusú színházhoz hasonlít, a mint azt Vitruvius leírja. Az Odeion a legnagyobb és legfényesebb ilyenmű épület volt Görögországban. A színház olyan nagy volt, hogy bármilyen színi előadásnak is megfelelt, nemcsak a zenei előadásoknak és versenyeknek, a mi a neve szerint tulajdonképeni rendeltetése volt. Az egész tető czédrusfából készült tető fődte; az építmény hatalmas méreteit tekintve, ennek a fedélnek elkészítése nem lehetett csekély mérnöki feladat.

Akadtak más épületek nyomaira is, a melyek valószínűleg ennek a kornak tulajdoníthatók. Ide tartoznak először is a fürdők, a melyek közül néhány a királyi kertben, néhány a Zappeion előtti park helyén, szóval a Hadrianus új városrészében terült el. De nem érdemes a nyomok felsorolását tovább folytatni. Hadrianus korával és Pausanias látogatásával befejezettnek és teljesnek vehetjük a régi Athén képét, a mint azt szemünk elé varázsolhatjuk.

Egy eseményt azonban még meg kell emlitenünk, részben azért, mert a dolgok új rendjének kezdetét jelzi, részben meg azért, mert azt illetőleg téves nézetek vannak forgalomban. Ez Szent Pál látogatása Athénben. Az Apostolok Cselekedetei következőképen adják elő: Pál Sokrateshez hasonlóan az Agorán vitatkozott naponként azokkal az emberekkel, a kik vele találkoztak. De mivel Epikuros és a Stoa egynehány követője nyugodtabban és zavartalanabbul kívánták hallgatni, hogy mi a mondanivalója, elvezették az Areiopagosra és ott Szent Pál beszédet mondott nekik. Beszédének végén egyesek gúnyolódtak, mások meg azt mondták: „Hallgatni akarunk téged erről a dologról máskor is“. Erre Pál eltávozott körükből. Az el-

beszélés nagyon egyszerű és érthető; nincs benne semmiféle zavar; a zavar akkor kezdődött, a mikor

93. Herodes Attikos Odeionjának belseje.

azt állították, hogy Pált az Areiopagos ítélőszéke elé állították, a mely abban az időben nem azon a dombon ülésezett, a melyről nevét kapta, hanem a Stoa

Basileiosban, az agorán.¹ Világos, hogy Pál nem tett semmit, a mi miatt a törvényszékkal gyúlhetett volna meg a baja; valamint nincs sehol semmi adat vagy célzás arra, hogy őt a törvényszék elé idézték, elítélték vagy fölmentették. Az Areiopagos itt helyi értelemben van használva, a dombot jelenti és nem a törvényszéket. Nem forog fenn tehát semmi ok, hogy azt a helyet, a melyet Athénben az új vallás első erő kifejtése szentté avatott, azzal a régi szent intézménnyel zavarjuk össze, a mely ettől a helytől vette nevét.

Athén története a régi vallás és philosophia végső korában, valamint iskoláinak és szellemi életének története tanulmányozásra igen érdekes tárgy; de arról, hogy ez a szellemi élet miképen hatott ki a város külső képére, oly keveset tudunk, hogy ezzel itt nem foglalkozhatunk. A philosophusok régi tartózkodóhelyeihez, az agora oszlopcsarnokaihoz, az Akademia és a Lykeion kertjeihez idővel kétségkívül sok más olyan felolvasó helyiség járult, mint a milyen az volt, melyet Agrippa épített. Athén régi híre kétségkívül nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy nem fosztották meg műtárgyaitól oly módon, mint más városokat, a melyeknek legszebb kincsei Rómába és Konstantinápolyba kerültek. A mikor a keresztény vallást hivatalosan elfogadták, sok szobor, köztük a Parthenon arany- és elefántcsontszobra, elpusztult. Láttuk, hogy sok régi templom, így a Parthenon, az Erechtheion és a Theseion többé-kevésbé ép állapotban maradtak, mert keresztény templomokká alakították át. Ezeknek további viszontagságai, a melyekben görö-

¹ Ezt vallja Curtius; nézetét részletesen megczáfolta A. F. Findlay (*Journal of British School at Athens*, 1894—1895.)

göktől, latinoktól, törököktől és frankoktól volt részük, csak annyiban érdekelnek bennünket, a mennyiben nyomaik az épületeken megmaradtak.¹ A legvégszebb pusztítás, mely Athén emlékeit érte volt, az Akropolis bombáztatása és elfoglalása a velenceiek részéről, Morosini alatt, 1687-ben, valamint a törökök részéről a függetlenségi háborúban, 1827-ben.

Nem tudjuk, hogy meddig maradt meg a városfalak kerülete, a mint azt Themistokles tervezte, avval a keleti irányban való tágítással, a mely Hadrianustól származott. A falakat a császárság későbbi korában helyreállították. Egy modernebb erősítőmények által jelzett vonal, a mely arra enged következtetni, hogy a város kisebb területre szorítkozott, valószínűleg Athén hercegeinek korára megy vissza. Ezen erősítőmények emelése néhány régi emlék elpusztításával, de viszont egynémelynek utólagos megmentésével járt, mert vonaluk magában foglalta Attalos stoáját és Hadrianus könyvtárának északi falát. Ezek a nyomok eléggé jelzik fekvését; magába zárta azt a teret, a mely közvetlenül északra feküdt az Akropolistól, a melyhez két vége csatlakozott. Valószínűleg ugyanakkor egy külső erősítési vonalat is építettek, e mely magában foglalta Dionysos színházá-

¹ V. ö. *E. Curtius*. Die Stadtgeschichte von Athen, mit einer Übersicht der Schriftquellen zur Topographie von Athen von A. Milchhoefer, Berlin 1891. *C. Wachsmuth*, Die Stadt Athen in Altertum 2 köt. Leipzig 1874—1890. *F. Gregorovius*, Geschichte der Stadt Athen in Mittelalter, 2. köt. 2. kiadás, Stuttgart, 1889. *L. de Laborde*, Athènes aux Xe, XVIe et XVIIe siècles. Paris 1854. *H. Omont*. Athènes au XVIIe siècle, Paris 1898. *H. C. Butler*, The story of Athens, New-York 1902. *M. L. D'Ooge*, The Acropolis of Athnes. New-York, 1908.

nak és Herodes Attikos Odeionjának színpadát; épp ez a külső erődvonal mentette meg az utóbbi épületet.

A mikor az új görög királyság fővárosává tették Athént és bajor Ottó lett Görögország királya, Ross német archaeologust nevezték ki a régiségek felügyelőjévé. Hogyha az ő nagy és messzelátó terveit vitték volna keresztül, Athén topographiája manapság valószínűleg nem okozna annyi fejtörést, nem adna alkalmat annyi föltevésre, a mennyivel ma dolgoznak. Ross, a mennyire lehetséges lett volna, az újabb keletű házakat és építményeket el akarta távolítani az Akropolisról és annak szomszédságáról, valamint az Akropolistól és az Areiopagostól északra fekvő területről, mely a régi városnak központja volt. A modern város, széles egyenes útvonalaival és főépületeivel, a királyi palota, az egyetem, az akadémia, a nemzeti múzeum az Akropolistól északra eső sik területet és a Lykabettos lejtőit foglalják el főképen. De a török időkből való régi város, bazárjaival, keskeny kanyargós utczaival az Akropolis északi lejtőin terül el. Igaz, hogy ennek meghagyása festői képet adott; de most ez a régi városrész és annak sajátyszerű építményei rohamosan eltűnnek és helyükre modern házak épülnek, úgy hogy Ross terve, a mely ezt az egész vidéket meg akarta tisztítani, hogy az eszközlendő ásatások után nyilvános parkot létesítsen rajta, ma a megvalósítástól távolabb esik mint valaha. Így tehát az agorának és a körülötte volt épületeknek fekvése a jelenre és, úgy látszik, a jövőre is ismeretlen marad, pontosan meg nem állapítható. De az Akropolisról és annak közvetlen szomszédságából mégis eltávolították az összes későbbkori emlékeket; Ross-

nak és utódainak ezen, nagy buzgalommal végzett munkáját egyik-másik esetben elítélték, így különösen akkor, a mikor azt a magas frank tornyot rombolták le, a mely Nike temploma előtt állt és az Akropolis 1875 előtti képeinek jellegzetes vonása volt. Ha kisebb dolgokban történtek is hibák és tévedések, azt mindenesetre el kell ismernie bárkinek, hogy a mai állapot ahhoz képest, a melyet a XIX. század elejéről való képek feltűntetnek, haladás és változás a jobb felé. Akkor a régi épületek gyér maradványai törmelékrakások alá voltak temetve, vagy a lakók nyomorult viskói alá voltak rejtve. Most azok tisztán állanak szemünk előtt és a mennyire megmaradtak, úgy láthatók, a mint azok a régi időkben láthatók voltak. Nincs semmi, a mi a kutatót akadályozná, hogy az épületeket, azok elrendezését, viszonyait, valamint szerte heverő töredékeik művészi kivitelét tanulmányozza.

Egy másik dolog, a melyben a nézetek egymástól eltérhetnek, az emlékek helyreállításának kérdése. Első pillantásra úgy látszik, mintha semmi veszelem nincs abban, sőt kívánatos, ha egy régi épületet, melynek minden része ott van a helyszínén elszórva, újra felépítenek. De a Parthenonnál már láttuk, hogy lehetetlen egy ledőlt oszlopot az egyes meglevő kődobok segítségével összeállítani; az oszlop csatornázása sohasem lehet oly szabályos, a milyen eredetileg volt, akkor, a mikor az oszlop felállítása után vésték ki rajta a csatornákat. Ennek hiányában pedig a helyreállítás eredménye nemcsak ki nem elégítő, hanem egyenesen sértő. A kis Nike-templom helyreállítása sikerültnek mondható, ha a templomot és az Akropolis összképét távolból tekintjük, mert akkor

oly benyomást tesz, mint a milyet eredetileg tehetett, de közlelről szemlélve, vonalai már visszatetszők. Éppen a görög építészeti formák tökéletessége teszi lehetetlenné azoknak a szétvetett darabokból való helyreállítását. Talán az Erechtheion az az épület, melyen a legtöbb helyreállítási munkát végezték Athénben. Még itt is rosszul esik a foldozott munka, részben talán azért, mert sok helyütt téglát alkalmaztak restaurálásánál,¹ de részben kétségtelenül azért, mert a feladat éppen keresztülvihetetlen. Az elmélet és a tapasztalat a mellett szól, hogy nem kell felépíteni és összeállítani azt, a mi már egyszer romba dőlt, de másfelől meg kell erősíteni azt, a mi fennáll, hogy a további összedőlés veszedelme ne fenyegetse. Ezen elvek szerint jártak el jelenleg legújabban a Parthenon restaurálásánál, a mely egy nemzetközi bizottság felügyelete alatt hajtatott végre. Új márványtömböket használtak ott, a hol helyettesíteni kell végleg elveszett vagy eltörött darabokat, és ott, a hol az a veszedelem fenyeget, hogy egyes részletek le- vagy összedőlnek. De ezeket az új tömböket, a mennyire lehet, oly helyekre teszik, a hol azok nem láthatók vagy legalább is nem szembeötlők. A cél itt az, hogy az épület képét változatlanul hagyják meg, de egyúttal szerkezeti erősségét is lehetőleg fokozzák. Ez mind művészi szempontból, mind egyébként is a legkívánatosabb eredmény. Ilyen eljárás mellett a kutató nem fog találni semmit, a mi őt tévútra vezet vagy kutatásaiban akadályozza. Ha reményünk lehetne, hogy az Akropolist oly formán

¹ Legújabb helyreállítása helyes elvek szerint történt. V. ö. a 99. lapon mondottakat.

restaurálják, mint a milyennek Pausanias látta, érdemes volna tetemes áldozatokat hozni e cél elérése érdekében. De minthogy ez elérhetetlen, a legjobb dolog, a mit tehetünk, hogy iparkodunk a következő nemzedékeknek fenntartani azt, a mit nekünk látni és élvezni még alkalmunk volt.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Pausanias Athénben.

Azt az elvet, melyet Attika leírásánál követtem, hogy t. i. nem mindent sorolok elő válogatás nélkül, hanem mérlegelés után a legnevezet sebb dolgokat, most, a spártaiakra térvén, újból hangsúlyozom: leírásomban kezdettől fogva a sok, említésre nem érdemes dolog közül, melyekről mások műveikben beszélnek, ki akarom emelni az emlékezésre leginkább méltó dolgokat. Mivel ezt alaposan megfontoltam, ettől az elvemtől eltérni sehol sem akarok. Pausanias, III. 11., 1.

Misem lehetne nagyobb segítségünkre szemünk elé varázsolni Athén képét, melynek szépségéhez és fényéhez oly sok s oly különböző korok járultak a maguk alkotásával, mintha képzeletben sétát tehetnénk a régi Athén utczáin és templomain végig. Szerencsénkre akad segitőnk, vezetőnk és társunk ebben a képzeleti utunkban Pausanias személyében, a ki Hadrianus idejében megtette azt, a mit mi most meg szeretnénk tenni. Írásban ránk is hagyta a látottak leírását, valamint azt is, a mit neki az egyes dolgokról mondtak. De mielőtt vezetésére rábízhatnók magunkat, tudnunk kell egyet mást, hogy leírásainak értékét megbecsülhessük. Hogy pedig elbeszélésünk fonalát ne legyünk kénytelenek meg-

szakítani, előzetesen kutatnunk kell általános módszerét és útjának vagy útjainak irányát, a melyet athéni sétáján követett. E kérdések körül már sok vita folyt, úgy hogy e helyen legfeljebb rövid összefoglalását adhatjuk annak, a mit legvalószínűbbnek tartunk.

Először is bizonyos, hogy Pausanias tényleg bejárta Görögországot és a helyszínén jegyzeteket csinált, igaz, hogy kissé kritikátlanul talán, különösen művének első részeiben. Ezeket a jegyzeteket később feldolgozta egy munkában, a mely ránk maradt.¹ Abban a mondatban, a melyet a fejezet élén idéztünk, elmondja nekünk, hogy kezdettől fogva az volt a célja, hogy a látottak és hallottak közül csak az érdekebb és fontosabb dolgokat akarta kiválasztani; hogy az Attikáról szóló első könyvben jegyzeteiből ezt a kiválogatást még szigorúbban kellett végeznie. A mikor munkáját megírta, kétségtelenül előbbi írókat is használt fel, különösen történetírókat, a kiknek műveiből jegyzeteit kiegészítette. De leírásainak természete és módja már eleve kizárják azt a gon-

¹ Címe : Περιήγησις τῆς Ἑλλάδος, 10 könyvből áll. Kritikai szövegkiadása kommentárral : *H. Hitzig* és *H. Bluemner*, *Pausaniae Graeciae descriptio*. Leipzig, 1896—. Kis kiadás *Spirotól*, Leipzig, Teubner 1903. Kitűnő, mindenre kiterjedő magyarázatokat nyújt hozzá, angol fordítással : *Frazer J. G.* *Pausanias's Description of Greece*. Hat kötet, London, New-York, 1908. V. ö. még : *Kalkmann A. P.*, *der Perieget*, Untersuchungen über seine Schriftstellerei und seine Quellen. Berlin, 1886 *Gurlitt W.* Über Pausanias, Graz, 1890. *Heberdey R.* Die Reisen des P. in Griechenland. Wien, 1894. *Robert C.* Pausanias. Berlin 1910. Az I., Athén leírását tartalmazó könyvnek jó magyarázatokkal kísért kiadása : *Mitchell Carroll*, *The Attica of Pausanias*. Boston, 1907.

dolatot, hogy ő pusztá kompilátor, a ki talán látta a helyeket, a melyeket leír, de adatainak javát főleg mások műveiből veszi. Még hibái is olyan természetűek, abból a körülményből megmagyarázhatók, hogy ő az útközben csinált futólagos megjegyzéseit egyes helyeken rosszul olvasta vagy félreértette. A ki Pausaniast a helyszínen olvassa, a hol a leírásokat szembeállíthatja az újabb ásatások eredményeivel, azt a benyomást kapja, hogy egy becsületes és megbízható, talán kissé kritikátlan utazónak művét olvassa, a ki egy régész érdeklődésével foglalkozik a régi vallással és művészettel és kíváncsian hallgatja meg és jegyzi fel mindazt, a mit hivatásszerű vezetők és ciceronék, mint a milyenek Görögországban mindenütt voltak találhatók, bőségesen nyújtottak hozzá hasonló utazóknak.

Az ilyen emberek magyarázatai akkor valószínűleg épp oly kevésbé voltak megbízhatók, mint manapság; de bármilyen volt is ez a magyarázat, mindenestre bizonyos, hogy ezt a magyarázatot olyan ember írta le, a ki saját szemével látta azokat a tárgyakat, a melyekre magyarázatai vonatkoznak.

Hogy Pausanias athéni sétájában milyen útírányt követett, főbb vonásaiban bizonyos; egyes részletekre vonatkozólag azonban sokféle vita és eltérő értelmezések merültek föl. Összefüggő előadás megkísérlésénél azt az útírányt kell alapul vennünk, a melyet mi tartunk legvalószínűbbnek; az eltérő lehetőségek megbeszélését majd a fejezet végén, jegyzet alakjában fogjuk adni. Félreértések kikerülése czéljából megjegyezzük, hogy néha nincs elegendő bizonyosságunk a szöveg látszólagos dogmatismusának igazolására, a mely tisztára csak kényelem dolga.

Pausanias¹ a tenger felől közelítette meg Athént és a Piraeusnál kötött ki, melyet röviden leír. Először is leírja, mint közeledett a phaleroni úton Athén felé. Ezen út mentén látta a Hera - templom tetőtlen és ajtónélküli falait; erről a templomról azt mondták, hogy a perzsák égették fel, a mikor Athént elfoglalták. Ez egyike volt azoknak a változatlanul meghagyott romoknak, a melyeknek az volt a rendeltetésük, hogy az athénieket a mult eseményeire figyelmeztessék. Vele sajátságos ellentétben állhatott az istennőnek Alkamenestől készített szobra. Az itonei kapun belül volt Antiope amazonnak emléke. Ha ebben az irányban folytatta volna útját, legközelebb az Olympieionhoz érkezett volna, és akkor egész útja más lett volna. De mikor a városhoz ért, valószínűleg figyelmeztették, hogy legjobb, ha a város látogatását a Dipylon - kapunál kezdi, a mely a város szívének a kikötő felől való megközelítésére a legalkalmasabb pont, a honnan az agora felé pompás út vezetett. Egy másik ok, a mely Pausanias szemében még nagyobb fontosságú lehetett, az a körülmény, hogy a Panathenaiák és más ünnepek alkalmával a Dipylonból indultak ki az ünnepi menetek. Ezért megismétli a város megközelítését, még pedig ezúttal a Piraeustól jövő úton, a mely nagyjában ugyanazt az irányt követi, mint a mai kocsit. Ennek még azonfelül az előnye is megvolt, hogy oly romok mellett vezette el, a melyek Athén nagyságára és bukására emlékeztették; ilyenek a hosszú falak maradványai, melyeket Konon idejében állítottak helyre

¹ Ezen egész vázlaton végig *Frazer* fentidézett munkájának jegyzeteit használtam fel, a melyeket egyes helyeken külön is idézek.

a peloponnesosi háború befejeztével történt leromboltatásuk után és a melyeket Sulla romboltatott le teljesen, úgy hogy azoknak a császárság korában hasznát venni nem igen lehetett. A mikor a város felé közeledett, látta a sírokat, a melyek ezen az úton ugyan nem voltak oly számosak, mint más utakon, de azért megérdemelték figyelmét, mert közöttük voltak Menander és Euripides sírjai; az utóbbi csak kenotaphion, mert a költő Makedoniában, Archelaos udvaránál halt meg.

Pausanias nem lépett be a városba a jobboldalt a dombra vivő Piraeus-kapun keresztül, hanem a kényelmes és sík úthoz tartotta magát, a mely a Dipylon-kapun át vezetett és ott az Eleusisből jövő szent úttal egyesül. Itt nem állapodott meg, hogy a számos síremléket megsejmelje, mert tudta, hogy később, a mikor elhagyja a várost, úgyis megint el kell haladnia mellettök, hanem egyenesen a városba ment tovább. Az első dolog, a melyet itt belépésénél látott, az az épület, a melynek falait, úgy látszik, fel szabad ismernünk ott megmaradt romokban, ez t. i. az a raktár volt, a melyben az innét kiinduló körmenetekhez szükséges szereket tartották. De Pausanias valószínűleg nem lépett be a házba, mert nem említi képeit és szobrait, melyek között ott volt a Sokratesé és Isokratesé. A közelben volt Demeter, Persephone és Iakchos temploma, a melynek szobrait Praxiteles készítette;¹ ez a templom valószínűleg a szent menet alkalmával megállóhelyül szolgált, mikor az a város-

¹ Azok, a kik egy öregebb Praxitelesben hisznek, ezt veszik erre nézve főbizonyítéknak a falon levő „attikai betűkben“ írt felírás miatt. De a dolog nagyon kétséges. Lásd Frazer jegyzetét ehhez a helyhez.

ból, az agoráról elindult, hogy a szent úton Eleusis felé tartson; ez mintegy a városon kívül fekvő kiindulási pontja volt a menetnek, mint a hogy az említett raktár-épület jelezte a városba haladó menet kiindulási pontját. A mikor a Dipylon-kapun belől levő területről az agora felé, vagy a mint ő nevezi, a Kerameikos¹ felé fordult, maga előtt látott egy gyengén emelkedő széles utat, a melyet mind a két oldalon egész hosszában oszlopcsarnokok szegélyeztek.² Ilyen módon Athén a Piraeushoz hasonló, szépen, szabályszerűen kiépített város benyomását tehetette; ezt az első benyomást azután elrontotta a régi városrészek szűk és kanyargós utcáinak látása.

A baloldalon, az oszlopcsarnok mögött különböző istenek templomai voltak és egy gymnasium, a mely Hermes nevét viselte. Volt itt egy másik épület is, a melyről már többet tudunk, t. i. Pulytion háza, a melynek nagyszerűsége közmondásos volt. Előbbi birtokosa Alkibiadesnek volt egyik társa az eleusisi mysteriumok travestálásában, melyet részint ebben a házban, részben éjszaka idején a Dionysos-színház orchesterájában eljátszottak. A Hermák megcsonkítását is ennek a mulatozó társaságnak tulajdonították. Pulytion háza Dionysosnak volt szentelve, valószínűleg azért, hogy ily módon az istent a színház megszenteltségtelenítéseért kiengeszteljék. A házban fel voltak állítva Dionysos Melpomenosnak és az istenek egy csoportjának szobrai, közöttük a gyógyító Athena, a melyet Eubuli-

¹ Ennek a szónak ez a jelentése nem található a régebbi időben. Kerameikos magában véve a régebbi írónál mindig a külső Kerameikost, a temetőt, jelentette.

² Én nem látok semmi nehézséget arra nézve, hogy ebben az útban fel ne ismerjem a Him. Or. III. 12. említett utat.

des szobrász készített és felajánlott. 1837-ben, az Asomata-templomtól nyugatra, a vasúti állomással szemben, a Hermes-utczában egy nagyterjedelmű szobormű talapzatát találták, a mely Eubulides szobrász nevét viselte. Nagyon valószínű, hogy ez az a Pausaniastól látott szoborműnek basisa.¹ Ha ez így van, akkor biztosan tudjuk Pulytion házának pontos fekvését és ebből nagy valószínűséggel következtethetünk a többi épületnek fekvésére, a melyek közelében voltak. Athena szobrának feje, a melyet a talapzathoz közel találtak és a melyet most az athéni múzeumban őriznek, valószínűleg ehhez a csoporthoz tartozik; ha ez így van, érdekes, hogy ez az egyetlen szobor (az építészeti szoborművektől eltekintve), a melyről biztosan mondhatjuk, hogy azt Pausanias athéni látogatása alkalmával látta. Pulytion háza mellett feküdt Dionysosnak egy másik szentélye, terracotta-szobrokkal, a melyek Amphiktyon királyt ábrázolják, a mint az isteneket megvendégeli, azonkívül volt benne az eleutherai Pegasosnak egy szobra, a kiről azt mondják, hogy áthozta városának helyi cultusát Athénbe. Úgy látszik, hogy ez a város kapujához közel fekvő szentély ugyanazt a szerepet játszotta Dionysos évenkénti körmenetében, mint a milyent Demeter temploma az eleusisi körmenetben vitt.

A Dipylon-kaputól vezető széles út másik végén Pausanias az agorára lépett, az athéni polgári élet ezen régi központjára, jöllehet az ő idejében a kereskedelmi piacz már tovább kelet felé terült el. Pausanias az agora legalacsonyabb sarkán lépett ki, a

¹ Igaz ugyan, hogy a felírás nem említi Eubulides dedikációját; de közönséges dolog volt ilyen nagy csoportozatokon több felírást alkalmazni.

honnan az szabálytalan nyílt térnek látszott, a melyet oszlopcsarnokok és templomok szegélyeztek. Ezek előtt és körülöttük istenek és kiváló emberek szobrai állottak nagy számban. Egy csoportjuk vagy soruk Hermák néven volt ismeretes; rendes alakjuk a négyszögletes pillér, a tetején kifaragott fejjel. Ilyen Hermák különben nemcsak ezen a helyen voltak fölállítva, hanem Athén-szerte közönségesek voltak. A nyílt téren oltárok és más emlékek állottak, de legnagyobb része mégis szabad maradt. Az agora kis mélyedésben feküdt; felette hátul kiemelkedett az Areipagos sziklája; felső részének több épülete a domb alsó lejtőjét foglalta el. Az agora épületei mögött, a jobb oldalon előtűnt a vásár-domb (Κολωνός Ἀγοραῖος) alacsony emelkedése; rajta több templom, közöttük az, a melyet most Theseionnak szoktak nevezni. A baloldalon is emelkedett egy kissé az agora talaja, de erre felé minden kilátást Attalos magas oszlopcsarnoka zárt el.

Mihelyt Pausanias az agorára lépett, jobbra fordult és itt a bejárat mellett a legelső épületként a királyi csarnokot, a Stoa Basileiost pillantotta meg. Ez a 'király'-nak, a vallás ügyeivel megbízott főtisztviselőnek volt hivatalos helyisége; benne ülésezett a későbbi korban az Areiopagos is. Ezekre a czélokra ideiglenes berendezéssel alakították át az épületet; a csarnok, a melyet Pausanias látott, egy hosszú, oszlopos épület volt, a mely az agora felé nyílt és hátsó részén zárt fallal és szobákkal volt ellátva. A két végén levő oromzaton terracotta-szobrok emelkedtek az ég felé, Theseus, a mint Skiront a tengerbe veti, és Eos, a mint a fiatal Kephalost magával ragadja. A stoa homlokzata előtt egy sor szobor állott, közöttük Konon szobra, a ki a peloponnesosi háború után Athén tengeri

hatalmát visszaállította, és a kyprosi Euagoras képmása, a ki a hellenizmusnak egyik leghősiesebb előharczosa volt a Keleten. Kissé tovább állott Zeus Eleutherios szobra, a melyet a perzsa veszedelemtől való felszabadítás emlékére emeltek a görögök; mögötte egy másik oszlopcsarnok következett, a melyet ezen szoborról neveztek el és a melyet Euphranor festményei díszítettek. Az egyik végén a tizenkét isten volt megfestve, a másikon allegorikus csoport, a mely Theseust, a Demokratiát és a Demost, vagyis Athén népét ábrázolta, az utóbbit egyetlen alakkal fejezte ki a művész. Az oszlopcsarnok hátsó részét az ókor-
nak egyik legelevenebb csataképe foglalta el, a mantineai csata képe, a melyet ugyancsak Euphranor festett; a legkiválóbb alakok voltak rajta Epaminondas a thebai lovasság élén, és Gryllos, Xenophon fia, az athéni lovagok csapatában; a középső csoport talán a két vezér párosviadalát ábrázolta volt, a melyben Gryllos volt a győztes.

E csarnok közelében emelkedett Apollon Patroos temploma, a melynek istenképét szintén Euphranor faragta, míg előtte két Apollon-szobor állott, két híres szobrásztól, Kalamistól és Leocharestől.

Pausanias az agora nyugati részét elhagyván, egy épületszort felé fordult, a mely felső, vagyis déli végén, közvetlenül az Areiopagos lejtője alatt állott. Ezek az épületek mind Athén hivatalos életével voltak kapcsolatban. Az első közülök a Metroon, az istenek anyjának temploma; benne az istennő képe, Pheidias alkotása. Az épület kedvező fekvésénél fogva állami levéltár gyanánt szolgált. Mindjárt mellette állott az ötszázak tanácsháza; benne Pausanias a tanácsadó Zeusnak faszobrát látta és a Demosnak, vagyis a Népnek,

Lyson-készítette szobrát. Voltak itt festmények is; az egyik, Protogenestől, a thesmothetákat, vagyis a hat kisebb archont ábrázolta, ez talán arczképes csoport volt; a másik Kallipos arczképe, a ki az athénieket elvezette Thermopylaihoz, hogy a gallokat feltartóztassák, a mely tett az athénieket a Marathonnál szerzett régi dicsőségükre emlékeztette. Itt volt a Tholos is, az állam szent tűzhelyével, a hol a prytanok áldozatot mutattak be és a hol hivatalos helyiségük volt; az épület kerek alaprajza és kupolaszerű teteje ellenében állott a szomszédos csarnokok és templomok egyenes vonalú szerkezetével.

Feljebb, az Areiopagos lejtőjén voltak az Eponymosok, vagyis azon hősök szobrai, a kik után Athén különböző törzsei nevüket vették. Ezt a helyet a régebb időben sokan keresték fel és nagy izgalomnak volt színhelye, mivel a szobrokra illesztették azoknak névsorát, a kik katonai vagy más szolgálatra jelöltettek. A Kleisthenestől megállapított tíz törzsnek névadó herosai: Erechtheus, Aigeus, Pandion, Leos, Akamas, Oineus, Kekrops, Hippothoon, Ajax és Antiochos voltak —, mindannyian Athén mesebeli királyai vagy az attikai monda hősei. Ezekhez járult később az athéni állam három külföldi jóltevője: Attalos, Ptolemaios és Hadrianus. Ezeken kívül más szobrok is voltak e helyen, így a Béke (Eirene) szobra, a mely a csecsemő Gazdagságot (Plutos) tartotta karján; Kephisodotos ezen jól ismert művének másolatai ránk is maradtak. Híres embereknek arczképei is voltak itt: Lykurgosé, a ki sokat tett Athén közigazgatása érdekében, valamint épületeinek befejezése által; Kalliasé, a kiről azt mondják, hogy az ötödik században a görögökre nézve nagyon elő-

nyös föltételek mellett kötött békét a perzsákkal, és végül Demosthenes szobra. Demosthenes szobrához közel, a mely úgy látszik, eredetije azoknak a másolatoknak, a melyek a nagy szónok képmásáról ránkmaradtak, és közvetetlenül az Areiopagos sziklája alatt állott Ares temploma; benne volt az Alkamenes készíttette Ares-szobor, valamint Aphrodite, Athena és Enyo szobrai, az utóbbit Praxiteles fiai készítették. A templomon kívül más szobrok voltak láthatók, így Pindaros szobra, a ki az athéni nép részéről Athén dicsőítése miatt sok megtiszteltetésben részesült. Nem messze innét Harmodios és Aristogeiton szobrai voltak az agora legmagasabb részén elhelyezve, a hol a meredek ösvény az Areiopagos és Akropolis közötti nyeregbe és így a Propylaiákhoz vezetett. Pausanias itt nemcsak azokat a szobrokat látta, a melyeket a perzsajárás után Kritios és Nesiotes készíttettek, hanem azt az Antenortól való régebbi csoportot is, a melyet Xerxes magával vitt Perzsiába és a melyet Nagy Sándor visszaküldött, hogy ismét régi helyére kerüljön. A régebbi attikai szobrászatnak ezen remek alkotásai az athéni demokratiának elismert hőseit örökítették meg és egyúttal a perzsák fölött aratott végleges győzelemnek voltak diadalemlékei. A helyet, a hol azok állottak, néha orchestrának hívták, itt adta elő Thespis az attikai dráma első darabjait, mielőtt az Akropolistól délre fekvő színházat használták erre a célra. Ez volt az agora legmagasabb pontja; és a mikor Pausanias ideért, megszakította sétáját, hogy azt más helyütt folytassa.

A következő dolog, a melynek leírására áttér, az agorán kívül, attól távoleső épületcsoport, hogy mennyire távol, vitás kérdés. A csoportnak első épülete az Odeion,

de sem az, a melyet Perikles közvetlenül a Dionysosz-színház mellett épített, sem az, a melyet Herodes Attikos emelt, mert hiszen ez Pausanias látogatása idejében¹ még nem épült fel, hanem egy más épület, a melynek fekvése más forrásokban nincs megemlítve. Semmiféle útbaigazításunk nincs, hogy más esetekben, a melyekben csak röviden, más közelebbi meghatározás nélkül említi az Odeiont, ez értendő-e, vagy a Perikles Odeiona. Neve után ítélve egy színházhoz hasonló épület lehetett, a mely zenei előadásokra és versenyekre szolgált. Előtte a Ptolemaiosok és Pyrrhos szobrai állottak, bent pedig egy figyelemreméltó Dionysosz-szobor. Közelben volt az Enneakrunos, vagyis a kilencznyiilású forráskút, az egész városnak egyetlen élőforrása, mely nevét a Peisistratostól származó díszítésétől kapta. A forrás fölött emelkedtek Demeter és Kore, továbbá Triptolemos templomai, az utóbbi előtt a krétai Epimenides ülő szobra volt látható, a ki egy Athénben pusztító dögvészt megszüntetett azáltal, hogy a várost megtisztította, a mikor az Kylon gyilkossága által be volt szennyezve. Más forrásokból tudjuk, hogy Demeternek Athénben két híres szent kerülete volt: az egyik közvetlenül az Akropolis alatt, a hol a nagy mysteriumok alkalmából tartott eleusisi szent menet előtt a mysteriumba beavatottak találkoztak, a másik az Agrai nevű külvárosban, közvetlenül az Ilissoson túl, a hol a kis mysteriumokat ülték meg. Pausaniast egy álma akadályozta meg abban, hogy több részletet közöljön az athéni Eleusinionra vonatkozólag, különben elmondta volna

¹ Az első Attikáról szóló könyvet Pausanias Kr. u. 143—160 között írta.

a két szentély egymáshoz való viszonyát és legalább elmondta volna, hogy a kettő közül melyiket látogatta Athénben tett sétája alkalmával. Ha az agorától messzire távozott, hogy az ilissosmenti Ennekrunoszhoz jusson, akkor a felette levő Demeter-templom az Agraiban levő templom volt. Valamivel tovább következett az Eukleia, vagyis a Jó-hír temploma, a mely a perzsák fölött Marathonnál kivívott győzelem emlékének volt szentelve: méltó emléke ez Athén története legdicsőségesebb haditettének;¹ hogy mily dicsőnek tartották ezt a győzelmet, kiviláglik abból, hogy Aischylos sírkövén inkább e csatában való részvételét kívánta megörökíteni, mint azt, hogy dráma-költő volt.

Pausanias ezután visszatért az agora szomszédságába és legközelebb azokat az épületeket említi, a melyek tőle nyugatra, a felette levő alacsony dombon emelkedtek, a Stoa Basileios mögött. Itt egy Hephaistos-templomot látott, Hephaistos és Athena szobraival; az istennő szeme tengerkék volt, a milyenekkel rendszeren Poseidont ábrázolták. Mellette volt egy másik, az Égi Aphroditének szentelt templom; benne egy Pheidiasztól való szobor.² Itt a dombon látnia kellett azt a templomot, a melyet mi most Theseion néven ismerünk. De hogy ha nem volt az imént említett két templom egyike, akkor fel kell tennünk, hogy a Theseion kikerülte Pausanias figyelmét, vagy jegyzeteinek megrostálása alkalmával kihagyta, talán azért, mert nem tartalmazott semmit, a mi őt érdekelte

¹ Legalább ilyennek veszi Aischylos alapján Pausanias, a ki nem tud sem Artemis Eukleiáról, sem arról, hogy annak valami köze lehet az agorához.

² V. ö. fentebb 141. l.

volna. Ezután ismét leszállott az agorára, és azon vagy nyugatra vagy északra áthaladt, miközben elment azon diadalkapu mellett, a melyet az athéniek a Kassandros feletti győzelmük emlékére emeltek, és eljutott Hermes Agoraios bronz szobrához. Ilyen módon a híres Stoa Poikiléhez (a festett csarnokhoz) ért, a melyben a Polygnotostól és másoktól festett csataképek — mythikus és valóságos csatáknak, különösen pedig a marathoni csatának képei — voltak láthatók. A csarnok a hazaszeretetet, valamint a katonai eredményeket dicsőítő remek festményei miatt az agora leglátogatottabb emlékei közé tartozott. Volt itt egynéhány fogadalmi ajándékként följajánlott pajzs is; ezek között szurok-bevonás által az idő viszontagságai ellen megvédve az a néhány pajzs, a melyet Sphakteriánál vettek el a spártaiaktól. Pausanias egyébként nem említi azt a körülményt, a mely emlékezetünkben talán legerősebben fűződik e stoához, hogy t. i. Zenon itt alapította meg a stoikusok iskoláját azáltal, hogy ebben a csarnokban tanított. A csarnok előtt szobrok állottak; közöttük Soloné és valamivel tovább Seleukosé. Az agorán volt a Szánalomnak vagy Könyörtületnek (Ἐλεος) oltára is, az érzelmes személyesítésnek sajátyszerű példája, mely mind a későbbi görögökre, mind újabb írókra, mély benyomást tett.

Pausanias ezután elhagyta az agorát és eléggé feltűnően nem említé Attalosnak pompás stoáját, és további útján az ettől keletre és az Akropolistól északra fekvő területen lévő épületeket tekintette meg. A síkon volt a Ptolemaios-építette szép gymnasium Ptolemaiosnak és Chrysiszpos bölcsésznek szobraival. A gymnasium tőszomszédságában emelkedett a Theseion, nem az a templom, a melyet most mi ezen a

néven ismerünk, hanem egy szentély, a melyet Kimon építtetett, hogy Theseus csontjait fogadja magába, miután azokat Skyrosból elhozta. A szentélyt Mikonnak, a hős tetteit megörökítő festményei díszítették. Pausanias ezután az Akropolis lejtője felé fordult és a Dioskurosok templomát látogatta meg, melyet szintén Mikon festményei díszítettek. Ennek a templomnak kerülete igen alkalmas tér volt nagy gyülekezésekre. Ide hívta Peisistratos össze a polgárokat, hogy őket csellel kijátszsza. Mialatt polgártársai hallgatására a kapuzatnál összegyülekeztek, a kerületben e célra hátrahagyott czinkostársai felszedték a polgárok fegyvereit és elvitték azokat Aglauros közeli kerületébe. Aglauros kerülete, a mely különben legjobban arról ismeretes, hogy az athéni ifjak benne tették le esküjüket, a mikor az ephebosok sorába felvételtek, szintén szorosan összefügg Kekrops leányainak halálával. Közülök Aglauros és Herse az Akropolis sziklájáról levetették magukat, míg testvérök Pandrosos, a kinek szent kerülete közvetlenül efelett, az Akropolison volt, hű maradt ígéretéhez. Amazok felnyitották ugyanis az Athenától rájuk bízott ládát, a melyben a kigyóalakú Erichthonios volt és szőszegésükért örültséggel lakoltak. Aglauros kerületének ezek szerint tehát közvetlenül az Akropolis sziklája tövében, az Erechtheion nyugati vége alatt kellett feküdnie; mellette volt az a szakadék, a melyen a perzsák felkúsztak, a mikor az Akropolist elfoglalták és védőit megölték. Egy kissé tovább, kelet felé, de még mindig az Akropolis tözsomszédsága mellett volt a Prytaneion, Solon törvényeinek famásolatával, a Béke és Hestia szobrai; ez utóbbi istennőnek — a közös otthon istennőjének — tiszteletére tartották a Prytaneion lakomáit; itt állottak

azonkívül Miltiades és Themistokles szobrai, melyek a Cicerótól kifogásolt eljárás szerint más, a római korban rávésett neveket viseltek.

A Prytaneiontól, a melynek mindjárt az Akropolis alatt, északi oldalának közepe táján kellett feküdnie, kétfelé tért el az út. Az egyik a domb lejtője alatt vonult el és a Dionysos-színházhoz kanyargott; a másik a síkságon nagy kerülőt csinált, először északnak, azután keletnek tartott és az Olympieionhoz ért. Pausanias először ezt az utóbbi utat követte; ez lefelé vezető szakaszán elvezette őt a Sarapis-templom előtt és nem messze innét azon hely mellett, a hol Theseus és Peirithoos egymással szövetséget kötöttek; úgy látszik, hogy az egymásnak ekkor adott zálogokat megőrizték és ezen a helyen mutogatták; ide közel volt Eileithyia temploma, az istennőnek egynéhány régi szobrával, a melyek lábig érő ruhával voltak betakarva. Innen az Olympieion meglehetősen távol lehetett, körülbelül 700—800 méternyire; Pausanias az útba eső dolgokról nem mond semmit. Az olymposi Zeus hatalmas templomát Hadrianus éppen befejezhette, a mikor Pausanias arra járt. A legnagyobb benyomást a szobor méretei tették rá. Úgy látszik, hogy ebben a tekintetben Olympiában álló mintaképét is túlhaladta; nála nagyobb alkotások csak a Rhodusban és a Rómában levő colossusok voltak. A templomon kívül, oszlopai előtt, bronz szobrok voltak, a melyek Athén különböző gyarmatait jelképezték; azonkívül nagy számban voltak itt Hadrianus-szobrok láthatók, a melyeket részben az athéniek, részben különféle görög városok állíttattak fel. A templom területén belül voltak egyéb, nagyon érdekes és régi szent tárgyak. Ezek közé tartozott Zeusnak egy régi bronz szobra,

Kronos és Rhea temploma és az olymposi Ge (Föld) szentélye. Itt mutogattak egy körülbelül félméter széles üreget a földben, a melyen át a monda szerint a Deukalion vizözöne után a víz lefolyt. Minden évben búzalisztból és mézből készült kalácsot dobtak ebbe a földrésbe. Ezen a vidéken volt Deukalion sirja is. Itt állott oszlopon Isokratesnek szobra. Az olymposi Zeus templomán túl látta Pausanias Apollon Pythios szobrát, a melynek a Pythionban kellett lennie; ebben a szentélyben, közel az Illissoshoz, a Kallirrhoe (vagy Enneakrunos) forrása alatt több föliratra bukkantak, közöttük egy oltárra, a melyet a fiatalabb Peisistratos dedikált és melyet Thukydides is említ. Evvel kapcsolatban Pausanias megemlékezik Apollon Delphinios templomáról is, a mely talán mellette volt. Itt, talán kissé a folyón fölfelé, a hol még ma is kertek területnek el, volt a kerteknek nevezett terület Aphrodite templomával, a mely Alkamenes szobra által vált híressé. A következő épület, a melyet Pausanias említ, volt Herakles szentélye, az ú. n. Kynosarges, Heraklesnek, feleségének, Hebének, anyjának, Alkmenének, és társának, Iolaosnak oltárával. A Kynosarges különösen gymnasiuma által vált híressé, meg azért, hogy ez volt az a pont, a melyen az athéniek Marathonból visszatérve, megállapodtak, hogy Athént a perzsák támadása ellen megvédjék, a kik a tengeren Suniont megkerülve, hajón közeledtek. A Kynosarges valószínűleg a Lykabetos lejtőin feküdt, nem messze attól a helytől, a hol most az angol és az amerikai archeologiai iskolák emelkednek. A hely a tenger felett uralkodó kilátást nyújt és ezért nagyon alkalmas bármely táborozó sereg számára, a mely az ellenség partraszállását akarja megakadályozni. Úgy látszik,

hogy ez volt a legszélsőbb pont, a melyet Pausanias északkelet felé elért. Ezután az Apollonnak szentelt Lykeiont tekintette meg, a melyet gymnasiuma és kertje tett nevezetessé. Ezt látogatta Aristoteles és peripatetikus tanítványai. A Lykeion mögött volt a megarai Nisos sirja, a kit lánya Minos iránti szerelemből árult el. Innen Pausanias az Ilissos völgyébe ment le, a melyet már előbb, a Pythionnál és talán az Enneakrunosnál is megközelített. Láta a helyet, a hol Boreas a monda szerint elragadta Oreithyiát, és az ilissosi múzsák oltárát, azt a helyet, a melyet Platon Phaidros cz. dialogusának színhelyeként irt le. Itt mutogatták azt a helyet, a hol Kodros elesett, a mikor fölládozván magát Athénért, álruhában kiment, hogy a spártai támadók megöljék; az ő szentélye, Neleus- és Basiléával együtt valamivel odébb, a Dionysosz-színház alatt volt. Az Ilissoson túl volt az Agrai városrész, a melyről már említettük volt, hogy a kisebb mysteriumok ünneplésével állott összefüggésben. Agraiiban feküdt Artemis Agrotera temploma is, a melynek helye most ismeretlen, meg egy másik épület, a panathenaiiai stadion, a mely még ma is megvan (újra helyreállítva), Pausanias idejében pedig a Herodes Attikostól eredő pazar pentelei márványdiszében pompázott.

Pausanias most visszatér a Prytaneionhoz és a másik utat teszi meg, mely közvetlenül az Akropolis lejtője alatt vezetett, s melyet Tripus-utczának, a háromlábak utczájának neveztek. Itt több kisebb emléket látott, a melyek közül azonban csak egy, a Lysikratesé maradt fenn napjainkig; ezek a szentélyféle kis emlékek a fogadalmi ajándékként följánlott tripusok számára épültek, a melyeket kar- és drámai

versenyeken jutalmul adtak. Ezek a kis emlékek különösen azon műtárgyak révén lettek híresekké, a melyeket tartalmaztak; ezek között szerepelt például Praxiteles híres satyroa. Pausanias azután Dionysos kerületét látogatta meg a színház alatt, annak két templomát, az Alkamenes készítette arany és elefántcsont szobrát és festményeit; azután visszament ugyanabban az irányban, a melyből jött, hogy Perikles Odeionát vegye szemügyre, a mely Sulla idejében leégett ugyan, de eredeti, Xerxes sátorát utánzó formájában ismét helyreállíttatott. A színházban a tragédia és komédiaköltők szobrait látta; a színház fölött pedig az Akropolis déli falán az aranyos Medusa-fejet aegisre alkalmazva. A nézőtér fölött látta a barlangot és rajta a háromlábú, a melyet Thrasyllós ajánlott föl. Benne Apollón és Artemis voltak ábrázolva, a mint Niobe gyermekeit öldösik. Majd az Akropolis bejárata felé haladva, látta Kalos sírját, a kiről azt mondták, hogy Daidalos unokaöccse és tanítványa; nagybátyja az Akropolis szikláiról letaszította, mert irigykedett reá az övéinél különb találmányai miatt. Ezután az Asklepieion következett, számos fogadalmi ajándékai-
val, az istennek és gyermekeinek szobraival és a régi szent forrással, a mely mellett Halirrhothios, Poseidon fia, Alkippen, Ares leányán erőszakot követett el. Ares, a ki e miatt Halirrhothioszt megölte, volt az első, a ki emberölés miatt az Areiopagos elé került. Az Asklepieionon túl volt Themis temploma és előtte egy domb, Hippolytos sírja. Itt voltak azonkívül Aphrodite Pandemosnak, a Földnek, mint a gyermekek táplálójának (χορηγός) és Demeter Chloénak templomai. Ez a két utóbbi szentély közvetlenül az Akropolis feljárata mellett feküdt. Pausanias nem említi Herodes Odeionát,

mivel ez, a mint munkájának egy későbbi részében megjegyzi, csak látogatása után épült.

Pausanias ezután az Akropolisra lépett; ezt az útját azonban nem kell követnünk, mert mi már fentebb megkíséreltük, hogy az ötödik századbéli Akropolisról, különböző templomairól, fogadalmi ajándékairól képet alkossunk magunknak; ezen kor és Pausanias látogatásának ideje között az Akropolis, néhány emlektől eltekintve, a melyeket más helyeken elegendőképen irtunk le, nem igen változott. Föltehetjük tehát, hogy Pausanias az Akropolison látta mindazt, a mit a hatodik fejezetben leírtunk és azért kísérvük tovább azon az útván, melyet a Propylaiáktól lejövet tett. Itt látta lemenet közben a Klepsydra forrását, Apollon és Pan barlangjait. Azután látta az Areiopagost, Athena Areia oltárával, a melyet Orestes állított az istennőnek, a mikor a törvényszék felmentette. A domb ellenkező lejtőjén, az agora közelében emelkedő Ares-templomot már előbb említette volt. A domb tetején, ott, a hol a törvényszék a régi időkben ülésezni szokott, voltak a Hybris (az Erőszak) és az Anaideia (a Kíméletlenség) kövei, a vádlott és a vádló számára kijelölt helyek. Mindjárt alattuk, a még most is látható hasadék körül, volt a Tisztos istennők, az Erinnysek kerülete, a kiket ki kellett engesztelniök a vádlottaknak, ha a törvényszék őket fölmentette. Benne föl voltak állítva az istennőknek szobrai, de nem ijesztő alakban; továbbá Hermesnek, a Földnek és Plutonnak szobrai; itt mutatták Oidipus sirját is, a melyet Sophokles híres darabja örökitett meg. Pausanias azonban nem nyugodott addig, míg ki nem egyeztette ezt a hírt Homeros leírásával, a míg föl nem kutatott egy hagyományt, a mely szerint Oidipus csontjait Thebaiból ide

hozták. Az Areiopagos közelében volt a szent hajó is, a melyen Athena peplosát vitték a panathenaiai menetben; Pausanias valószínűleg azt a diszes hajót látta, melyet Herodes Attikos építtetett az ünnep fényének emelésére; nagyon leleményes szerkezet lehetett, mert állítólag a bent elrejtett gépezet magától vitte tovább. Philostratos azt mondja, hogy Herodes ezen hajóját a Pythion közelében őrizték; de minthogy mozgatható volt, nem kellett mindig ugyanazon a helyen tartani. A panathenaiai menetekben az előbbi időkben is rendszeren hajót használtak erre a célra, de az nem volt olyan kiváló szerkezetű mű, mint a Herodes Attikosé.

Az Areiopagostól Pausanias visszatért a Dipylonkapuhoz és megtekintette az Akademia felé vezető út mentén levő sírokat, különösen az athéniekét, a kik csatában estek el és Thukydides előadása szerint a város legszebb városrészében temették el. Erre volt Dionysosnak is egy kis temploma, a melybe évenként ünnepi menetben elvitték az isten szobrát. Az Akademiában állott Prometheusnak egy oltára; innét indultak az ifjak, kik égő fáklyákkal versenyt futottak a városba. Nem messze volt Platon sírja, a gymnasium és a kert, a mely megőrizte emlékét. Hozzá közel emelkedett Timonnak, az embergyűlölőnek tornya, a ki elvonultsága számára nem éppen csendes városrészt választott magának. Tovább keletre volt a Kolonos Hippios, az „Oipidos Kolonosban“ cz. dráma színhelye, Athena és Poseidon oltárával, továbbá Theseus és Peirithoos, valamint Oidipus és Adrastos szentélyével. Pausanias említi, hogy Poseidon berkét és templomát Antigonos betörése alkalmával fölperzselt, és úgy látszik, hogy ezen csapás után többé

nem állították helyre. A mai utazó természetesen épp oly hiába keresi majd e helyen a berket és fülemiléit, a melyeket Sophokles megénekelt, mint Pausanias maga.

Itt el kell búcsúznunk vezetőnktől. Ha itt-ott kétség merül is föl az útirányt illetőleg, a melyen vezetett és sajnálnunk kell, hogy pontosabb helyrajzi útbaigazítást nem adott, egészben véve hálásak lehetünk neki, hogy oly gondosan és becsületesen adta elő azt, a mit látott. Ő első sorban kortársai, nem az utókor számára írt. De még ha tudta volna is, hogy könyve milyen értékes lesz majd korunkra, még akkor sem írhatott volna másképen, hiszen nem tudhatta előre, hogy mely épületek és emlékek fognak fennmaradni és lesznek könnyen felismerhetők, és hogy melyek fognak majd elpusztulni vagy oly szánalmas állapotba kerülni, hogy róluk az archaeologusok a leghevesebb vitákat folytatják. Kedvezőtlen véletlen dolga, hogy éppen a Theseion, a melynek rendeltetéséről semmiféle biztos adatunk nincsen, meg a Szelek Tornya maradt fenn, a melyet Pausanias nem említ fel, míg elpusztult, vagy mélyen föld alá került sok olyan templom és csarnok, a melyeket ő leír. E miatt gáncs nem érheti; ellenkezőleg hálásaknak kell lennünk iránta, mert csak az ő segítségével sikerült Athén képét világosabban és tökéletesebben megrajzolnunk; nélküle, vagy esetleg fényesebb tollú, de lelkismeretlenebb író kalauzolója mellett ez ennyire sem sikerülhetett volna.

XIII/a. JEGYZET.

Pausanias útjáról.

Nagyon bonyolult kérdés, hogy milyen utat követett Pausanias athéni sétájában; útjának a XIII/b. jegyzetben dűlt betűkkel szedett állomásai feltűntetik a kétségek és nehézségek főbb pontjait. Pausanias a Dipylon-kaputól indul ki és miután az agoráig eljutott, leírja azokat az épületeket, a melyek jobbán vannak, az elsorolást a Stoa Basileiosszal kezdve. Mindegyik épületnek helyzete az azt megelőzőhöz képest minden esetben meg van adva, mindaddig, a míg a zsarnokgyilkosok szobraihoz érkezik, a melyekről más, innen független értesülés alapján tudjuk, hogy egy, Orchestra néven ismert helyen állottak az Akropolisra vezető lejtő mellett, de még az agorán. Azután az épületek egy csoportját említi, a melyek egymáshoz közel és közvetlenül az Enneakrunos forrása fölött vannak. Ez az épületesoport adja Athén helyrajzában a főnehézséget, de ezt a nehézséget csak akkor tárgyalhatjuk, ha Pausanias útjának hátralevő része világosan szemünk előtt áll. Az író ezután Hephaistos templomáról és más épületekről szól, a melyek a Kerameikoson vagy az agorán és a Stoa Basileioson túl feküdtek; egy szoborról és egy kapuról is tesz említést a Stoa Poikiléhez vezető úton, és miután ezt a stoát részletesen leírja, említi a Szánalom oltárát az agorán. Azután két egymáshoz közel, az agorától nem messze eső épület következik, a Theseion és Ptolemaios gymnasiuma. Ennek a kettőnek a következő csoporthoz való helyi viszonyáról nincs szó. Ez az utóbbi csoport, ismét közel egymáshoz, magában foglalja az Agraulos kerületét (a melynek fekvése ismeretes) és a Prytaneiont. A Prytaneiontól először olyan utat követ, a mely őt nagy kerülővel kelet felé az alsóvároson keresztül az Olym-

pieionhoz és az Iissoshoz viszi; erre visszatér a Prytaneionhoz és a Tripus-utezán áthaladva, az Akropolis keleti oldala alatt közvetlenül a színházig, majd az Akropolis déli oldala mentén végre a Propylaiákhoz ér. Ezután leírja az Akropolist; lévezető útján említi a Klepsydrát és Apollon meg Pan barlangjait, azután az Areiopagost és a körülötte elterülő emlékeket. Azután elhagyja a belső várost és a külső városrészek felé fordul, első sorban az Akademiához.

Annak a nehézségnek a kivételével, a melyet későbbre tartottunk fenn magunknak, egész leírásában csak két el- vagy letérés van az egész, összefüggő topographiai rendtől; az Olympieion után Pausanias két más épületet említ, a melyeket Hadrianus Athénben építtetett; és az Areiopagos után felsorolja a többi törvényszékeket; de mindkét esetben érthető a tárgyak összekapcsolása és nem forog fenn az a veszedelem, hogy ebből félreértés támad. Az Enneakrunos és az ahhoz csatlakozó épületek esetében azonban könnyen történhetik félreértés, ha itt egy hasonló, a topographiai rendtől és egymásutántól való eltéréssel van dolgunk, mert ezek az épületek tárgybeli kapcsolatot nem szolgáltatnak sem egymással, sem a forrással, és azonkívül nincs semmi különösebb ok arra, hogy éppen ezen a helyen legyenek felemlítve, ha csak tényleges egymásmellettségük nem szolgáltatta erre az okot. Hogy a problema érthető legyen, világosan magunk előtt kell látnunk, hogy azok hol vannak felemlítve. Pausanias befejezte a jobb oldalt, vagyis az agora nyugati részén fekvő épületek leírását s így eljutott a zsarnokgyilkosokig, a kiknek szobrai az Akropolisra felvezető út mellett állottak; azután említi az Odeiont és az Enneakrunos melletti többi épületeket; azután visszatérve tüstént említ két épületet, a melyek az agora jobb oldalán leírt épületek felett feküsznek, azután áthalad az agorán és azokról beszél, a melyek a másik oldalon voltak. Már most, általánosan el van ismerve, hogy az agora északi vége, a melyet Pausanias legelőbb ért el, éppen keletre feküdt attól az alacsony dombtól, a melyen most az ú. n. Theseion emelkedik; a zsarnokgyilkosokat, a kiknek szobrai az agora másik végét jelölik, az Areiopagosnak majd keleti, majd ismét nyugati végére helyezték; az agora fekvése és kiterjedése pedig attól függ, hogy hová helyezzük el a két végét. Véleményem szerint az itt említett feljárat az Akropolisra (ἡ ἀνιμὲν ἐς πόλιν)

csak az Areiopagos és az Akropolis közötti feljáratra vonatkozhatik, mert az az út, a mely a Pnyx domb tövét körüljárja, csak ott kezd az Akropolisra emelkedni, a hol zizgazes út ágazik el Herodes Odeionja közelében. De azért fontolóra kell vennünk mind a két föltevést. Bármelyiket fogadjuk el, tény marad, hogy Pausanias az Odeion, az Enneakrunos, a Demeter-templom és az Eleusinion említését beleékeli más épületek leírása közé, a melyek közel egymáshoz, az agora körül fekszenek.

Ennek a ténynek háromféle magyarázatot adtak:

(1.) Leake, Curtius és mások, a kik meg vannak arról győződve, hogy az Enneakrunos az Ilissos medrében volt, azt hiszik, hogy az és a vele említett egyéb épületek nem topographiai, hanem más okokból vannak itt besorozva.

(2.) Wachsmuth, Frazer és mások megegyeznek Leake-kel az Enneakrunos helyzetét illetőleg, de ezt a topographiai rendtől való nagy eltérést Pausanias leírásában elfogadhatatlannak tartják; azért azt hiszik, hogy Pausanias bizonyára látott, vagy mutattak neki egy más forrást az agora végének közelében, a melyet ő tévesen az Enneakrunosnak vett.

(3.) A harmadik magyarázat Dörpfeldé, a ki a topographikus sorrend mellett foglal állást, és ezt a helyet bizonyítékként fogja fel a mellett, hogy az Enneakrunos tényleg az agora végének közelében volt; ezért Dörpfeld ásátásokat végeztetett e helyen és közvetetlenül a Pnyx dombja alatt föltárta azokat a maradványokat, melyekben az Enneakrunost fölismeri.

Ezen magyarázatok mindegyike gondos kritikára szorul.

(1.) Más írók kijelentései, a mint láttuk, erősen a mellett szólnak, hogy az Enneakrunos helye közel volt az Ilissoshoz. Curtius meg akarván magyarázni a topographikus egymásutántól való eltérést, a következőket mondja: Pausanias első kalauzával tényleg a zsarnokölőkig ment; erre egy másik, a mysteriumokba beavatott kalauzt fogadott, a ki neki megmutatta az Eleusiniont, Demeter templomát és a körül levő épületeket, mielőtt az agora körüljárását befejezte. Ez a többé-kevésbbé véletlen egymásután naplójából belekerült könyvébe. — Leake úgy magyarázza a dolgot, hogy a zsarnokölők szobrai és az Enneakrunos közötti úrt Pausanias jegyzeteiben eredetileg talán más dolgok töltötték ki, a melyeket később kihagyott, hisz' ő maga tesz említést arról, hogy jegyzeteit megrostálta. Az eset

hasonló ahhoz a másikhoz, a mikor az Akropolis északi oldala alatti Prytaneiontól áttér az Ilissos-menti Olympieionra és útjában csak két-három dolgot említ; azután meg visszatér a Prytaneionhoz és újból nekiindul a Háromlábak utcáján végig. De itt az a különbség, hogy az Olympieionhoz való kitérése olyan helyekre viszi Pausaniast, a melyeket máskülönben kihagyott volna, míg ez a kitérés az Enneakrunoshoz az Ilissos melletti vidékre viszi, melyet később még egyszer meglátogatott. Az első elméletnek a szélsőségig kiélezett változata a Murray-féle 'Greece' című útikönyv modern szerzőjének az a praktikus, de egyúttal cynikus ötlete, a ki „tetemes nehézséget lát abban, ha kétségbe vonjuk egy tizenhét századdal ezelőtt élt utazónak abbéli szabadságát, hogy étkezésre és alvásra hazatérjen, hogy pihenés után munkáját új ponton megkezdje.”

(2.) A második magyarázatnak az a nagy előnye, hogy fenntartja Pausanias topographikus egymásutánját anélkül, hogy más íróknak világos kijelentéseit visszavetné. De viszont nagyon valószínűtlen az a feltevés, hogy Pausanias egy más forrást az agorán vagy ahhoz közel Enneakrunosnak tartott, valószínűtlen különösen akkor, ha meggondoljuk az ő szavait, a melyek szerint a forráskút az egyetlen élő forrás Athénben, és ha tekintetbe vesszük, hogy Thukydidest is idézi. Ezt a magyarázatot már csak a legvégsőbb esetben lehetne elfogadnunk; és Frazer mind a mellett, az összes okok gondos és kritikus mérlegelése után, ehhez a magyarázathoz kénytelen csatlakozni. De hiába, az összes nehézségek nincsenek eltüntetve. Ha ez a forrás az, a mel nek némi nyoma még megvolt a tizennevezedik században a Semnai hasadékához közel, akkor nagyon kevés hely jut itt az Odeion, a Demeter-templom és a többi felemlített épület számára. Ha pedig ez a forrás az, a melyet Dörpfeld talált a Pnyx dombjánál, akkor még mindig maradnak topographikus nehézségek, mint azt (3 alatt) látni fogjuk.

(3.) Magát Pausaniast illetőleg Dörpfeld magyarázata mindezenetre a legegyszerűbb és legkönnyebb, ámbár ez sem ment bizonyos nehézségektől. Mert ha a zsarnokölők szobrai vele egyetértve az Areiopagos nyugati végére helyezzük, akkor is majdnem kétszáz méternyi távolság van onnét az Enneakrunoshoz, míg az Areiopagos keleti végétől a távolság körülbelül 380 méter. Ez a távolság tényleg kisebb, mint az, mely az Ilissos-menti Enneakrunosig van (a mely kb. 800 métert tesz

ki), de ez a magyarázat is megszakítja az agorát körülvevő épületek egymásutánját és új vidékre visz minket, a melyet Pausanias később megközelít, a mikor az Areiopagosról beszél. Meg kell engedni, hogy Dörpfeld elmélete a tudományos próbát is kiállotta, a mikor ő, előleges bejelentése után, rábukkant erre az előre jelzett forrásra, — de nem szabad megfélemlenünk arról, hogy ezt a forrást nem éppen azon helyen találta, a hol ő azt először kereste, hanem valamivel távolabb, és ez a távolság az agorától elvezető irányban terjed, másfelől pedig semmi nyomát sem találták a többi épületeknek, a melyeket Pausanias mint az Enneakrunoshoz közel fekvőket em'ít. Azután, ha nem volnának nekünk más forrásaink Pausaniason kívül, akkor a topographusok mind kétségkívül el is fogadnák Dörpfeld nézetét, mint legvalószínűbbet. A nagy baj azonban éppen az, hogy nehéz a többi íróknak az Enneakrunosnak fekvéséről tett kijelentéseit összhangzásba hozni Pausaniasszal. Igaz, hogy Dörpfeld ezeket az egyéb forrásokat elmagyarázza; de a tudósok legnagyobb része megegyezik abban, hogy az íróknak ezen helyeit nem lehet így magyarázni, és hogy mégis sokkal nyomatékosabbak, semhogy azokról egyszerűen ne vegyünk tudomást.

Ebből a rövid összefoglalásból világos, hogy mind a három felmerült magyarázattal szemben vannak számbaveendő nehézségek és hogy rá vagyunk utalva arra, hogy minden esetben mérlegeljük az ellenvetéseket és kiválogassuk az egész előtünk fekvő anyag tekintetbevétele után a legkevésbé valószínűtlent. A három magyarázat mindegyike oly védelmezőkre talált, a kiknek véleménye a legnagyobb tiszteletre tarthat igényt; és egyik nézetről sem mondhatja egy másik nézetnek híve dogmaszerű határozottsággal, hogy az hibás. — Ebben a fejezetben állást kellett foglalnunk egy magyarázat mellett, a mely egyúttal kizárja a másik kettőt. Minthogy pedig nézetem szerint az első magyarázat áll leginkább összhangzásban a rendelkezésre álló adatokkal, a mellé állottunk, anélkül azonban, hogy teljes határozottsággal annak bizonyosságát állítanók. Egy új kis adat — ha még oly csekély is — mérlegünket a másik két elmélet valamelyike felé billentheti, és ilyen adat bármely pillanatban felszínre kerülhet.

XIII/b. JEGYZET.

Athén leírása

Pausaniasnak I., „Attika“ című könyvéből.

Görögből fordította Dr. Geréb József.

I. FEJEZET. 1. A *Peiraieus* régtől fogva község volt, de Themistokles athéni archonkodása előtt nem volt kikötőhely. Az athénieknek Phaleron szolgált kikötőül, mert a tengertől ez volt a városhoz legközelebb. A hagyomány szerint innen indult Menestheus Trójába, és még előbb Theseus, midőn adóbírságot szállított Minosnak Androgeos haláláért. De midőn Themistokles lett az archon, a *Peiraieus*t tette meg Athén kikötőjévé, melyet sokkal alkalmasabbnak látott a hajósok számára, mivel három bemélyedése is van, míg Phaleronnak csak egy. És máig vannak ott hajóházak, a legszélesebb kikötő mellett pedig Themistokles sírja. Mert az athéniak, mint a hagyomány mondja, megbánták Themistoklesszel szemben tanúsított eljárásukat, s hogy rokonai kiásták és elhozták csontjait Magnesiából. Az meg bizonyos, hogy Themistokles fiai nemcsak visszatértek a számkivetésből, hanem egy képet is feljártak a Parthenon-templomban, a melyen Themistokles van ábrázolva. — 2. A legérdekesebb látnivaló a *Peiraieus*ban Athéna és Zeus szentélye. Mindkettőnek bronzból készült a szobra; Zeus kormánypálczát és Nike-szobrocskát tart a kezében, Athéna lándzsát. Itt van Leosthenesnek és fiainak arcképe Arkesilaostól. Ez a Leosthenes az athéniak és az összes görögök vezéréként legyőzte Boiotiában a makedonokat, majd ismét Thermopylaen túl, míg azután Lamiában, az Oita hegy átellenében őket körülzárt. A hosszú csarnok mögött, hol a partmenti lakosok piacot szerveztek, — mert a kikötőtől távolabb lakóknak másfelé van a piacuk, — tehát a tenger mellett

áll Zeus és Demos, Leochares szobrai. A tenger mellett Aphrodite templomát Konon építtette, miután a lakedaimoniak hajóhadát a kariai Chersonesoson épült Knidos mellett megverte. Mert a knidosiak különösen Aphroditét tisztelik a neki felajánlott templomaikban. A legrégebb templomban Doritis (= ajánlékozó) a jelzője, egy későbbiben Akraia (= magas), a legújabbikban általán knidosi a jelzője; maguk a knidosiak azonban Euploianak (= jó utat adó) hívják. — 3. Az athéniek egy másik kikötője *Munychia*, Artemis Munychia templomával. Egy harmadik kikötő a főtebb említett *Phaleron*, Demeter szentélyével. Athéna Skirasnak is áll ott egy temploma, távolabb tőle a Zeusé; ott vannak továbbá az úgynevezett ismeretlen isteneknek, szintűgy hősöknek, Theseus fiainak és Phalerosnak oltárai. Mert az athéni hagyomány szerint ez a Phaleros Iasonnal Kolchisba utazott. Van itt Minos fiának, Androgeosnak is egy oltára, melyet héroszinak hívnak, de a kik a helyi hagyományokat mélyebben ismerik, tudják, hogy ez Androgeosé. Húsz stadionnal tovább van a Kolias-hegyfok. Ide hordta az áradat a perzsa hajóhad elpusztulása után a hajóroncsokat. Itt áll a koliasi Aphrodite szobra meg az úgynevezett Genetyllis-istennőké (= gyermekvédők). Én azt hiszem, hogy azok az istennők, kiket az Ióniában lakó phokaiiak Gennaisoknak hívnak, ezekkel a koliasiakkal azonosak. A Phalerontól Athénbe vezető úton Hera templomának sem ajtaja, sem teteje nincsen. Hagyomány szerint Mardonios, Gobrias fia, perzselte föl. A most benne látható szobor, úgy mondják, Alkamenes műve; a méd vezér ennél fogva nem gyalázhatta meg.

II. FEJEZET. 1. A városba lépve, az amazon Antiope sír-
emlékéhez jut az ember. Pindaros szerint ezt az Antiopét Peirithoos és Theseus rabolták el. Viszont a troizeni Hegias költő úgy adja elő a dolgot, hogy Herakles a Thermodon folyó mentén fekvő Themiskyrát hiába ostromolta, nem tudta bevenni; ekkor Antiope beleszeretett Theseusba, ki Heraklesszel együtt vonult hadba, és átadta a várost. Hegias e költeményével szemben az athéniek azt állítják, hogy az amazon háborúban Antiopét Molpadiá nyila ölte meg, Molpadiát viszont Theseus szúrta le. Molpadiának is van síremléke Athénben. — 2. Ha a Peiraieus felől megy az ember a városba, ama falak romjait látja, melyeket Konon a knidosi tengeri csata után épített. Mert Themistoklesnek a médek elvonulása után épült

falait az úgynevezett harmincz zsarnok uralma alatt lerombolták. Az út mentén vannak sírok; legnevezetesebb a Menandrosé, Diopeithes fiáé, és Euripidesnek üres díszsírja. Mert hát Euripidest Makedoniában temették el, a hová Archelaos király hívására utazott el. Halála történetét sokan írták meg, s legyen úgy, a hogy mondják. — 3. A kapu közelében áll egy síremlék, rajta egy harczos van kifaragva a lovával. Hogy kit ábrázol, nem tudom; de a ló is, a harczos is Praxiteles műve. — 4. *A város bejáratánál van egy épület (1)*¹ s benne történnek az előkészületek azon ünnepi menetekre, melyeket évenként vagy hosszabb időközökben rendeznek. Közelében van *Demeter temploma (2)*, magának az istennőnek, a leányának és a fáklyát tartó Iakchosnak a szobrával. A falon attikai betűs felirat jelzi, hogy Praxiteles volt mesterük. Nem messze a templomtól ül Poseidon a lován, a mint lándzsát hajít az óriás Polybotesre, ki a kosiaknál a Chelone (= teknősbéka) hegyfok mondájában szerepel. De a mostani felirat a szobrot nem Poseidonénak, hanem másénak mondja. A kaputól a Kerameikosig *oszlopcsarnokok (3)* vezetnek, s előttük végig nők és férfiak bronzszobrai állnak, kik valami nevezetességre tettek szert. — 5. csarnokok egyikében van *az isteneknek egy szentélye (4)* és az úgynevezett *Hermes-gymnasium (5)*; szintúgy itt van *Pulytion háza (6)*, melyben hír szerint számos előkelő athéni polgár ünnepelte a mysteriumokat eleusisi szertartás szerint. Ez ma Dionysosnak van szentelve, s ezt a Dionysost Melpomenosnak (= dalos) hívják, épp oly felfogás alapján, mint a hogy Apollont Musagetesnek (= mûzsavezetô) nevezik. Az itt álló szobrok: Athena Paionia (= gyógyító), Zeus, Mnemosyne, a Mûzsák: Apollon itt *Eubulidesnek a fogadalma (7)* és műve, végül Akratos, egy Dionysos kíséretéhez tartozó isten, de csak arcza van beerősítve a falba. A Dionysos-szentély után következő *háznak terracotta-szobrai (8)* vannak; Amphiktyon athéni királyt ábrázolják, a mint Dionysost más istenekkel együtt megvendégeli. Itt van Pegasos is Eleutheraiból, ki a Dionysos tiszteletét Athénbe bevezette. Támogatta őt ebben a delphoi jóshely is, emlékeztetve az athénieket, hogy már Ikarios idejében meglátogatta földjüket az isten. — 6. Amphiktyon a következőkép

¹ A zárójelbe tett számok *Athén térképének* (I. a kötet végén) számozott helyeire utalnak.

jutott a királyi trónra. A monda szerint a mai Attikának Aktaion volt első királya. Halála után Kekrops kapta meg Aktaion leányával együtt az uralmat, s házasságukból három leány származott: Herse, Aglauros és Pandrosos, meg egy fiú: Erysichthon. De ez nem uralkodott Athénben, mert még atyja életében halt meg, s Kekrops trónját Athénnek leghatalmasabb embere, Kranaos örökölte. Ennek a Kranaosnak hagyomány szerint több leánya volt, egyikük Attys, s az ország, melyet eddig Aktaiának hívtak, tőle kapta az Attika nevet. De Kranaos ellen Amphiktyon, bár a veje volt, lázadást szított és véget vetett uralmának. Őt viszont Erichthonios fosztotta meg lázadó társaival a tróntól. Azt mondják, hogy Erichthoniosnak nem halandó ember volt az apja, hanem Hephaistos és Ge voltak a szülei.

III. FEJEZET. 1. A *Kerameikos-piacz* Keramos hérosztól kapta a nevét, ki a hagyomány szerint Dionysos és Ariadne fia. Elöl jobboldalon van az úgynevezett *királyi csarnok* (9), s itt van az egy évre választott archon-királynak hivatala, a kinek uralmát „királyság“-nak hívják. E csarnok ormán terracottaszobrok vannak: Theseus, a mint Skiront a tengerbe taszítja, és Hemera Kephalosszal, kibe (mint mondják) rendkívüli szépsége miatt Hemera beleszeretett és magával ragadta. Tőle származott fia, Phaëthon [kit később Aphrodite elragadott]... és templomának ősevé tett. Így beszélnek el ezt a költők, a többi között Hesiodos is a hösnőkről szóló eposzában. — 2. A csarnok közelében *sobrok* állanak: *Konon* és fia, *Timotheos*; *Euagoras* (10), Kypros királya, a ki rávette Artaxerxes királyt, hogy a phoinikiai hajókat Kononnak engedje át. Úgy cselekedett, mint salamisi ősektől származó athéni, mert ő családfáját Teukrostól és Kinyras leányától vezette le. Itt áll továbbá *Zeus Eleutherios* (= felszabadító) *sobra* (11), valaminek Hadrianus császáré, a ki jótéteményekkel halmozta el összes alattvalóit, de leginkább Athén városát. — 3. A mögötte épült *csarnokban* (12) egy *festmény* az úgynevezett tizenkét istent ábrázolja, a szemben levő falra Theseus van festve, továbbá a Demokratia és a Demos. A kép úgy tünteti fel Theseust, mint Athénben a politikai egyenlőség megalapítóját. Mert itt az a népszerű hagyomány, hogy Theseus a hatalmat a nép kezébe tette le, s hogy az ő korától kezdve demokratikus uralom volt mindaddig, míg Peisistratos államcsínyt szervezve

kényúrrá nem lett. Egyáltalán sok más hazugság van a nép közt elterjedve, mert nem ismerik a történetet és igaznak hiszik azt, a mit a gyermekkoruktól fogva a kardalokban és tragédiákban hallottak. Theseust illetőleg különben azt is mondják, hogy nemcsak ő maga volt haláláig a trónon, hanem utódai is később Menestheus halála után a negyedik nemzedékig maradtak uralomban. Ha pedig családfákban telnék gyönyörűségem, felsorolhatnám a királyokat Melanthostól kezdve Aisimides fiáig, Kleidikosig. — 4. Van itt egy festmény, mely amaz athénieket ábrázolja, kiket a mantineiai csatában a lakedaimoniak segítségére küldöttek. Xenophon és mások az egész háború történetét megírták, Kadmeia várának elfoglalását, a lakedaimoniak leuktrai vereségét, a boiotiaiaknak betörését Peloponnesosba és a lakedaimoniak segítségére érkező athéni csapatokat. A kép a lovas csatát ábrázolja, rajta a legfelismerhetőbb alakok: Gryllos, Xenophon fia, az athéni csapatban, a boiotiai lovasok között a thebai Epameinondas. E képeket az athénieknek Euphranor festette, szintűgy *a közeli templomban* (13) *Apollon Patroost* (= az apák istenét). E templom előtt van *két Apollon-szobor* (14), az egyiknek Leochares a mestere, a másikat, melynek Alexikakos (= bajtól védő) a jelzője, Kalamis készítette. E jelzőt a hagyomány szerint akkor kapta az isten, mikor a peloponnesosi háborúval kapcsolatban az Athénre súlyosodó pestist egy delphoi jóslattal megszüntette. — 5. Itt épült *az istenek anyjának szentélye* (15) is, benne a szobor Pheidias alkotása. Közel van hozzá az úgynevezett *ötszázak tanácsháza* (16), kik egy évig tagjai az athéni tanácsnak. Benne áll Zeus Bulaiosnak (= tanácsadó) fából faragott szobra, egy Apollon Peisiastól és egy Demoszobor Lysontól. A törvényhozókat a kaunosi Protogenes festette, Olbiades meg azt a Kallipost, ki az athénieket Thermopylaihoz vezette, hogy Hellast a galaták betörésétől megóvják.

V. FEJEZET. 1. Az ötszázak tanácsházához közel van az úgynevezett *Tholos* (= kerek épület) (17). Itt áldoznak a prytanisok, s itt van egynéhány kisméretű ezüstszobor is. Följebb állanak ama *hősök szobrai* (18), a kikről később Athén egyes törzsei a nevüket kapták. Hogy ki szervezett a négy törzs helyébe tízet és ki adott nekik nevet a régiek helyett, ezt Herodotos már elbeszélte. — 2. Az *eponymosok* — mert

így hívják a névadó hősöket — a következők: az első Hippothoon, Poseidonnak és Alopénének, Kerkyon leányának a fia; a második Antiochos, Herakles egyik fia (anyja Meda volt, Phylasnak leánya); a harmadik Aias, a Telamon fia. A következők már athéniek: Leos, kiről azt mondják, hogy az isten jóslatára hazája üdvéért feláldozta a leányait. Az eponymosok közt van Erechtheus is, a ki legyőzte csatában az eleusisiakat és vezérüket, Immaradost, Eumolpos fiát, megölte; továbbá Aigeus, Oineus, Pandion mostoha fia, és Theseus fiai közül Akamas. — 3. Ide tartoznak végül Kekrops és Pandion — mert az ő szobraikat is láttam az eponymosok között —, de azt nem tudom, hogy melyik Kekropst és Pandiont tartják tiszteletben. Ugyanis két Kekrops nevű király uralkodott; az idősebbik nőül vette Aktaios leányát, a másik meg, a ki Erechtheus fia, Pandion unokája és Erichthonios dédunokája volt, Euboiába költözött. Hasonlóképp volt két Pandion nevű király is; az egyik Erichthoniosnak volt a fia, a másik pedig az ifjabbik Kekropsé. Ez utóbbit a Metionidák elkergették trónjáról, és a Megarába menekült — mert Pylas megarai királynak a leánya volt a felesége — gyermekei is követték számkivetésébe. Hagyomány szerint Pandion itt halt meg betegségében; síremléke a megarai tengerparton van az Athéna Aithyia (= búvármadár) szikláján. — 4. Fiai Megarából visszatértek és elkergették a Metionidákat; a legidősebbik pedig, Aigeus, megkapta Athén trónját. Pandion leányai azonban szerencsétlenül jártak, bosszúálló gyermekeket sem hagytak hátra, pedig Pandion a hatalom kedvéért lépett sógorságra a thrák fejedelemmel. De egy embernek sincs módja kikerülni az isteni végzetet. A monda szerint Tereus, bár Proknének volt a férje, görög felfogás ellenére meggyalázta Philomelát, azonfelül a leány testét is megcsonkította, s így izgatta fel a nőt, hogy rajta bosszút álljanak. Pandionnak különben egy másik, figyelemre méltó szobra is van az Akropolison. — 5. Ezek Athén régi törzseinek az eponymosai. Később más törzsek is alakultak, s ezeknek névadói a mysiai Attalos, az egyiptomi Ptolemaios, sőt még az én időmben is Hadrianus császár, ki legtöbbet áldozott az istenség tiszteletére és alattvalói mindegyikét a legnagyobb boldogsággal árasztotta el. Sohasem indított önként háborút, a Syrián túl lakó zsidókat csak lázongásukért fenyegette meg. Hogy uralkodása óta hány templomot emelt az iste-

neknek, hányat épített fogadalmi ajándékaival és szent tárgyakkal; hogy mennyit ajándékozott görög városoknak, sőt barbárokra is, melyek jóságához folyamodtak, mindezt felirat hirdeti Athénben az istenek közös szentélyében.

VIII. FEJEZET. 2. Az eponymosok szobrai után *istenszobrok* következnek: Amphiaros és Eirene gyermekével, Plutosszal a karján. Vannak itt *bronzszobrok* is: Lykurgos, Lykophron fia, és Kallias, ki az általános athéni felfogás szerint Xerxes fia, Artaxerxes és a görögök között a békét megkötötte, továbbá *Demosthenes* (19), kit az athéniek kényszerítettek, hogy a Troizen előtt fekvő Kalaureia-szigetére vonuljon vissza; később visszahívták, de a lamiai vereség után ismét száműzték. — 3. Demosthenes második menekülésekor is Kalaureiába ment, hol méreggel vetett véget életének. Ő volt az egyetlen görög száműzött, a kit Archias nem adott át Antipatrosnak és a makedonoknak. Ez a Thurioiból származó Archias gyalázatos dolgot vitt véghez, midőn az összes görögöket kiszolgáltatta büntetés végett Antipatrosnak, kik a thessaliai vereség előtt a makedonellenes párthoz tartoztak. Így végződött Demosthenesre nézve Athén iránt érzett hő szeretete és azt hiszem, joggal mondják, hogy a kik szívvel-lélekkel adják magukat a politikára és biznak a nép lelkiületében, sohasem érnek jó véget. — 4. Demosthenes szobrához közel van *Ares szentélye* (20), melyben Aphroditének két szobra áll. Ares szobrának Alkamenes volt a mestere, Athenáé egy parosi ember, névszerint Lokros. Enyonak is van itt egy szobra, melyet Praxiteles fiai készítettek. *A templom körül* (21) állanak Herakles, Theseus, haját szalaggal átkötő Apollon; itt van Kalades szobra, ki Athénnek a hagyomány szerint törvényeket adott, és *Pindarosé*, ki egyéb ajándékokon kívül szobrot is kapott az athéniektől, a miért őket ódáiban dicsőítette. — 5. Nem messze áll Hipparchos gyilkosainak, *Harmodiosnak és Aristogeitonnak a szobra* (22). Tettüknek okát és véghezvitelét már mások beszélték el. A szobrok egy részének Kritias a mestere; de a régieket Antenor készítette. Midőn Xerxes Athént a lakosok menekülése után elfoglalta, ezeket a szobrokat is zsákmány gyanánt vitte magával; később Antiochos visszaküldte az athénieknek. — 6. Az *Odeionnak* (= zenecsarnok) nevezett *színház* (23) bejáratánál *egyiptomi királyok szobrai* (24) állanak. Valamennyinek Ptolemaios a neve, de mindegyiknek más jelzője van. Így az egyiket Philometornak, a másikat

Philadelphosnak hívják, Lagos fiát viszont a rhodosiak Soternek nevezték el. A kiről fentebb az eponymosok között megemlékeztem, az Philadelphos. Közel van hozzá nőtestvérének, Arsinoënek a szobra.

XIV. FEJEZET. 1. Ha az ember Athénben az Odeionba lép, egyéb dolgokon kívül *Dionysosnak* figyelemre méltó *szobrát* látja. Közelben van egy forrás, melyet *Enneakrunosnak* (= kilenczforrás) (26) hívnak, mert Peisistratos ilyen szerkezetet adatott neki. Kutak vannak ugyan a város egész területén, de ez az egyetlen forrás. A forráson túl vannak *templomok* (27); egyik közülük *Demeternek* és Korának van *szentelve*, egy másikban *Triptolemosnak* a *szobra* látható. E Triptolemosra vonatkozó mondatát közölni akarom, elhagyva mindazt, a mi Deiopére vonatkozik. — 2. A görög törzsek közül leginkább az argosiak vetélkednek az athéniakkal régiségüket és az istenektől kapott ajándékokat illetőleg, ép úgy, mint a barbárok közül az egyiptomiak a phrygiaiakkal. A monda szerint Demeter Argosba jött, hol Pelasgos házába fogadta s itt Chrysanthis jelentette neki Kora elrablását. Később Trochilos, a mysteriumok papja, Agenorral kitört ellenségeskedése miatt mint száműzött Attikába menekült s egy eleusisi asszonynyal kötött házasságából két fia származott, Eubuleus és Triptolemos. Ez az argosi monda. Viszont az athéniak és egyéb követők úgy tudják, hogy Triptolemos, a Keleus fia, vetett először nemes gabonát. — 3. Azonban Musaios verseiben, ha ugyan tőle valók, Triptolemos úgy szerepel, mint Okeanos és Ge fia, Orpheuséiben pedig, melyeket én szintén nem Orpheustól valóknak tartok, Eubuleusnak és Triptolemosnak Dysaules az apjuk s jutalmul, hogy hírt adtak neki leányáról, Demeter megengedte nekik, hogy gabonát vessenek. Az athéni Choirilos egy „Alope“ nevű drámájában Kerkyont és Triptolemost testvérek gyanánt szerepelteti, kiket Amphiktyon leánya szült, még pedig Triptolemost Rarostól, Kerkyont Poseidontól. Többet szerettem volna e mondáról szólni és bővebben magyarázni azt a szentélyt, melynek Athénben Eleusinion a neve, de visszatartott tőle egy álmolátásom. Így hát azokra térek át, a miket mindenki számára szabad megírnom. — 4. A Triptolemos szobrát magába foglaló templom előtt áll egy *bronzbika*, a mint áldozatra viszik, továbbá a knossosi *Epimenides ülőszobra* (28), ki a monda szerint a mezőn járkálva egy barlangba jutott s itt oly mély álmot fogta el, hogy csak negy-

ven év mulva ébredt fel belőle; később költeményeket írt és városokat tisztított meg bűneiktől, a többi között Athént. Thales, ki Lakedaimont a pestistől megszabadította, nemcsak rokona nem volt Epimenidesnek, hanem még csak nem is származott ugyanabból a városból. Mert Epimenides knossosi volt, Thalesről pedig a kolophonai Polymnastos a lakedaimoniak számára készített verseiben azt mondja, hogy Gortynből való. — 5. Tovább következik *Eukleia* (= jó hír) *temploma* (29), mely szintén ama médek zsákmányából készült, kik Marathonnál szállottak partra. Azt hiszem, erre a győzelemre voltak az athéniek a legbüszkébbek; még Aischylos is, ki oly nagy költői nevet szerzett és résztvett az artemisioni és salamisi tengeri csatában, nem említ mást sírfeliratában, mint atyját és szülővárosát, meg hogy a marathoni berek és az itt partra szállt médek a tanúi bátorságának. — 6. A Kerameikoson és az úgynevezett Királyi Csarnokon túl következik *Hephaistos temploma* (30). Erichthonios mondáját ismerve, egy csöppet sem csodálkozom, hogy Athéna szobra áll mellette. Abban pedig, hogy Athéna szobrának kékek a szemei, felismerem a mythosnak libyai jellegét. Mert Libyában az a hagyomány él, hogy ő Poseidonnak és a Tritonis-tónak a leánya s hogy ennél fogva neki, valamint Poseidonnak kékek a szemei. — 7. Közelében van *Aphrodite Urania* (= az égi) *temploma* (31). Az emberek közül először az assyriaiak szervezték Urania tiszteletét, mely azután elterjedt a kyprosi Paphosban és a phoinikiaiak között, kik Palaestinában Askalon városát lakják. A kythereiek a phoinikiaiaiktól tanulták el tiszteletét. Athénben Aigeus akkor hozta be, mikor még nem voltak gyermekei, s ezt, valamint nővéreinek szerencsétlenségét Urania haragjának tulajdonította. A máig fennmaradt szobor parosi márványból készült és Pheidias műve. Egy attikai községnek, Athmoniónak hagyománya szerint Porphyrión király, Aktaiosnak az elődje, alapította náluk Urania szentélyét. Vannak más mondák is, melyek egészen másképp élnek a falusi községekben, mint a fővárosi lakások között.

XV. FEJEZET. 1. A csarnokhoz vezető úton, mely festményei után Stoa Poikile (= Tarka Csarnok) nevet kapott, áll *Hermes Agoraios* (= piaczi) *bronzszobra* (32), s közel van hozzá egy *kapu* (33), győzelmi emlékkal ama diadalért, melyet az athéniek egy lovascsatában Pleistarchos felett kivívtak, kit testvére, Kassandros, a lovas és zsoldos sereg vezérletével bízott

meg. Magában a *tarka csarnok*-ban (34) az első kép az athénieket ábrázolja, a mint az argolisi Oinoëben a lakedaimoniak ellen sorakoznak. A festő nem a csata hevét vette tárgyul, mikor vakmerő tettek véghezvitelére van alkalom, hanem a csata kezdetét, mikor a katonák egymás ellen vonulnak. — 2. A középső falon az athéniek Theseus vezérlete alatt az amazonok ellen harcolnak. Úgy látszik, csupán ezeknek az asszonyoknak a bátorságát nem rendítették meg a csapások; mert bár Themiskyrát elfoglalta tőlük Herakles és később elpusztult az athéniek ellen küldött seregük, mégis Trója alá vonultak, hogy az athéniekkel és az összes görögökkel megvívjanak. Az amazonok után a kép a görögöket Ilion elfoglalása után ábrázolja; a királyok összegyűltek, hogy Ajasnak Cassandra ellen elkövetett merényletén tanácskozzanak. Magát Aiaszt is fel lehet ismerni, valamint egyéb fogoly nők között Kassandrát is. — 3. Az utolsó festmény a Marathonnál viaskodókat ábrázolja. A boiotiai plataiaiak és az egész attikai tábor a barbárokra rohannak. A kép ezen részén a két fél még egyenlően harczol, befelé azonban már futnak a barbárok és egymást a vízbe taszítják; a kép szélén pedig a görögök gyilkolják a barbárokat, kik a phoinikiai hajókra kapaszkodnak. A kép Marathont, a herost is ábrázolja, kiről a sikságot hívják, valamint Theseust, a mint a földből kiemelkedik, továbbá Athénát és Heraklest. Mert a marathoniak honi hagyományuk szerint először tisztelték Heraklest isten gyanánt. A küzdő katonák között a festményen a legszembetűnőbb Kallimachos, kit az athéniek katonai archonuknak választottak; a vezérek között Miltiades, továbbá egy Echetlos nevű heros, a kiről később tesztek majd említést. — 4. A falon bronzpajzsok is függnek; egy részük a rajtuk levő felirat szerint a skionéiekkal és szövetségeseikkel vívott csatából kerültek ide; más részük szurokkal van bevonva, nehogy az idő és a rozsda marja őket, s úgy mondják, a Sphakteria szigetén elfogott lakedaimoniaktól vették el.

XVI. FEJEZET. 1. A csarnok előtt álló *bronzszobrok* közül az egyik *Solont* (35), az athéniek törvényhozóját ábrázolja, a másik kissé távolabb *Seleukost* (36).

XVII. FEJEZET. 1. *Athén piacsterén* áll egyéb, nem nagyon nevezetes emlékeken kívül *Eleos* (= a könyörület) *oltára* (37), s bár az emberi életben és a sors viszontagságaiban ő a legjótékonyabb isten, a görögök közül egyedül az athéniek visel-

tetnek iránta tisztelettel. De nemcsak az emberszeretet jellemzi őket; ők válnak ki a többiek fölött istentiszteletben is, mert Aidosnak (= szemérem), Phémének (= hír) és Hormének (= ihlet) is emeltek oltárt. Kétségbevonhatatlan tény, hogy minél buzgóbban ápolja valamely nép a vallást, annál inkább szegődik hozzá a szerencse. — 2. Az alapítójáról, *Ptolemaiosról* elnevezett *gymnasiumban* (38), nem messze a piactól, vannak figyelemre méltó Hermes-szobrok és Ptolemaios bronzszobra. Itt áll a libyai Juba és a soloii Chrysispos. A gymnasium mellett van *Theseus temploma* (39), benne a képek az athéniek és amazonok csatáját ábrázolják. Ez a csata van kidolgozva Athéna pajzsán és az olympiai Zeus talapzatán is. Theseus templomában van továbbá a kentaurosok és lapithák csatájának a képe; Theseus már megölt egy kentaurost, de a többiek még egyenlő erővel harcolnak. — 3. A harmadik falon látható festmény érthetetlen annak, a ki nem ismeri tárgyát; részben az idő rongálta meg, de részben azért is, mert Mykon nem az egész mondát ábrázolta. Midőn Minos Theseust meg a többi ifjút és leányt Krétába hozta, szerelemre gyulladt Periboia iránt, s midőn Theseus makacsul viselkedett vele szemben, nagy haragra lobbant ellene, mondván, hogy nem Poseidonnak a fia, mert nem tudná visszahozni a tengerből a gyűrűt, ha az ujjáról lehúzza a vízbe dobna, s a gyűrűt ujjáról valóban lehúzza a tengerbe dobta; Theseus pedig a monda szerint a gyűrűt egy aranykoszorúval, Amphitrite ajándékával együtt, visszahozta a tengerből. — 4. Theseus halálára vonatkozólag sok eltérő hagyomány maradt fenn. Egyik szerint le volt láncozva az alvilágban, a honnan Herakles hozta fel. A legvalóbb színűt következőkép hallottam: Theseus betör a thesprotosok földjére, hogy királyuk feleségét elrabolja; azonban seregének nagy részét elveszti, sőt maga és Peirithoos, ki szintén vele tartott e házasság szorgalmazása végett, fogságba kerültek s a thesprotos király őket Kichyrosban börtönbe vetette. — 5. Thesprotia földjének egyéb látnivalóin kívül kiemelendő Zeus szentélye Dodonában és az istennek szent bükkfája; Kichyros mellett az Acherusia tava az Acheron-folyóval, itt folyik a Kokytos is legörömtelenebb vizével. Azt hiszem, Homeros látta e vidéket s volt bátorsága róla venni a mintát az alvilág leírására, valamint Thesprotia folyóinak a neveit is átvette. Theseus fogsága alatt Tyndareos fiai Aphidnába törtek be seregükkel;

a várost elfoglalták és Menestheust ültették a trónra. — 6. Menestheus nem törődött Theseus fiaival, kik Euboiába Elephenorhoz menekültek, és abban a tudatban, hogy Theseus veszedelmes ellenfele volna, ha valamikor a thesprosoktól visszakerülne, annyira kedvében járt a népnek, hogy ez később Theseust visszatérése után száműzte. Erre Theseus Deukalionhoz hajózott Krétába, de a szélvihar Skyros szigetére sodorta, hol őt a nép előkelő származásának és véghezvitt hőstetteinek megfelelőleg fényes fogadtatásban részesítette. De épp ezért szánta őt halálra Lykomedes. Theseus szentélyét az athéniek a marathoni csata után alapították; Kimon pedig, a Miltiades fia, Theseus halálát megbosszulandó, Skyros szigetét elpusztította és Theseus csontjait Athénbe hozta.

XVIII. FEJEZET. 1. A *Dioskurosok szentélye* (40) régi; szobraik állóhelyzetben vannak, fiaik pedig lóháton ülnek. Van itt Polygnotosnak egy képe, mely a Dioskurosok Leukippos leányaival való házasságát ábrázolja; Mikon viszont Iasonnal tett kolchisi útjukat tünteti fel, s a képen főleg Akastost meg a lovait dolgozta finoman ki. — 2. A Dioskurosok templomán túl következik *Aglauros szentélye* (41). Aglaurosnek és nőtestvéreinek, Hersének és Pandrososnak adta át Athéna a monda szerint a ládába zárt Erichthoniost és megtiltotta nekik, hogy a letét után kutassanak. Mármost úgy szól a hagyomány, hogy Pandrosos engedelmeskedett, de a másik kettő kinyitotta a ládát, s Erichthonios láttára oly örület szállta meg őket, hogy az akropolis legmeredekebb pontjáról ugrottak le. *Ezen helyen* (42) másztak fel a médek is és leölték azokat az athénieket, kik abban a hitükben, hogy Themistoklesnél jobban értenek a jóslatokhoz, a fellegvárat cölöpfákkal bástyázták körül. — 3. Mellette van a *Prytaneion* (43), melyen Solon törvényei vannak kivésve, s itt állanak Eirene (= béke) és Hestia, az athleta Autolykos és egyéb férfiak szobrai. Miltiades és Themistokles szobrára egy római és egy thrák ember nevét vésték. — 4. Innen az alsó városba vezető úton van *Serapis szentélye* (44), kinek tiszteletét az athéniek Ptolemaiosztól vették át. Egyiptomban a legfényesebb Serapeiont Alexandria építette, de a legrégibbet Memphis, s ide nemcsak a népnek tilos belépni, hanem a papoknak is, mielőtt az Apis-borjút el nem temették. Nem messze a Serapeiontól mutatják azt a *helyet*, hol a monda szerint *Theseus és Peirithoos szövettek*

(45), mikor Lakedaimonba és később Thesprotiába indították vállalatukat. — 5. Közel ide épült *Eileithyia temploma* (46), ki a hagyomány szerint a hyperboreusoktól jött Delosba, hogy Leto szülési fájdalmait enyhítse, s innen terjedt el más népek közé is a neve. A delosiak áldozatokat is bemutatnak Eileithyiának és Olen egy himnusát éneklik hozzá. A krétaiak azt hiszik, hogy Eileithyia knossosi földön, Amnisosban született, s hogy Herának a leánya. Csak Athénben szokás Eileithyia faszobrát lábtövéig betakarni. Az asszonyi hagyomány szerint két ily szobor Krétából való és Phaidrának fogadalmi ajándéka, míg a legrégibbet Erysichthon hozta át Delosból. — 6. És most következik az olymposi Zeus szentélye. Hadrianus, a római császár, ajánlta fel a templomot és az olymposi Zeusnak figyelemre méltó szobrát, mely nagyság tekintetében a rhodosi és a római colossusok kivételével minden más szobrot felülmúl. Anyaga elefántesont meg arany, s nagy méretéhez képest szép technikával készült. A szentély előtt áll *Hadrianus két szobra* (47) thasosi márványból, kettő pedig egyiptomi gránitból faragva. Az oszlopok előtt bronzszobrok állanak, melyeket az athéniek „Gyarmatok“-nak hívnak, mint az általuk alapított városok jelképeit. Az egész szentély kerülete (48) körülbelül négy stadium (668 méter) és tele van szobrokkal, mert minden egyes város felállította benne Hadrianus császár szobrát, de valamennyit felülmúlta Athén a templom mögött elhelyezett jelentős colossusával. — 7. A szent területben régiségek Zeus bronzszobra, Kronos és Rhea temploma s az úgynevezett olymposi Ge kápolnája. Itt egy rőfnyi szélességű földrés van, s a monda szerint a deukalioni vízözön után a víztömeg ezen a résen át folyt le. Évenként búzalisztból készített mézeslepényt dobnak bele. — 8. Egy oszlopon áll Isokrates szobra, kinek három vonása maradt emlékezetes: bámulatos munkaerejével kilenczvennyolczéves koráig sohasem szűnt meg tanítani; bölcsessége mindig visszatartotta a politikától és politikai ügyekbe való keveredéstől; végül oly lángoló szabadságérzete volt, hogy a chaironeiai csata híre fölött érzett bánata öngyilkosságba vitte. Van itt egy phrygiai márványból készült szoboresoport, mely tripustartó perzsákat ábrázol. A szobor, valamint a tripus is figyelemreméltó alkotás. Az olymposi Zeus ősi szentélyét a monda szerint Deukalion alapította, s ennek bizonyítékául mutogatják a mosatni temp-

lomtól nem messze azt a sirt, melyben Deukalion Athénben lakott. — 9. Hadrianusnak sok más alkotása van Athénben: Herának, Zeus Panhelleniosnak és az összes isteneknek közös szentélye, főleg azonban a phrygiai márványból készült száz oszlop. Ugyanebből az anyagból vannak a csarnokok falai. A közelükben emelkedő épület aranyozott mennyezettel és alabastrommal van díszítve, szintúgy képekkel és szobrokkal; könyvtár van benne elhelyezve. Van itt egy Hadrianusról elnevezett gymnasium, melynek száz oszlopát libyai kőbányából szállították.

XIX. FEJEZET. 1. Nem messze az olyposi Zeus temploma mögött áll a *pythói Apollon szobra* (49). Van itt *Apollonnak egy másik szentélye* (50) is, hol *Delphinios* a jelzője. Hagyomány szerint a templom már majdnem kész volt s csak még a teteje hiányzott, midőn Theseus még teljesen ismeretlenül a városba érkezett. Ruhája egészen a lábáig ért, haja szép fürtökbe volt fonva s midőn Delphiniosnak a temploma mellett elhaladt, a tetőt készítő emberek gúnyból megkérdezték, hogy mit sétál egy férjhezmenendő hajadon egyedül. Theseus egy szóval sem felelt nekik, hanem egy ott álló szekérből az ökröket kifogva magasabbra dobta fel a levegőben, mint a mily magasra ők a templom tetejét építették. — 2. A *Kertek nevű térről* (51) és *Aphrodite templomáról* (52) nem maradt fenn semmiféle helyi monda, szintúgy arról az *Aphrodite-szoborról* (53) sem, mely a templom közelében van. Ennek épp oly négyyszögű az alakja, mint a Hermes-oszlopoké, felirata pedig Aphrodite Uraniát (= égi) a legrégebb Moirának nevezi. A Kertekben álló Aphrodite-szobor Alkamenes műve és Athénnek kevés oly figyelemre méltó műkincse van, mint ez. — 3. Itt áll *Herakles szentélyel* melyet *Kynosargesnek* (54) hívnak. Reá vonatkozik a fehér kutyáról szóló történet, melyet a jóslatok gyűjteményében el lehet olvasni. Van itt Heraklesnek és Hebének oltára; az utóbbi a mythosz szerint Zeus leánya és Herakles felesége. Emeltek itt Alkmene számára is oltárt, valamint Iolaosnak, ki Herakles sok munkájában vett részt. A *Lykeion* (55) Pandion fiától, Lykostól kapta a nevét; de már kezdetől fogva egészen napjainkig Apollon szentélyének tartják, s itt nevezték az istent először Lykeiosnak (= farkasölő). Hagyomány szerint Lykos Aigeus elől menekülve Termilaiba jött, s ő róla nevezték e lakosait lykiaiaknak. — 4. A Lykeion mögött van *Nisosnak*,

Megara királyának a *síremléke* (56), kit Minos ölt meg. Az athéniek ide hozták holtestét és eltemették. A hagyomány róla úgy szól, hogy fején vörös volt a haja, melyet lenyírva el kellett pusztulnia. Mikor a krétaiak Megarisba törtek, egymásután rohamban foglalták el a városokat, de a Nisaiába menekült Nisost ostrom alá kellett fogni. Már most a hagyomány azt mondja, hogy Nisos leánya beleszeretett Minosba s ezért apjának lenyírta a haját. Így szól a monda. — 5. Athénnek két folyója van: az *Ilisos* (57) és a beléje ömlő Eridanos, melynek épp olyan a neve, mint a kelta folyónak. A monda szerint ennél az *Ilisosnál* (58) történt, hogy *Oreithyiát* játszadozás közben *Boreas elragadta* és feleségévé tette. E sógor-ságnál fogva jött azután az athéniek védelmére és a barbár hajóhad jó részét elpusztította. Az athéniek más istenek tiszteletével is egybefűzik az Ilisost; partja mellett van az *ilisosi Múzsák oltára* (59) és itt mutatják azt a *helyet* (60), hol a peloponnesosiak *Kodros, athéni királyt*, Melanthos fiát, *megölték*. — 6. Az Ilisos túlsó partján van az *Agrai* (61) nevű városrész és *Artemis Agrotera* (= vadásznő) *temploma* (62). A monda szerint Artemis Delosból átkelve itt vadászott először, ezért tart szobra a kezében nyilat. Hallásra nem oly meglepő, de látni valóságos csoda a fehér márványból készült *stadium* (63). Nagyságáról talán úgy alkothatunk fogalmat, ha elképzeljük, hogy egy domb emelkedik az Ilisostól és félhold alakjában egymás felett két párhuzamos rétegben éri el ismét a folyó partját. Herodes Atticus építtette és szerkezetére fordíttatta a pentelikoni márványbányának jelentékeny tömegét.

XX. FEJEZET. 1. A Prytaneionnál kezdődik a *Tripus-ulcza* (64); nevét a templomokon látható tripusoktól kapta. E tripusok bronzból készültek és igen figyelemre méltó *műtárgyakat* (65) vesznek körül. Mert itt van *Praxiteles Satyrosa*, melyre, mint mondják, a művész nagyon büszke volt s midőn egyszer Phryne kérdezte tőle, hogy melyik művét tartja a legszebbnek, állítólag megigérte neki, hogy szerelmese módjára odaajándékozza, de nem mondja meg, hogy melyik alkotása tetszik leginkább neki. Csakhamar berohan Phryne egyik szolgája a hirrel, hogy Praxiteles műtermében tűz ütött ki s hogy majdnem minden műve, de mégsem mindegyik, elpusztult. — 2. Praxiteles erre rögtön kirohant a kapun és kiabált, hogy egész élete munkája kárba vészett, ha Satyrosa és Erosa is a tűz martaléka lesz.

De Phryne biztatta, hogy maradjon és legyen nyugodt, nem történt semmi kára, csak törbe csalták, hogy megvallja, melyik művét tartja ő maga a legszebbnek. Így jutott Phryne az Erosz-szobor birtokába. A közeli *Dionysosz-templomban* (66) van egy gyerek Satyros, kezével serleget nyujtva. Erost, mely ugyanitt áll, és Dionysost Thymilos készítette. — 3. De a legrégebb *Dionysosz-szentély* (67) a színház mellett van. Kerületében *két temploma* és két szobra áll; az egyiknek Eleuthereus (= gondtól szabadító) a jelzője, a másikat Alkamenész készítette elefántcsontból és aranyból. A festmények ugyanitt úgy ábrázolják Dionysost, a mint Hephaistost felviszi az égbe. Egy régi görög mythos szerint ugyanis Hera Hephaistost születése után ledobta, ez viszont bosszúból olyan arany karosszéket küldött neki ajándékba, melynek láthatatlan bilincsei voltak s mikor Hera beleült, bilincsekbe került. Hephaistos most egy isten szavára sem akarta kiszabadítani; végre Dionysos, ki Hephaistosnak leghívebb barátja volt, lerészegítette és úgy vitte fel az égbe. Ez van itt megfestve, továbbá Pentheus és Lykurgos büntetése, a miért Dionysost megsértették, szintúgy az alvó Ariadné, hátterbe a tengerre szálló Theseusszal, Dionysos pedig közeledik, hogy magával vigye Adriadné. — 4. Dionysos szentélyéhez és a színházhoz közel egy olyan szerkezetű *épület* van, mely a hagyomány szerint *Xerxes sátrát utánózva* (68) készült. Most újból felépült, mert a régít Sulla, a római vezér, Athén elfoglalása közben felperzselt.

XXI. FEJEZET. 1. Az *athéni színházban tragédia- és komédiaírók szobrai* állanak, de a legtöbbjük jelentéktelen költő, mert a vígjátékírók közül az itt levők Menandros kivételével nem jutottak nagy hirre. A nevezetesebb tragédiaírók közül Euripides és Sophokles látható. A lakedaimoniak épp Sophokles halálakor törtek be Attikába, vezérüknek pedig a hagyomány szerint megjelent álmában Dionysos és meghagyta, hogy a mely tisztelet a halottaknak jár, azzal meg kell tisztelni az új szirént; ő pedig úgy fogta fel az álmot, hogy ez Sophoklesre és Sophokles költészetére vonatkozik s még ma is a szirénnel szokták összehasonlítani a költeményekben és szónoklatokban megnyilvánuló bűvös erőt. — 2. Aischylos szobra véleményem szerint sokára halála után, valamint a marathoni csatakép megfestésénél is sokkal később készült. Ő maga beszélt, hogy gyermekkorában, mint szállópásztor egyszer elaludt a mezőn,

s álmában Dionysos megjelenve ráparancsolt, hogy írjon tragoe-diákat; midőn pedig megvirradt, engedelmeskedni kívánt és a kísérlet a legkönnyebben sikerült. Így adta ő elő a dolgot. — 3. Az ú. n. *Déli-falon*, mely az akropolisról a színházra tekint, *Gorgo Medusának aranyozott feje* (69) látható; körülötte az aegispajzs van kiverve. A nézőtér felett *az akropolis tövében barlang* (70) nyílik a sziklákban és itt is van egy tripus, melyen a domború kép a Niobe gyermekeit öldöső Apollont és Artemist mutatja. Ezt a Niobét a Sipylos hegyen járva én magam is láttam. A szikla és meredek lejtője közelről semmi-kép sem mutatja szenvedő nőnek vagy egyáltalán asszonynak az alakját. De ha távolodik az ember, valóban azt hiszi, hogy könnyező és gyászba merült nőt lát. — 4. A színháztól az akropolishoz vezető úton van Athénben *Kalosnak a sírja* (71). Ezt a Kalost Daidalos megölte, pedig nőtestvérének leánya és a maga szobrásztanítványa volt; majd Krétába menekült, később pedig Szicziáliába Kokaloshoz szökött. A következő *Asklepios-szentély* (72) részben az istent és gyermekeit ábrázoló szobor-műveiért, részben festményeiért figyelemre méltó. Itt folyik egy *forrás* (73), hol a monda szerint Poseidon fia, Halirrothios, Ares leányát, Alkippét meggyalázta, mire Ares megölte s ehhez a gyilkossághoz fűződik az első vérbíróság. — 5. Egyéb fogadalmi ajándékok között van itt egy sauromata mellvért, s ezt megtekintve láthatja az ember, hogy a barbárok nem kevésbbé ügyes iparosok, mint a görögök.

XXII. FEJEZET. 1. Asklepios szentélye után az akropolisra vezető úton van *Themis temploma* (74). Előtte emelkedik *Hippolytos sírja* (75), a kinek halálát a monda szerint átok idézte elő. Még a barbárok is, kik görögül megtanultak, ismerik Phaidrának szerelmi történetét és vakmerő dajkájának közve-títő szerepét. Troizenben is mutatják Hippolytos sírját, s az ő hagyományuk így szól. — 2. Midőn Theseus nőül akarta venni Phaidrát, az volt a kívánsága, hogy ha e házasságból gyer-mekek születnének, Hippolytos fölött ne uralkodjanak, de Hip-polytos se legyen helyettük az úr. Elküldte tehát Pittheushoz, hogy nála nevelkedjék és Troizennek jövődöbeli királya legyen. Évekkel később Pallas és gyermekei föllázadtak Theseus ellen, de ez őket megölte és tisztulás végett Troizenbe ment. Itt látta Phaidra Hippolytost először, s beleszeretve, öngyilkos-ságra határozta el magát. Van itt Troizenben egy mirtusfa,

melynek levelei mind át vannak lyukasztva; nem így termettek a hagyomány szerint eredettől fogva, hanem Phaidra szerelmi őrvöngése idézte elő a dolgot azzal a csattal, melyet a hajában viselt. — 3. *Aphrodite Pandemos* (= a népies) (76) és *Peitho* (= a rábeszélés) tiszteletét Theseus akkor honosította meg Athénben, mikor az attikai községeket egy várossá egyesítette. A régi szobrok az én időmig nem maradtak fenn, de a meglevők nem jelentéktelen mesterektől valók. Itt van még *Ge Kurotrophos* (= dajkaanya) (77) és *Demeter Chloë* (= zöldelő) szentélye (78). Jelzőik értelmére vonatkozólag a papok adhatnak a kérdezősködőknek felvilágosítást. — 4. *Az Akropolisra* csak egy *följárás* vezet; másik nem kínálkozik, mert az egész domb meredek és erős falazat övezi. A *propylaeumok* (= diszkapu) teteje fehér márványból épült; a kögerendák szépsége és nagysága még ma is ritkítja párját. Vajjon a *lovasszobrok* Xenophon fiai ábrázolják-e, vagy csupán decoratív alakok, nem tudom határozottan megmondani. A *propylaeumoktól* jobbra van *Nike Apteros* (= szárnyatlan Győzelem) *temploma*. Innen már látható a tenger, és innen vetette le magát a monda szerint Aigeus a mélységbe, hol halálát lelte. — 5. Mert a hajó, mely a gyermekeket Krétába vitte, fekete vitorlákkal indult el; Theseus pedig, ki bízott magában Minotaurosszal szemben, megígérte az apjának, hogy fehér vitorlákkal fog hazatérni, ha legyőzi a bikát. Ariadne elszöktetése után erről megfélekedezett. Mikor azután Aigeus fekete vitorlákkal látta visszatérni a hajót, abban a hitben, hogy fia elpusztult, ledobta magát és elpusztult. Athénben van neki egy héroszi emléke. — 6. A *propylaeumoktól* balra van egy *festményeket magában foglaló épület*. A mennyiben az idő nem tette őket fölismerhetetlenekké, két jelenetet ábrázoltak Diomedes és Odysseus életéből; az egyik mutatta Philokletes ijának elvitelét Lemnosból, a másik Athéna szobrának elcsenését Ilionból. A képek közt van Orestesé, ki Aigisthost, meg Pyladesé, ki Naupliosnak Aigisthos segítségére siető fiait gyilkolja le; szintúgy Polyxenáé, a kit Achilles sirjánál le akarnak vágni. Homeros e durva jelenetet okosan elhagyta, és felfogásom szerint helyesen mutatja Achilleust mint Skyros elfoglalóját, míg mások szerint Achilles Skyros szigetén leányok között nevelkedett föl. Így festette őt meg Polygnotos is. Ugyanő festette meg Odysseust is, a mint a folyónál mosó Nausikaához és szolgálóihoz köze-

ledik, de már Homeros felfogásához híven. — 7. A többi képek közt látható Alkibiades a nemeai kocsiverseny győzelmének jelvényeivel, továbbá Perseus, a mint Seriphosba hozza Polydektesnek Medusa fejét. De Medusa mondáját egy Attikáról szóló könyvben már nem kívánom tárgyalni. Elhaladva egy vízholdó fiúnak és egy birkózónak képe mellett, melyet Timainetos festett, Musaios képe jó sorra, kiről egy költeményben azt olvastam, hogy Boreas a repülés tehetségével ajándékozta meg. E verses művet, azt hiszem, Onomakritos írta; viszont Musaiosnak nem maradt ránk hiteles műve, legfőlebb a Lykomidák számára írt Demeter-hymnus. — 8. Mindjárt az Akropolis bejáratánál van az a *Hermes*, kit *Propylaiosnak* (= kapuőr) hívnak, és a *Charisok*, a hagyomány szerint Sophroniskos fiának, Sokratesnek alkotásai. Hogy ő volt a világon a legbölcsebb ember, arról a Pythia tanuskodott, a ki még Anacharsisról is vonakodott ezt kijelenteni, pedig ő épp ezért kereste fel Delphoiban.

XXIII. FEJEZET. 1. A görögök egyik hagyománya az, hogy hét böles emberük volt; közéjük sorozzák Lesbos kényurát és Kypselos fiát, Periandrost is. Pedig Peisistratos és fia, Hippias, emberségesebbek voltak Periandrosnál, szintűgy kiválóbb katonák és kormányzók, míg azután Hipparchos halála Hippiast kihozta sodrából és haragját éreztette egy Leaina (= nőoroszlán) nevű nővel. — 2. Ezt a dolgot még eddig nem írták meg, de Athénben általában hitelesnek tartják. Hippias halálra kínoztatta Leainát, tudva, hogy Aristogeitonnak volt a szeretője és hogy bizonyára be volt avatva a merénylet tervébe. Midőn a Peisistratidák kényuralma megszűnt, elismerésül bronzból készült nőoroszlánt állítottak az athéniek e nő emlékére, melléje pedig *Aphrodite szobrát*, mely a hagyomány szerint Kallias fogadalmi ajándéka és Kalamis műve. — 3. Közel van ide *Diitrephesnek* nyilaktól átlótt bronz szobra. Ennek a Diitrephesnek sokféle dicső tetteről beszélnek az athéniek, így arról is, hogy midőn Demosthenes Syrakusaiba hajózott, türák zsoldoscsapatok későn érkeztek a vállalatához való csatlakozás végett s ezeket Diitrephes visszavezette. A chalkisi Euriposnál pihenőt tartott azon a helyen, hol a bennföldön Mykalessos városa állott, melyet Diitrephes a tengerpartra kiszállva elpusztított. A thrákok nemcsak a fegyverfogható mykalessosiakat koncolták fel, hanem az asszonyokat és gyermekeket is. Ezt pedig avval bizonyítom, hogy mindazok a boiotiai városok, melyeket a thebaiak elpusz-

títottak, ma ismét lakosokkal telvék, mert az emberek a pusztuláskor elmenekültek. Ha tehát a barbárok nem koncizáltak volna fel Mykalessosban minden embert, a megmaradtak ismét visszatértek volna a városba. — 4. Csodálatot annyiban keltett bennem Diitrephes szobra, hogy nyilaktól van átlőve, mert a görögök a krétaiak kivételével nem használnak íjjat. Így tudjuk, hogy az opusi lokrisiak is, kiket Homeros úgy ír le, mint a kik íjjakkal és parittyákkal jöttek Ilion alá, a méd háborúk idején már nehéz fegyverzetet használtak. Még a malisiak sem maradtak meg az íj használatánál, sőt azt hiszem, csak Philoktetes ismertette meg velük e fegyvert és nem sok idő múlva felhagytak vele. — Diitrephes szobrához közel (mert nem akarom a jelentéktlenebb szobrokat felsorolni) csak két istenszobrot említek: *Hygieiát*, ki a monda szerint Asklepiosnak a leánya, és *Athenát*, kinek itt szintén *Hygieia* a jelzője. — 5. Van itt egy *kő*, mely nem oly nagy, hogy kis ember nem ülhetne reá. Mikor a monda szerint Dionysos e földre érkezett, ezen pihente ki magát *Silenos*. Az előrehaladott korú satyrosokat szokták ugyanis Silenosoknak hívni. Alaposabban akarván értesülni, hogy miféle lények a Satyrosok, sok emberrel beszélgettem róluk. Euphemos, egy kariai ember, mondotta, hogy Itália felé hajózva, a szelek kitérítették az útjából és a nagy óceánba jutott, a hova emberek már nem hajóznak. Szava szerint arra sok pusztasziget van, de némelyiken vad emberek laknak. — 6. E szigeteken a hajósok nem akartak kikötni, mert azelőtt megtették ugyan, de kellemetlen tapasztalatokat szereztek; kénytelenségből azonban most kikötöttek. E helyeket a hajósok Satyros-szigeteknek hívják, lakosaik naptól barnítottak és csipőjüknel valamivel kisebb farkuk van, mint a lovaknak. Mikor ezek az idegeneket észrevették, rárohantak a hajóra s egy szó nélkül a hajón lévő asszonyokra vetették magukat. Végre a hajósok félelmükben egy barbár asszonyt kivetettek a szigetre; a Satyrosok tehát rajta úzták féktelen játékukat, nemcsak ott, a hol szokás, hanem egész testen egyaránt. — 7. Egyéb dolgok között, melyeket az athéni akropolison láttam, volt egy *vízmedenczét tartó bronz-gyerek*, Myron fiának, Lykiosnak a műve, és *Perseus* a Medusán elkövetett tett után, melyet Myron dolgozott ki. Itt van *Artemis Brauronia szentélye*. Praxitelesnek istenszobrával. Az istennő jelzőjét Brauron községtől kapta; régi faszobra is Brauronban van, az

úgynevezett Artemis Taurike (= Tauroi szigetéről való). — 8. A mondabeli *faló* itt bronzból van felállítva. Hogy Epeios e műve a fal ledöntésére szolgáló hadigép volt, azt mindenki tudja, ki a phrygiaiakról a legnagyobb együgyűséget fel nem tételezi. Hisz a monda szerint a legkiválóbb görögök helyezkedtek el a ló üregében s a bronzszobor is e szerint van megformálva. Menestheus és Teukros kandikálnak ki belőle, kívülük még Theseus fiai is. — 9. A ló után következő *férfiszobrok* közt van *Epicharinosé*, ki teljes fegyverzetben vett részt a futóversenyeken, Kritias műve; továbbá *Oinobios* szobra, ki nemesen izgatott Oloros fia, Thukydides érdekében, mert néphatározattal keresztülvitte, hogy Thukydides visszatérhessen Athénbe számkivetéséből. De visszatérő útjában megöletett; síremléke nincs messze a melitidesi kaputól. — 10. A bajnok athleta *Hermolykost* és *Phormiont*, Asopichos fiát mellőzöm, mivel már mások írtak róluk; csak Phormionra vonatkozólag tudok egy adalékot. A legkiválóbb athéni polgárok közé tartozott, családja is előkelő származású volt, de ő adósságba merült. Visszavonulva tehát paianiai községébe, itt töltötte idejét, míg az athéniek meg nem választották hajósvezérüknek. Ekkor kijelentette, hogy nem szállhat tengerre, mert adóssága van s mielőtt ezt meg nem fizeti, nem lehet tekintélye a katonák előtt. Minthogy pedig az athéniek mindenkép vezérüknek kívánták Phormiont, minden adósságát kiegyenlítették.

XXIV. FEJEZET. 1. Itt van *Athéna szobra*, a mint *Marsyast*, a Silenost *üti*. Az istennő ugyanis a fuvolákat eldobta és nem akarta, hogy ő azokat felvegye. Az eddig említett műveken kívül itt van *Theseus küzdelme a bikával*, melyet Minotaurusnak hívnak és vagy férfi volt, vagy, mint a monda állítja, vadállat. Mert még manapság is sokkal nagyobb csodákat szülnék az asszonyok, mint az volt. — 2. Itt áll *Phrixos*, Athamas fia, kit kos szállított el Kolchisba. Ezt a koszt feláldozta egy istennek, valószínűleg az Orchomenosban tisztelt Zeus Laphystiosnak; görög szokás szerint czombjukat levágta és az oltáron nézi hamvadásukat. A sorban felállított egyéb szobrok közt van *Heraklesé*, ki a monda szerint *fojtogatja a kigyókat*. Egy másikon *Athéna kipattan Zeus koponyájából*. Van itt egy *bika*, melyet az Areiopagos tanácsa ajánlott fel; hogy mi ösztönözte erre a testületet, sokféle gyanítás lehetséges. — 3. Már fentebb is megjegyeztem, hogy az athéniek vallásos buzgalma a többi

népekét felülmulja ; mert ők adták *Athénának* először az *Ergane* (= munkás) nevet, ők állítottak fel először végtagok nélkül Hermes-oszlopokat s a templomban velük együtt van a buzgóság istene (*Spudaion daimon*) . . . A ki a mesterileg készült szobrokat többre becsüli, mint a régiségüknél fogva érdekeseket, annak is van itt látnivalója : *Kleoitasnak sisakkal ellátott embere*, a kinek körmeit a művész ezüsből rakta be. Itt van *Ge szobra* is, a mint Zeushoz esőért fohászkodik, akár az athénieknek volt szükségük esőre, akár egész Görögország szenvedett a szárazságtól. Itt van *Timotheosnak*, Konon fiának, valamint magának *Kononnak a szobra*. A *Proknét és Ityst ábrázoló csoport*, a mint Prokne el akarja követni tettét fia ellen, Alkamenes fogadalmi ajándéka. Itt van *Athéna*, a mint az olajfát, és *Poseidon*, a mint a sósvizet varázsolja elő. — 4. Itt van *Leocharesnek Zeus-szobra*, valamint egy másik *Zeus*, kit *Polieusnak* (= városi) hívnak. Ez utóbbinak bemutatott áldozat szokásait le akarom írni, a nélkül, hogy ezeknek állítólagos eredetét megjelölném. Zeus Polieus oltárára árpa- és búzakeveréket tesznek, azután őrizetlenül hagyják. Az ökr, melyet az áldozásra kiszemeltek, az oltárhoz közeledve eszik a gabonából. Erre az egyik pap, kinek Buphonos (= ki az ökröt megöli) a neve, rávágja a fejszét, — mert ez itt a szokás — és menekülve távozik. A többiek, mintha nem tudnák, hogy ki követte el a dolgot, a fejsze felett tartanak ítéletet. Ez az ő eljárásuk módja. — 5. A most következő templomon, melynek *Parthenon* a neve, a bejáráó oldal oromzatán látható összes szoboralakok Athéna születésére, a hátsó oromzat szoborcsoportozata Poseidonnak és Athénának a föld birtokáért való versengésére vonatkozik. A *templom szobra* elefántesontból és aranyból készült. Sisaktaréján egy sphinx alakja mered ki (a sphinxre vonatkozó mondát majd a Boiotiát tárgyaló könyvemben fogom elbeszélni), mellette mindkét oldalon griffmadarak vannak kidolgozva. — 6. A prokonnesosi Aristeas előadja eposzában, hogy ezek a griffek aranyért vívnak csatát az issedonusokon túl lakó arimaspusokkal s az arany, melyet a griffek őriznek, a földnek a terméke ; az arimaspusok pedig születésüktől fogva mindnyájan egyszeműek s a griffek oroszlánhoz hasonló vadállatok, de szárnyakkal és sascsőrrel. Ennyit a griffmadarokról. — 7. Athéna szobra lábig érő ruhában egyenesen áll, mellén a Medusa feje elefántesontból van kifaragva. Jobbkezében tartja a négy

rőfnyi magas Nikét, baljában a lándzsát; lábaihoz simul a pajzsa, lándzsája mellett egy kigyó, mely talán Erichthonios személyesítője. A szobor talapzatán a domború mű Pandora születését ábrázolja. Hesiodos és más költők ezt a Pandorát az első asszonynak mondják s hogy Pandora előtt még nem volt asszony a földön. Az egyetlen szobor, melyet ebben a templomban még láttam, *Hadrianus* császáré; a bejárásnál van *Iphikrates* szobra, ki sok csodálatos tettet vitt véghez. — 8. A templom tulsó oldalán van *Apollon* bronzszobra, állítólag Pheidias alkotása. *Parnopios* (= sáskaőr) a jelzője, mert egy nagy sáskajárás alkalmával az isten megigérte, hogy a sáskákat el fogja kergetni a vidékről. S a hagyomány úgy tudja, hogy elkergette; csak a módját nem mondja meg, mikép. Magam is tudom, hogy a Sipylos hegyén háromszor, de nem egyforma módon pusztultak el a sáskák: először egy hatalmas szélvihar kergette el őket, másodszor eső után beálló nagy hőség irtotta ki, harmadszor egy hirtelen fagy fogta meg őket és így pusztultak el. Ezek történetek meg velük, a mint magam láttam.

XXV. FEJEZET. 1. Az athéni akropolison *Periklesnek*, *Xanthippos* fiának a szobra is áll, szintúgy magáé *Xanthipposé*, a ki *Mykalénál* a médek ellen tengeri csatát vívott. *Perikles* szobra máshol van felállítva, de *Xanthipposé* itt és közel van hozzá a teiosi *Anakreon*, az első költő a lesbosi *Sappho* után, ki leginkább szerelmi dalokat írt. Alakja olyan, mint midőn egy ember ittas állapotban énekel. A mellette álló női szobrok *Deinomenes* alkotásai: *Io*, *Inachos* leánya, és *Kallisto*, *Lykaon* leánya. A monda szerint teljesen hasonló dolgok érték őket: *Zeus* szerelme, *Hera* haragja; az egyik tehénné, a másik medvére változott. — 2. A déli fal mentén két rőfnyi magas szoboralakok sorakoznak és *Attalos fogadalmi ajándékai*. Ábrázolják a gigasok mondoi harcát, kik egykor *Thrakia* körül és a *pallenei* földszoros vidékén laktak, továbbá az athéniek harcát az amazonok ellen, a médekkel vívott marathoni csatát és a galaták pusztulását *Mysiában*. Itt áll *Olympiodoros* is, ki tetteinek nagyságával, de egyszersmind az alkalmas pillanat megragadásával szerzett nagy nevet, mert bátorságot keltett olyan emberekben, kiket állandóan üldözött a balsors s ezért már semmi jót sem vártak a jövőtől.

XXVI. FEJEZET. 1. Közel *Olympiodoros* szobrához van *Artemis* bronzszobra, kinek itt *Leukophryne* a jelzője; *Themis-*

tokles fiai állították fel fogadalmul. Mert a magnesiaiaiak, a kiknek kormányzását a perzsa király Themistoklesre bízta, Artemis Leukophryne tiszteletét ápolják. De tovább akarok haladni leírásomban, minthogy egész Görögországot kívánom ismertetni. Endoios atheni születésű volt és Daidalos tanítványa, ki a Kalos halála miatt menekülő mesterét Krétába is elkíserte. Tőle van itt egy *ülő Athéna-szobor* azzal a felirattal, hogy Kallias a felajánló és Endoios készítette. — 2. Itt áll az az épület, melynek *Erechtheion* a neve. A bejárás előtt van *Zeus Hypatos* (= a legmagasabb) *oltára*, melyen semmiféle állatot nem áldoznak, csak süteményt, még bort sem öntenek reá. Belépve *oltárokat* talál az ember; az egyik *Póseidoné*, melyen a jóshely engedelmével *Erechtheusnak* is áldoznak, a másik a hős *Butesé*, a harmadik *Hephaistosé*. A *falfestmények* a Butadacsaládra vonatkoznak. Benn van még, — mert az épület két részből áll — egy *tengervízű forrás*. Ez nem nagy csoda, mert egyéb bennföldi területen is előfordul, így a kariai Aphrodisiasban. Ámde itt nevezetes, hogy a déli széltől vert hullámok zúgását ez a forrás visszhangoztatja. A *háromágú szigony* alakja is látható a sziklán. Ezek az emlékek jelzik Poseidonnak az országért kifejtett versengését. — 3. A város egyéb területe, valamint az egész ország egyaránt Athénának van szentelve; mert a hány községben egyéb isteneknek a tisztelete a szokás, ugyanott Athéna is épp oly tiszteletben részesül. De a legszentebb tárgy még sok évvel a községeknek egyesülése előtt is, az akkori polisban, ma az akropolisban levő *Athéna-szobor* volt. Hír szerint az égből hullott alá s én nem kutatom, vajjon az így vagy másképp van-e. Az *aranylámpát* az istennő számára Kallimachos készítette. — 4. Ha e lámpát olajjal megtöltik, megvárják a következő év ugyanezt a napját; mert a közbeni időre elégséges az olaj, bár a lámpa éjjelnappal világít. A lámpabél anyaga karpasiai len, az egyetlen lenfajta, melyet a tűz meg nem emészt. A lámpa felett egy tetőig érő bronzpálma fogja fel a füstöt. Kallimachos, ki a lámpát készítette, bizonyára nem elsőrangú művész, de találatkonyság szempontjából a legelső, mert ő az első, ki lyukat furt a kövekben és „folyton mesterkedő” volt a neve, akár maga vette fel, akár mások adták neki.

XXVII. FEJEZET. 1. *Polias* (= a váristennő) templomában van egy *fából faragott Hermes* is, a hagyomány szerint Kekrops

fogadalmi ajándéka, mirtuságak közt elrejtve. A fogadalmi ajándékok között figyelemreméltó egy régi *csap'szék*, Daidailos műve, a méd zsákmány közül *Masistiosnak*, a plataiai csata lovasvezérének *mellvértje* és egy *görbe kard*, állítólag Mardonios tulajdona. Masistios tudomásom szerint az athéniek ölték meg; de mivel Mardonios a lakedaimoniak ellen harczott és egy spártai ember kezétől esett el, az athéniek nem juthattak kezdetben a kard birtokába és valószínűtlen, hogy ezt nekik a lakedaimoniak átengedték volna. — 2. Az olajfára vonatkozólag nem tudnak mondani mást, mint hogy ez a tanúbizonyság az istennőnek a tartomány birtokáért kifejtett versenyéről. Azt is beszélik, hogy ez az olajfa leégett, mikor a médek Athén városát felperzszelték, de még ugyanazon a napon két rőf magasságra kinőtt. Athéna templomából nyílik közvetlenül *Pandrosos temploma*. Pandrosos volt nővérei közül az egyetlen, ki a rábizott letét ügyében ártatlan maradt. — 3. De a mi engem leginkább meglepett és keveseknek ismeretes dolog, annak lefolyását le akarom írni. Két leány lakik a Polias-templom közelében, az athéniek őket *arrephorosoknak* (= ruhavivők) hívják. Ezek bizonyos ideig az istennő templomában laknak s az ünnep közeledtével éjszaka a következőket teszik. Felveszik a fejükre, a mit elvitel végett nekik Athéna papnője átad, de sem ő nem tudja, hogy mit ad át, sem a kik viszik. Már most van a városban a „Kertekben álló Aphrodite“-től nem messze egy bekerített terület s alatta egy természetes földalatti folyosó; ezen át mennek le a leányok. Ott terhüket leteszik és valami más betakart dolgot hoznak vissza. Ezután a leányokat elbocsátják és helyükbe másokat vesznek fel az akropolisra. — 4. Athéna temploma mellett van egy jóalakú *öregasszonynak*, körülbelül egy rőfnyi nagyságú *szobra*, állítólag a templom szolgálója, *Lysimache*; azután *egymással küzdő férfiak nagy bronzszobra*. Az egyiket elnevezték Erechtheusnak, a másikat Eumolposnak. Azonban Athén régi történetének ismerői előtt nem titok, hogy ez utóbbi Immarados, Eumolpos fia, kit Erechtheus ölt meg Talapzaton áll *Theainetos szobra*, ki jóslatot mondott Tolmidesnek, és maga *Tolmides*, ki mint az athéni hajóhad vezére több vidéket pusztított el, különösen a Peloponnesos tenger mellékét; Gythionnál felperzselte a lakedaimoniak hajógyárát, alattvalóiknak Boiai nevű városát és Kýthere szigetét elfoglalta. Azután Sikyon partján kötött ki és midőn a birtokosok pusztításai

miatt harcra keltek ellene, megszalasztva a városba kergette őket. Később visszatért Athénbe, honnan gyarmatosokat vezetett Euboiába és Naxosba; végre Boiotiába tört be seregével, a tartomány nagy részét elpusztította, Chaironeiát ostrommal megvívta; de midőn Haliartos vidékéig hatolt, a csatában maga is elesett, serege pedig teljesen elpusztult. Ezeket tudtam meg Tolmidesre vonatkozólag. — 5. *Athénának régi szobrai* is vannak; anyagukból nem olvadt el semmi, de már nagyon feketék és olyan korhadtak, hogy nem állanának ki ütést. Mert őket is érte a tűz, midőn az athéniek hajókra keltek s a király a fegyverfogható emberektől elhagyott várost elfoglalta. Van itt egy *domború mű*, mely *vadkanvadászatot* ábrázol, talán a kalydonit; egy másikon *Kyknos küzd Heraklessel*. Ez a Kyknos a monda szerint több embert megölt, gy a thrakiai Lykost is, a párharcban kitűzött díjért; őt magát a Peneios folyónál Herakles ölte meg. — 6. A Theseusra vonatkozó troizeni mondák egyike úgy szól, hogy Herakles megérkezett Troizenbe Pittheus királyhoz és ebéd alatt letette oroszlánbőrét. Ekkor több troizeni gyermek jött be hozzá, köztük a körülbelül hét éves Theseus. Már most a többi gyermekek a bőr láttára futva menekültek, Theseus azonban nem nagyon ijedt meg és kimenve elvett a szolgálától egy fejszét, majd sietve visszatért vele abban a komoly hitben, hogy a bőr eleven oroszláné. — 7. Ez a rá vonatkozó troizeni mondák közül az első; a másik meg ez: Aigeus egy szikla alá sarúkat és kardot tett ismertetőjelül a fia számára, mire Athénbe utazott, Theseus pedig tizenhat éves korában felemelte a sziklát és a letétet Aigeushoz vitte. Ezt a mondát ábrázolja az akropolison *egy szobor*, melyen a szikla kivételével minden bronzból készült. — 8. *Theseusnak* egy másik hőstettét is előadja *egy fogadalmi szobor* s az ide tartozó monda így szól. Kréta földje, de különösen a Tethris folyó vidéke sokat szenvedett egy *bikától*, mert régebben a vadállatok veszedelmesebbek voltak az emberekre nézve, így Nemeában és a Parnassoson az oroszlán, Görögország sok helyén a kígyók, Kalydon, Erymanthos és a korinthosi Krommyon vidékén a vadkan; néhol azt mondták, hogy a földnek szülöttei, másutt, hogy isteneknek szentelt lények, vagy hogy az emberek büntetésére vannak kiküldve. A monda szerint ezt a bikát is Poseidon küldte a földre, mert Minos, mint a görög tenger ura nem tisztelte jobban Poseidont, mint más istent. —

9. Már most ez a bika Krétából átkerült a Peloponnesosba és Heraklesnek úgynevezett tizenkét munkája közül ez lett az egyik. De mikor a bika Argos síkján elszabadult, átszaladt a korinthosi földszoroson, majd tovább Attikába, még pedig Marathon községébe, hol mindenkit felöklelt, a kivel találkozott, így Minos fiát, Androgeost is. De Minos nem hitte el, hogy az athéniek ártatlanok Androgeos halálában; hajóival Athén ellen indult és addig pusztította, míg a szerződés értelmében nem vittek hét leányt és ugyanannyi fiút a mondabeli Minotaurusnak, hogy vele a knossosi labirinthusban lakjanak. Ezt a marathoni bikát a monda szerint Theseus később felhajtotta az akropolisra és feláldozta az istennek. A fogadalmi szobrot Marathon községe állította fel.

XXVIII. FEJEZET. 1. Hogy miért állítottak *Kylonnak bronzszobrot*, mikor pedig kényuralomra vágyott, nem tudom világosan megmondani. Okát abban gyanítom, hogy gyönyörű alakja volt és híres nevet szerzett az olympiai kettős futás győzelmével, meg hogy Theagenesnek, Megara kényurának leányát sikerült feleségévé tennie. — 2. Az eddig felsorolt dolgokon kívül az athénieknek két nagy műkincsük van a hadi zsákmányokból. Az egyik *Athéna bronzszobra* a Marathonnál kiszállt médek hadi zsákmányából, Pheidias mesterműve. A pajzson a lapithák és kentaurosok harcza és a többi domború alakok, mint mondják, Mystől erednek; de valamint Mys egyéb művei, úgy ezek is Parrhasiosnak, Euenor fiának rajzai alapján készültek. Ennek az Athéna-szobornak lándzsahegyét és sisakforgóját már a tengerről látják a Suniontól Athén felé közeledők. A másik egy *bronzkocsi*, melyet a boiotiaiaktól és az euboiai chalkisiaktól vett zsákmányból állítottak fel. Van még *két más fogadalmi szobor*: *Periklesé*, a Xanthippos fiáé és a felajánlóról elnevezett *Athéna Lemnia* (= lemnosi), mely Pheidiasnak legbámulatósabb alkotása. — 3. Az *akropolist körülfoglaló falakat* annak a résznek kivételével, melyet Kimon, Miltiades fia építtetett, a hagyomány szerint a pelasgosok emelték, kik hajdan az akropolis lábánál laktak. Mert úgy mondják, hogy Agrolas és Hyperbios (voltak az építők), a kiknek eredetéről nem szerezhettem más tudomást, mint hogy eredetileg sicíliaiak voltak és Akarnaniába költöztek át. — 4. A lejárásnál, mely nem az alsó városba, hanem a propylaeumok alatt vezet, van egy *forrás* (79), közel hozzá egy *barlangban Apollon szentélye* (80). A monda

szerint itt jött össze Apollon Kreusával, Erechtheus leányával . . . Midőn Philippides követül érkezett Lakedaimonba a hírrel, hogy a médek partra szállottak, azt a választ hozta vissza, hogy a lakedaimoniak elhalasztották a kivonulásukat, mert az volt a szokásuk, hogy nem vonulnak előbb harcra, míg a holdtölte be nem áll. De azt is közölte Philippides, hogy a Parthenios hegy táján *Pannal* találkozott, a ki jóindulatúnak nyilatkozott az athéniek iránt és hogy segítségükre el fog jönni Marathonba. Ezen üzenetért *tisztelik itt ezt az istent* (81). — 5. [. . . Hasonlókép van az *Areiopagos* (82)]. Neve onnan ered, hogy itt először Ares felett tartottak ítélőszéket. Már szoltam arról a mondáról, hogy Halirrhoiost megölte s hogy ezt miért tette. A hagyomány szerint később Orestes felett is itt ítélték anyagyilkosság miatt s még áll az *Athéna Areia-vltár* (83), melyet ő felmentése után felajánlott. *A faragatlan kövek*, melyeken a vádlók és vádlottak állanak, a *Féktelenség és a Szemérmertelenség nevét viselik* (84). — 6. Közel áll azoknak az istennőknek a *szentélye*, kiknek az athéniek a *Semnai* (= tisztetek) (85) nevét adták, de Hesiodos őket a Theogoniájában Erinyseknek hívja. Aischylos az első, ki őket a fejükön kígyófürtökkel képzelte el; szobraikon azonban nincs semmi ijesztő, sem a többi földalatti istenek egyéb ábrázolásain. Itt áll Pluton, Hermes és Ge szobra és itt áldoznak mindazok, kiket az Areiopagos ítélőszéke felment a bűn alól, még pedig idegenek és honosak egyaránt. — 7. A szentély falkerületén belül van *Oidipus síremléke* (86). Hosszú kutatás után úgy találtam, hogy csontjait Thebaiból szállították ide. Mert a mit Sophokles mond Oidipus haláláról, azt megczáfolja Homeros állítása, hogy midőn Oidipus meghalt, Mekisteus Thebaiba ment a halotti versenyekre. — 8. Az athéniek többi törvényszékei nem jutottak ily hírre. A „Parabyston“ (= félretolt) nevű törvényszék a város egyik félreeső zugában van és csak a legcsekélyebb ügyekben folyamodnak hozzá. A „Trigonon“ (= háromszög) az épület alakjáról vette nevét. A „Batrachium“ (= békazöld) és a „Phoinikiun“ (= biborvörös) a színük után viselik mai napig a nevüket. A legnagyobb és a legelhalmozottabb törvényszéknek Heliaia a neve. A gyilkossági perekben és gondatlanság okozta emberölésben ítélező törvényszékek egyike a Palladion és nincs kétség, hogy itt először Demophon perét tárgyalták, csak a bűn nemét illetőleg vannak eltérő vélemények. —

9. A monda szerint Diomedes Ilion elfoglalása után hazatérő útjában hajóival egy éjszaka a Phaleronhoz jutott. Az argosiak ellenséges szándékkal partra szálltak, mert a sötétben azt hitték, hogy más vidéken vannak, nem pedig Attikában. Már most úgy beszélnek, hogy Demophon ellenük vonult, ő sem sejtve, hogy a hajósok argosiak; többeket közülük megölt, a Palladiont pedig tőlük elrabolta. Azonban egy athéni ember nem vette észre közeledését s ezért Demophon lova letiporta, ő pedig a paták alatt meghalt. Ezért Demophont törvény elé idézték, némelyek szerint az elgázolt ember rokonai, mások szerint Argos állama. — 10. A Delphinion nevű törvényszék olyan perekben ítél, hol a gyilkosok tettüket jogosnak igyekeznek feltüntetni. Ilyen perben kapott felmentést Theseus, mikor a lázadó Pallast és fiait megölte. Theseus e felmentését megelőző időben az volt a szokás, hogy a gyilkos menekült, vagy ha maradt, ő is gyilkosság áldozata lett. A Prytaneion nevű törvényszékben vas- és egyéb élettelen tárgyak felett ítélkeznek s erre alkalmat hitem szerint a következő dolog adott. Erechtheus, athéni király uralkodása alatt történt először, hogy a „buphonos“ ökröt ölt Zeus Polieus oltára mellett, mire a fejszét eldobván, az országból elmenekült, de a fejszét nyomban felmentették a bűn alól s mai napig évenként így kerül a fejsze birói szék elé. — 11. Mondják, hogy egyéb élettelen tárgyak is igazságosan sujtottak embereket. A legszebb és leghíresebb példát Kambyzes kardja nyújtotta. Végre a tenger mentén a Peiraieusban van a Phreakys nevű törvényszék. Itt védekeznek hajófedélzeten a számkivetettek, ha távollétük alatt másféle vád alapján perlik őket; a bírák pedig a parton hallgatják őket. A monda szerint először Teukros védekezett így Telamon előtt, hogy semmi része sincs Aias halálában.

XXIX. FEJEZET. 1. Az Areiopagos közelében mutatják a *Panathenaia* díszmenetéhez készített hajót (87). Bizonyára nagyobb hajót is építettek máshol, de a delosinál nagyobbbat még sehol sem láttam, mert kilencz evezősora van egymás felett. — 2. A városon kívül a községekben és az utak mentén is vannak az athénieknek *isten szentélyeik*, hőrosaik és férfiaiak számára épített síremlékeik. Legközelebb esik az Akademia, valamikor magánembernek területe, az én időmben gymnasium. A hozzá vezető úton van *Artemis szent kerülete*, benne Ariste (= a legjobb) és Kalliste (= a legszebb) faszobra. Azt hiszem

s e hitemet Sappho (?) költeményei is támogatják, hogy ezek Artemis jelzői s ezért egy rájuk vonatkozó másik hagyományt tudatosan mellőzők. Van itt egy közepes nagyságú *templom* is, a hová *Dionysos Eleutherios* szobrát évenként elhozzák bizonyos meghatározott napokon. — 3. Ennyi a szentély ezen a vidéken. A *sírok* közül az első Lykos fiáé, *Thrasymbulosé*, a ki az öt megelőző és utána való híres athéni férfiak között minden tekintetben a legderekabb volt. Nem akarom összes tetteit felsorolni; szavaim igazolására elég lesz felemlíteni, hogy Thebából hatvan emberrel felkerekedve, véget vetett az úgynevezett harmincz zsarnok kényuralmának; a lázongó athénieket lecsendesítette és rábeszélte, hogy egyességben éljenek. Övé az első sír, azután következik *Perikles*, *Chabrias* és *Phormion*. — 4. Itt van továbbá mindazoknak az *athénieknek a sírjuk*, kik tengeri vagy szárazföldi csatában elestek, kivéve azokat, kik Marathonnál küzdöttek. Ezeknek kitüntetőleg tettük helyszínén van a sírjuk; a többiek az Akademiához vezető úton fekszenek; minden egyes síron nevüket és községüket feltüntető oszlop áll. Először azokat a férfiakat temették ide, a kik egykor Thrakiát Droboskosig elfoglalták, de az edonusoktól váratlanul megtámadva veszítették el életüket. Azt is mondják, hogy villámok csaptak közéjük. — 5. Vezérek közé tartozott Leagros, ki a főhatalmat tartotta kezében, és a dekeleiai Sophanes, ki az argosi Eurybatest megölte. Ez az Eurybates győztes volt a nemeai ötös versenyben és az aiginaiakat segítve esett el. Ez volt a harmadik sereg, melyet az athéniek Görögország határán túl küldöttek. Mert Priamos és Trója ellen az összes görögök szövetsége indított háborút; ellenben az athéniek saját akaratukból először Sardinia ellen harcztak Iolaos vezérlete alatt, másodszor a mai Ionia ellen, harmadik vállalatuk pedig ez volt Thrakia ellen. — 6. A sír átellenében van egy oszlop, rajta athéni lovasok reliefje; nevük Melanopos és Makartatos, kik a lakodaimoniak és boiotiaiak ellen küzdve ott estek el, hol Eleonia földje a tanagraival határos. Thessaliai lovasoknak is van itt egy sírjuk, kik régi barátságból jöttek el, midőn a peloponnesosiak először törtek be sereggel Attika földjére Archidamos vezérlete alatt. Mellettük krétai ijászok fekszenek. Azután ismét athéni sírok következnek: Kleisthenesé, ki a most is érvényes községi beosztásnak a feltalálója, és azoké a lovasoké, kik a veszedelemben hozzájuk csatlakozó thessaliaiakkal együtt hul-

lottak el. — 7. Azután következnek Kleonai polgárai, kik az argosiakkal jöttek Attikába; ennek okát majd az Argolist tárgyaló könyvemben fogom megmondani. Tovább fekszenek azok az athéniek, kik a méd háború előtt hadakoztak az aiginaikkal. Méltányos néphatározat volt az, midőn az athéniek megszavazták a rabszolgáknak, hogy államköltségen temettesenek el és nevük a síroszlopokra felvéssék. Ebből világos, hogy uraik körül derekasan harczoltak. Még sok más embernek van itt a sírja, de különböző csatahelyeken küzdöttek; így az olynthosi vállalat legkiválóbbjai és Melesandros, ki a Maiandros folyón felhajózott felső Kariáig. — 8. Itt fekszenek azok a férfiak, kik a Kassandros ellen viselt háborúban estek el, szintűgy az argosi szövetségesek. Ez az argosiakkal kötött szövetség pedig következőkép alakult. Midőn Lakedaimon városát földrengés érte, a heloták fellázadva az Ithomére vonultak. E lázadás miatt a lakedaimoniak mindenfelől kértek támogatást, így az athéniectől is, kik válogatott katonákat küldöttek nekik Kimonnak, Miltiades fiának vezérlete alatt. De a lakedaimoniak gyanút táplálva visszaküldötték őket. — 9. Az athéniek e sérelmet türhetetlennek találták s midőn a sereg hazatért, szövetséget kötöttek az argosiakkal, kik a lakedaimoniaknak régtől fogva ellenségei voltak. Midőn később az athéniek Tanagra mellett a boiotiaiakkal és a lakedaimoniakkal csatára készülöttek, az argosiak az athéniek segítségére jöttek. Először az argosiak helyzete volt kedvezőbb, de a beálló éj megakadályozta a világos győzelmet. A következő nap a thessaliaiak az athéniectet elárulták s így a lakedaimoniaknak sikerült győzniök. — 10. Fel kell még sorolnom a következőket: Apollodorost, a zsoldos vezért, ki athéni születésű volt, de Phrygia kormányzójának, Arsitesnek szolgálatában állott a Hellespontos mellett és Perinthos városát védte, mikor Philippos perinthosi területre rontott seregével. Ez van itt eltemetve, szintűgy Eubulos, Spintharos fia, továbbá vitéz férfiak, kiknek nem kedvezett a szerencse, midőn a zsarnok Lacharesre törtek és a makedon őrsegtől vissza akarták vívni a Peiraieust, de mielőtt művük sikerült volna, beavatott szövetségesaik árulása következtében elpusztultak. — 11. Itt fekszenek a Korinthosnál elesettek is. Itt és Leuktránál megmutatta az isten, hogy azok, kiket a görögök bátrának neveznek, a Szerencse nélkül tehetetlenek. Mert a lakedaimoniak, kik akkor a korinthosiakkal és az athé-

niekkel szemben s előbb az argosiakkal és boiotiaiakkal szemben diadalt arattak, később Leuktránál csupán a boiotiaiakkal szemben oly csúfos vereséget szenvedtek. A Korinthosnál elesett férfiak után distichon jelzi a siroszlopon az Euboiában és Chiosban elhunytakat, továbbá kik Ázsia legmesszibb vidékein és Siciliában pusztultak el. — 12. A vezérek nevei fel vannak jegyezve Nikias kivételével, a katonák közül az athéni polgárokon kívül a plataiaiak is. Nikias nevét a következő okból hagyták el s itt én Philistosszal teljesen egyetértek: Sicilia átadásakor Demosthenes a szerződésben mindenkit belefoglalt, csak magát nem, s midőn elfogták, önkezeléssel vetett életének véget; ellenben Nikias önként adta meg magát. Tehát mint ügyetlen katonának, ki saját akaratából vált fogolylyá, nem írták fel nevét a köre. — 13. Egy másik oszlopon fel vannak jegyezve, kik Thrakiában és Megarában harczoltak, szintűgy az az alkalom, a mikor Alkibiades rábeszélte a mantineiai arkadiaiakat és az elisieket, hogy lázadjanak fel a lakedaimoniak ellen, végül a kik előbb győzték le a syrakusaiakat, semmint Demosthenes Siciliába érkezett. Ott vannak tovább eltemetve, kik a hellespontosi tengeri csatában küzdöttek, a kik Chaironeiánál sikra szálltak a makedonokkal, a kik Kleonnal Amphipolisnál harczoltak, a kik Delionnál tanagrai területen elesetek, a kiket Leosthenes Thessaliába vezetett, a kik Kimonnal együtt Kyprosba hajóztak; azon férfiak közül, kik Olym-piodorossal a helyőrséget kikergették, nem fekszenek itt többen, csak tizenhárman. — 14. Az athéniek állítják, hogy mikor egyszer a rómaiak háborút viseltek egy szomszédos néppel, kis sereget küldöttek segítségül; később pedig öt athéni háromsoros hajó vett részt a rómaiak és karthagóiak tengeri csatájában. Ezeknek az embereknek is itt van tehát a sirjuk. Tolmidesnek és társainak tetteit már elbeszéltem, valamint azt is, hogy mikép haltak meg. Tudja meg, a kit érdekel, hogy ők is ezen út mentén fekszenek. Itt pihennek azok is, kiket Kimon ugyanegy napon szárazon és vizen győzelemre vezetett. — 15. Itt nyugszik *Konon* és *Timotheos*, egy hős apa és egy hős fiú, ép oly vitéz tettek végrehajtói, mint Miltiades és Kimon. Szintűgy itt fekszik *Zenon*, Mnaseos fia, a soloi *Chrysispos*, *Nikias*, *Nikomedes* fia, korának legkiválóbb állatfestője, *Harmodios* és *Aristogeiton*, Peisistratos fiának, Hipparchosnak a gyilkosai, két szónok: *Ephialtes* és *Lykurgos*, *Lykophron* fia. *Ephialtes*

volt az, ki az Areiopagos tekintélyét a legnagyobb mértékben megingatta. — 16. *Lykurgos* 6500 talentummal többet szállított be az állami pénztárba, mint a mennyit Perikles, Xanthippos fia összegyűjtött; ünnepi meneteket rendezett az istennő részére, arany Nike-szobrokat és diszes ruhákat készíttetett száz leány számára, fegyvereket és dárdákat hadi készletül, 400 hajót a tengeri csatára. Építkezéseit illetőleg befejezte a színházat, melyet mások megkezdték, az ő kormányzása alatt épültek a Peiraieusban hajóházak és az úgynevezett Lykeion mellett levő gymnasium. A mi ezüstből vagy aranyból készült, azt zsarnoksága idején Lachares elrabolta, de az épületek mai napig fennmaradtak.

XXX. FEJEZET. 1. Az *Akademia* bejárata előtt van *Eros oltára*; felirata jelzi, hogy az athéniek közül először Charmos mutatott be Erosnak áldozatot. Városi oltáráról, melyet Anterosénak mondanak, az a hagyomány, hogy bevándorlottaknak a fogadalmi ajándéka, mert Meles, egy athéni ifjú, megvetőleg bánt az érte rajongó bevándorlott emberrel, Timagorasszal és felszólította, hogy menjen fel a szikla legmagasabb pontjára és ugorjék onnan le. Timagoras nem törődött az életével s az ifjú kedvéért mindenre kész volt; ezért hát felmászott és magát ledobta. De midőn Meles halottan látta Timagorast, oly nagy bánat fogta el, hogy ugyanarról a szikláról maga is leugrott és így pusztult el. Ez időtől vált a bevándorlottak szokásává, hogy Anterost, Timagoras megbosszulóját, istennek tiszteljék. — 2. Az Akademiában áll *Prometheus oltára*; innen szaladnak versenyt égő fáklyákkal az ifjak a városba. A küzdelem abban áll, hogy futás közben a fáklya égve maradjon, mert ha az elsőnek kezében elalszik, nem győz, hanem helyette a másik kapja a jutalmat, ha ennek a fáklyája sem ég, akkor a harmadik a győztes; ha pedig mindegyiké kialszik, akkor a győzelem egyiknek sem lesz osztályrésze. *Egy oltár a Múzsáké*, egy másik *Hermesé*; beljebb emeltek egyet *Athénának* és egy másikat *Heraklesnek*. Van itt egy *olajfaültetvény* is, állítólag a második, mely e vidéken nőtt. — 3. Az Akadémiától nincs messze *Platon síremléke*, kinek az isten megjövendőlte fényes philosophiai pályáját, még pedig következőképen: Sokrates ama napot megelőzőleg, hogy Platon tanítványa lett, azt álmodta éjjel, hogy hattyú szállott a keblére. A hattyú pedig abban a hirben áll, hogy a Múzsák adományaiban részes, mert a ligyek-

nek a kelta földön az Eridanoson túl állítólag Kyknos (= hattyú), a Múzsák művészeiben jártas ember volt a királyuk, a ki halálakor Apollon akaratából hattyúvá változott. En ugyan elhiszem, hogy a ligyeknek Múzsáktól ihletett ember volt a királyuk, de azt már nem hiszem, hogy ember madárrá változott. — 4. E helynek szomszédságában látható *Timon tornya*, az egyetlen ember, ki a boldogsághoz vezető egyedüli uta abban látta, ha kerüli az emberi társaságot. E vidéken mutatják az úgynevezett *Kolonos Hippiost* (= lovas halom), hol a monda szerint Oidipus először lépett attikai talajra; ez ugyan a Homerosétól eltérő hagyomány, de még ma is él. Itt áll *Poseidon Hippios* és *Athéna Hippia oltára*, továbbá *Peirithoos*, *Thescus*, *Oidipus* és *Adrastos* héroszi emléke. Poseidon berkét és templomát Antigonos felperzselt, midőn Attikába tört; valamint más alkalommal is pusztította seregével Athén területét.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

A Piraeus.

Themistokles tanácsára belefogtak a Peiraieus bástyázata hátralevő részének a felépítésébe is. (Ebbe már korábban belekezdték az ő archonsága alatt, a melyet egy éven át viselt.) Ő ugyanis meg volt győződve arról, hogy ez három, természetalkotta kikötőjével fölötté alkalmas hely.

Thukydides, I. 93., 3.¹

Valamint Athén, mint a tengertől hat kilométernyi távolságban épült és a szent fellegvár körül csoportosult város, a régi görög városnak volt a typusa, úgy nem kevésbbé typusa a görög kikötővárosnak a Piraeus. A Piraeus Athénhez ugyanolyan viszonyban volt, mint Nisaia Megarához, Nauplia Argoshoz, továbbá Lechaion és Kenchreai Korinthoshoz. A Piraeust illetőleg azonban abban a kedvező helyzetben vagyunk, hogy többet tudunk topographiájáról, valamint arról, hogy miképen alkalmazkodott a kereskedelem és a hatalom változó körülményeihez. Ilyen szempontból a Piraeus magában véve is, Athéntől függetlenül tárgyalva, eléggé érdekes. Földrajzi fekvése és alakulásának természete most a Levante egyik legelőkelőbb

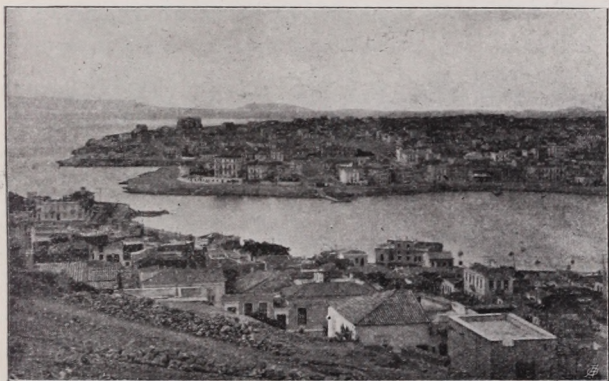
¹ V. ö. még Pausanias I. könyve 1. fejezetének 1. szakaszát, a 289. lapon.

kikötőjévé tették ismét, a jövője pedig még nagyobb reményekre jogosít.

Az első fejezetben nagyobb vonásokban már megadtuk jellemzését, különösen a városnak, Athénnek, szempontjából; de a Piraeus teljes megismeréséhez és történelmi viszontagságainak megértéséhez, a partvonal részletesebb leírására van szükségünk. A tengerpartnak Athénhez legközelebb eső részén van a széles és nyílt phaleroni öböl, melynek lépcsőzetesen lejtős homokos partja nagyon alkalmas volt a régi görögök partrahúzható kis hajóinak.¹ De ez az öböl délnyugat felé nyílt és ki van téve ennek a leggyakoribb szélnek. Jóllehet ez nem okozott bajt, ha a hajók már kint voltak a szárazon, akárhányszor nehézséggel járhatott a hajók be- és kirakása. A phaleroni öbölnek keleti végét egy sziklás előfok (a Cap Koliasz) alkotja, a melyen a salamisi csata után tönkre mentek a perzsáknak megrongált hajói. Az öböl nyugati végét a piraeusi hegyfok határolja. Ennek legközelebbi része egy sziklás nyúlvány, mely a végén egy kis, részben természetből, részben mólóktól megvédett kikötőt zár magába. Ez a phaleroni kikötő. Ezen kikötő mögött a talaj magas dombbá emelkedik, mely egyszersmind legmagasabb pontja a piraeusi félszigetnek; valószínű, hogy ez volt Munychia. A dombnak délnyugati részén van egy majdnem minden oldalról szárazföldtől bezárt katlan: a Munychia-kikötő. Ezen túl, nyugat felé a partvonal többszörösen megtört szabálytalan görbében folytatódik, mialatt a domb szelíden a sziklás part felé lejtősziklik és a nyugati oldalon a nagy kikötőnek bejáratát eléri; a partnak

¹ Lásd az I. kötet 9. és 67. lapjának térképét.

ez az alakulása a Piraeusnak mindig, régen is, most is legnagyobb előnye. A kikötőbe zárt vízfelület méretei körülbelül 1300 méter az egyik és 750 méter a másik irányban. Északi és déli részén kis öblöcskéi vannak, a melyek könnyű szerrel alakíthatók át arsenálokká, illetőleg dokokká. Bejáratát az északi oldalon egy sziklás hegyfok védi, mely eredeti birtokosáról az Eëtioneia nevet kapta. Közvetetlenül ezen

94. Munychia (Pashalimani) kikötője.

túl van egy öblöcske, mely *χωφός λιμάν* vagyis „néma kikötő” néven ismeretes, de a melynek sziklás partja miatt semmi jelentősége nincs. Ezen túl a part először nyugati, azután északi, majd megint nyugati irányban húzódik el, a nélkül hogy oly alakulást mutatna, a mely bennünket közelebbről érdekelne, míg végre eljut a salamiszi Kynosurával szemben levő révhez és azon szoroshoz, a melyben a görögök a perzsa hajóhadat tönkretették, a mikor az a Psytaleia-sziget mindkét oldalán a szűk csatornába szorult.

A Phaleron nyílt öble, mint fentebb láttuk, az a hely volt, a melyen a tenger legközelebb vonult Athénhez, de ezenkívül különösen a hajók partrahúzására volt alkalmas. Ezért nem is csodálkozhatunk, hogy innen indult el Theseus Kréta szigetére, hogy Minotaurosszal szembeszálljon és hogy innen evezett el az athéni hajóraj, a mely a Trója ellen induló

95. A Piraeus kikötője, a Munychia-dombról tekintve, a háttér hegyei Salamis szigetét jelzik.

görög hajóhadhoz csatlakozott. Hogy meddig érték be az athéniek evvel a fővényes öböllel, azt nem tudjuk. Az első írott emlék, mely a piraeusi félsziget használatba vételéről szól, arról tesz említést, hogy Hippias, miután testvérét Harmodios és Aristogeiton megölték, Munychiát akarta megerősíteni és oda visszavonulni, ha őt Athénből elűzik. De ez a terv nem valósult meg és nem is bizonyos, vajjon Hippias befejezte-e a megerősítést. De a mikor Athén a zsar-

nokok elűzése után tengeri hatalommá lett, a nyílt öböl többé nem felelt meg a város szükségleteinek. A Piraeus pompás kikötői kéznél voltak, és így ma alig tudjuk megérteni, hogyan hagyhatták a kikötőket oly sokáig használatlanul. Az újítás érdeme Themistoklesé, a ki nemcsak a Piraeusnak, hanem Athén egész tengeri hatalmának alapítója. Archonsága alatt, 493-ban Kr. e., rávette az athénieket, hogy építsék ki a Piraeust és rendezzék be kikötőnek; a mikor pedig tíz évvel később egy gazdag ezüst ér felfedezése Laurionban nagy összegeket juttatott az államkincstárnak, Themistokles rávette polgártársait, hogy ezt a pénzt a hajóhad gyarapítására használják fel. Ennek eredménye lett, hogy Athén, a mely előbb alig ötven hajót tudott kiállítani, kétszáz triremisszel járult ahhoz a hajóhadhoz, a mely a perzsákat Salamisnál legyőzte. Miután Themistokles politikája helyesnek bizonyult, még tovább ment abbeli törekvésében, hogy Athén figyelmét saját biztonsága és hatalma érdekében a tengerre irányítsa és rá akarta venni az athénieket, hogy Athént hagyják el és építsenek maguknak a piraeusi félszigeten új várost. Jóllehet kísérlete nem sikerült, az elv, mely őt vezette, Perikles politikájának is egyik irányító elve lett. A hosszú falak Athént és Piraeust egységesen megerősített várossá tették, a mely bevehetetlen volt mindaddig, a míg a tenger feletti uralmat megtartotta; a Piraeus tengerészeti és politikai fejlődését ebből a nézőpontból kell értékelnünk. A kikötőváros erősítőményeit Athén védelmének szempontjából már fentebb megbeszéltük; itt csak azokkal a topographiai nehézségekkel akarunk foglalkozni, a melyek a Piraeus és kikötőinek kiépítésénél felmerültek.

A Themistokles kora előtti csekélyszámú ötven hajónak is sok tekintetben alkalmatlan lehetett a Phaleron homokos öble, először azért, mert ott volt a közelben a vetélkedő Aegina, a mely „szálka volt a Piraeus szemében“, azután meg azért, mert a perzsák hajóhada ott bármely időben könnyen kiköthetett és tönkretelhetette a partra húzott védtelen hajókat. A kis phaleroni kikötő egészen közel esett az öbölhöz, a melyet valószínűleg a következő időkben is a kereskedelmi hajók berakodásánál használtak. A kikötőben meg bőségesen volt hely a régi athéni hajóhad ötven hajója, a hozzávaló raktárak és arzenál számára; ennek a kis kikötőnek különben még az az előnye is megvolt, hogy a Munychián levő erőd védelme alatt állott. Sőt lehetséges, hogy a gályák felhúzására szánt csusztatók, a melyeknek nyomai a phaleroni kikötőben még láthatók, vagy legalább azoknak eredete, még a Themistokles előtti időkbe tartoznak.

A perzsa háborúk korában különben a piraeusi félszigetet még nem tekintették egy nagy tengeri hatalom arsenaljának, Athén főerősségének, a mely Görögország függetlenségét külső hódító ellenében biztosította. A salamisi csatában — hogy Baukis jóslatának szavait idézzük — a hajók áthidalták „a szorost a salamisi Kynosura és az aranykardú Artemis szent partja között“ és ezt a szent partot (ἱερός ἀκτή) tekintették az Artemis Munychiának szentelt vidék egy részének. Más helyeken ismét a Munychia az egész előfok eredeti neveként látszik szerepelni, jóllehet később a nevet csak a két kisebb kikötő közötti dombon épült erődnek és a közvetlen szomszédságában levő területnek jelölésére használják.

Pontos egymásutánban nem tudjuk követni a foko-

zatokat, a melyekben a Munychia szent hegyfoka lassanként várossá és a Piraeus arzenáljává fejlődött. A terv Themistoklestől eredt; de nem tudjuk, hogy mennyire valósult meg ez a terv száműzése előtt. A város alakulását, csak eredményeiben, nem az átalakulás fokozatai szerint írhatjuk le. Azt azonban nem szabad feltételeznünk, hogy Themistokles a tőle kezdett munka végső fejlődését még láthatta.

Piraeus városa Athénhez való viszonyától egészen függetlenül kitűnt abban, hogy miképen volt tervezve. Kiépítése a miletosi Hippodamos tervei szerint történt. Ugyanez a híres építész csinálta meg Rhodos városának tervét is, a mely Strabon állítása szerint jellegében a Piraeushoz hasonlított. A tervezetről még némi képet alkothatunk magunknak az utcák, házak és határkövek nyomai után, a melyek előkerültek. A város széles, egyenes, egymást derékszög alatt keresztező utak rendszeréből állott, itt-ott megszakítva négyszögletes terekkel, a melyek vallásos vagy egyéb czéloknak szolgáltak. Ezek közül az egyik, a Hippodamos piacza, a város közepe táján feküdt. Az athéni országút ide, ebbe a térbe torkolott és innen egy másik széles út Artemis Munychia templomához vezetett, a mely a hasonnevű kikötőnél feküdt. Ez a templom valószínűleg annak a régi szentélynek helyét foglalta el, a melytől az egész félsziget szent jellege eredt. Egy másik régi szentély a phaleroni Demeter-templom lehetett. Magának a városnak főtemploma Zeus Sotérnek volt szentelve, a kívül Athena Soteira cultusa volt egyesítve. Az ő tiszteletére a városon végighaladó körmenetekkel kapcsolatos ünnepségeket tartottak. A hajósok és rokonfoglalkozásuak időnként feldíszítették oltárait, mely Kephisodótosnak volt remek-

műve, a ki Athena szobrát is készítette volt. Az oltáron ajánlották fel a fogadalmi ajándékaikat és mutatták be tiszteletére az áldozatokat. Szép rakpartokat és hajógyárakat építettek, oszlop- és vásárcsarnokokkal. Az ilyenfajta épületek közül a legkiválóbb a Deigma, a tőzsde volt, a hol a kereskedők találkozáván, bemutatott egymásnak áruikat és üzleteket kötöttek a bankárok segítségével, a kiknek helyiségei ugyanebben az épületben voltak. A tőzsde a rakparton feküdt, mely helynek különben megvolt az a hátránya, hogy hirtelen bekövetkező támadásoknak volt kitéve.

Mindezek az épületek valószínűleg Hippodamos tervének voltak részei és minthogy ő Rhodos városát Kr. e. 408-ban tervezte, nem könnyű ezt a munkáját Perikles ideje elé tenni, a kinek teljes biztonsággal kell egyes oszlopcsarnokokat tulajdonítanunk. Fel lehetne tenni, hogy Hippodamos egyike volt azoknak az iónoknak, a kik Kimon meghívására jöttek; de ez politikai és chronologiai okokból nem valószínű. Jóllehet Kimon építette a hosszú falakat, alig tételezhetjük fel róla, hogy oly készségesen tette volna magáévá Themistokles terveit, hogy annyi gondot és pénzt fordított volna annak a városnak díszítésére, a melyet az a másik államférfiú alapított. Hippodamos városterve ellenkezőleg egészen Periklesre vall. Láttuk, hogy milyen merészek voltak azok az újítások, a melyeket ő az Akropolison ajánlott. Ha már nem tudta Athén városát újjáépíteni és széles és egyenes utcákat tenni a görbe és keskeny sikátorai helyébe, kétségkívül szívesen ragadta meg az alkalmat, hogy a Piraeusban állítsa szemük elé egy fényesen épült város példáját, a mely ellentétben áll a régi város házainak és utcáinak kissé silány képével és össz-

hangzatosabb keretet nyújtott volna páratlan templomaihoz és emlékeihez.

Eddig csak a városról szoltunk; mielőtt tovább folytatnók történetét, fordítsuk figyelmünket a Piraeus kikötőire. A phaleroni régi kikötő továbbra is használatban maradt, jöllehet hajóházai, melyeknek csúsztatóiból csak csekély nyomok maradtak fenn, nem voltak olyan kényelmesek és nem készültek oly szilárdan, mint a Munychiái és ezért talán a könnyebb hajókat osztották be oda. A hajóházak felső szerkezete valószínűleg egészen fából készült. Megjegyzendő, hogy a phaleroni kikötő nem tartozott ama három kikötőhöz, a melyek a negyedik század sorhajóinak partrahúzására használt 372 csúsztatót szolgáltatták. A kikötő az erődítés vonalába be volt foglalva, a fal a kikötőt védő két molón is végighúzódtott és a bejárat mindkét oldalán toronyban végződött, a melyek között valószínűleg láncz védte a bejáratot.

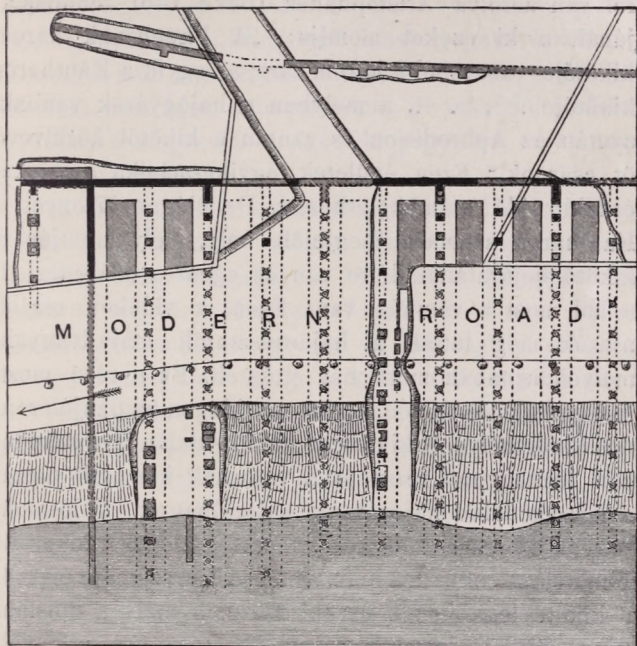
A belsőbb öböl, mely a Munychia kikötő kerek medenczéjében végződik, bejáratánál hasonló erődítésekkel volt ellátva. Ezen belül a hajóházak két vagy három helyen sokkal jobb karban maradtak meg. A mit belőlük most láthatunk, negyedik századbéli, vagy még későbbi helyreállítástól vagy újjáépítéstől származhatik; de nincs okunk feltételezni, hogy szerkezetük a későbbi időben különbözött volna attól, a melyet építésüknél Athén hatalmának fénykorában alkalmaztak. Ezért egészen helyén való, ha ennek leírását itt adjuk. A csúsztatók felső végét egy fal zárta le, a mely többszörösen megtört vonalban a kikötő, vagy legalább annak nagyobb része körül húzódtott. A fal külső oldalán út volt. A csúsztatók ettől a faltól enyhe lejtőben ereszkedtek le egészen alsó végükig, a

mely egyenesen a vízre nyílott. Ilyen módon a hajó farával a csúsztató alsó széléig mehetett, a honnan kötelek és henger segítségével felcsúsztathatták a vízből. Azok a talpak, a melyeken a hajó gerincze nyugodott, egyes helyeken, mind Phaleronban, mind Munychiában részben megmaradtak. Munychiában ezen talpak között még láthatók az oszlopsorok alsó dobjai, a melyeken a csúsztatóházak teteje nyugodott. Ezen oszlopsorok oszlopai felváltva szűkebb és szélesebb közökben állottak és Dörpfeld helyreállítása szerint a föléjük alkalmazott nyeregtetők támaszaiként szolgáltak. A nyeregtetők ormai a kikötőt köröskörül szegélyezték: egy-egy nyeregtető alatt két triremis foglalhatott helyet egymás mellett. Egy-egy hajó számára való csúsztatóház 6·50 méter széles és kb. 44 méter hosszú volt;¹ ezekből a méretekből megkaphatjuk a régi háromevezősoros hajónak (triremis) hozzávetőleges nagyságát. Ha mind a két oldalon az evezők elhelyezésére számításba vesszünk egy kis teret, a hajók teste nagyságban és arányaiban a modern torpedórombolókhoz hasonlíthatott; úgy mint ezek, majdnem kizárólag nagy sebességre voltak építve és viharos, nyugtalan időben nagyon kényelmetlenek lehettek.

A Piraeus nagy kikötője több részből állott, a melyeknek nevei többször említettnek. Két része biztosan a Kantharos² és Zea nevet viselte, ezek ugyanis a hajócsúsztatók elosztásának hivatalos lajstromában

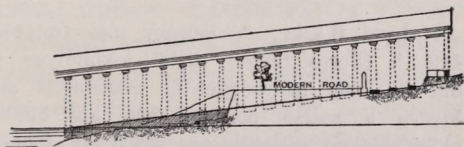
¹ A hossza nem állapítható meg biztosan, mert az alsó vége víz alatt van. Én a méreteket *Angelopoulos* Περί Πειραιῶς καὶ τῶν λιμένων ἀθῆναι (Athén 1908.) cz. művéből (67. l.) vettem.

² Az a nézet, melyet egyes tekintélyek vallanak, hogy Kantharos az egész nagy kikötőt jelenti, nem tartható fenn, ha a Zea is ott volt.

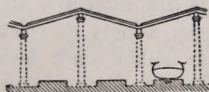
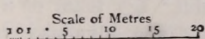

96. A munchiai hajóházak alaprajza, Dörpfeld szerint.

Hajóház
hosszmetszete:

keresztmetszete:

Modern road = mai út.

fordulnak elő. A kikötő egyes részeinek rendje részben fel van sorolva Aristophanes (Béke 145) scholiastájánál, a ki ezeket mondja: „A Piraeusnak három kikötője van, mind a három zárt; az egyik a Kantharos kikötője . . . , a melyben a hajógyarak vannak, azután az Aphrodision és azután a kikötőt körülvevő öt csarnok.” Ezen épületek egyike-másika a minket érdeklő idő után keletkezett. De eléggé bizonyos a Kantharos számára megjelölt hely, mely mindjárt a kikötő bejáratánál, délre van és egészen odáig terjed, a hol most a vámház van. Ezen a vidéken régiebb utazók még látták a hajócsúsztatók maradványait, melyek azonban most már eltűntek. Ez a rész most, eléggé különös módon, a görög és idegen hadihajók rendes kikötőhelye. A kikötő délkeleti oldalán levő rakodópart legnagyobb része és a városnak ide nyíló utcái a kereskedelmi hajózásnak szolgálhattak. Valószínű, hogy a Deigma, a tőzsde és más oszlopcsarnokok itt feküdtek. Az egyetlen hely, a mely a Zea számára marad, a kikötő legszélsőbb északi része, a mely a mostani vasúti állomás közelében van. Ezt most főleg kisebb hajók használják; régen könnyen lehetett az arzenál¹ számára berendezve. Itt volt a fő hajóépítő-telep,

¹ Lásd *Wheeler*, *A journey into Greece*. (London, 1682.) 419. l. (Porto Lione) „belül tekintélyes kikötővé szélesedik ki, elég mélységgel és mindenfelé alkalmas kikötésre; kivéve a szélső pontján levő kis öbölben, a mely az előbbi időben valószínűleg bárkáknak fenntartott kis kikötő volt; de most elhomokosodott. Nagyon jelentékenynek tartom azt a körülményt, hogy a hely természete megengedi, hogy a hajó, a mely itt véletlenségből a partra hajtott, innen minden kár nélkül ismét kiszabadul.” Így tehát ez a hely, még mielőtt hajócsúsztatókat építettek, igen alkalmas volt a hajóknak a régi időben szokásos partrahúzására.

melyet a raktárak és műhelyek vettek körül; a negyedik században ez a rész pompás új építkezésekkel bővült. Ezen túl, a kikötőnek északnyugati részén volt Eetioneia; ez a földnyelv oly keskeny volt, hogy sok hasznát nem igen lehetett venni, de másfelől a kikötő védelme szempontjából igen lényeges és ezért nagy jelentőségű volt.

Ilyennek kellett lennie nagyjában a Piraeusnak és kikötőinek, a mint azokat Themistokles tervezte, Perikles meg befejezte és a mint a peloponnesosi háború nagyobb részében fennállott. Hogy milyen kiválóan használható arsenal és hajószállás volt, azt eléggé bizonyítják azok a különböző hajóhadak, a melyeket az athéniek a háború folyamán egymásután kiküldöttek. Salamisnél Athén kétszáz hajóból álló hajóhadat szolgáltatott; a szerencsétlen sicíliai hadjáratra Kr. e. 415-ben 134 háromevezőst állított ki s azokhoz 413-ban még 73-at adott. Ennek a 207 hajónak teljes elpusztulása után otthon mégis fenn tudta tartani a tengeren való uralmat, és a mikor a balszerencse csorbát ejtett hírnevén, azt kiköszörülte ismét néhány tengeri ütközet által és egy sorsfordulat után megint elő tudott teremteni 150 hajót, hogy azokat az Arginusai melletti csatába küldje 406-ban Kr. e. Ennél fényesebb eredményt nem kell említeni annak bizonyítására, hogy milyen gyorsan tudott az athéni hajóépítés nagy dolgokat teremteni. A negyedik században a hajóhad rendszeren körülbelül négyszáz hajóból állt.

A Piraeus története úgy építészeti, mint politikai szempontból természetesen szorosan összefügg Athén sorsával; de voltak bizonyos események, a melyek különösen a Piraeust érintették. Az első, Kr. e. 411-

ben, a négyszázak athéni uralmának idején történt. Ezek, azaz inkább egy szélső csoportjuk, Eëtoneiát meg akarták erősíteni olyformán, hogy külső erődítési műveit falakkal egészítsék ki, a melyeket akár a kikötő, akár a város felől jövő támadás ellen meg lehessen védeni. Evvel az volt a céljuk, hogy a kikötő bejáratát ellenőrizzék s így megakadályozhassák a demokratikus athéni hajóhad visszatérését Samosból vagy esetleg bebocsáthassák a spártaiakat. Ahhoz nem fér kétség, hogy ha Eëtioneiát akár csak kis helyőrség által megszállt erőddé alakították volna át, ez erősebben fenyegette volna Athén biztonságát, mint a Munychia erődményei; de ezt a tervet, főleg Theramenes ellenzése következtében, sohasem vitték véghez. A Munychián levő erődítmény fontos szerepet játszik Athén történetében; Leake fényesen kimutatta, hogy annak birtoka hogyan döntötte el ismételen a város sorsát. A legnevezetesebb eset az volt, a mikor Thrasybulos és számkivetettekből álló csapata, Phyléből elfoglalta és onnan intézte eredményes támadását a harmincz zsarnok ellen, a mivel megkezdődött Athén felélédeése a peloponnesosi háborúban szenvedett veresége után. Thrasybulosnak ezen támadása oly nagy benyomást tett a nép phantasiájára, hogy egy csodálatos eseményről kezdtek beszélni, a mely éjjeli útját kísérte: embereit a sötétségen keresztül állítólag egy fényoszlop vezette, a minek emlékére aztán oltárt emeltek a Munychián Phosphorosnak (ez valószínűleg Artemisnek jelzője); ezt a jelet úgy magyarázták ugyanis, hogy az istennő ilyen módon fejezte ki jóindulatát azokkal szemben, a kik az ő szent dombját elfoglalták.

Athén hatalmi újjászületésének második lépését

Konon visszatérte jelzi, a ki knidosi nagy győzelme után újból fölépítette a hosszú falakat; ezt az eseményt szintén a Piraeusban emelt templom öröközte meg: ez az Aphrodite Euploíanak, Knidos tengeri istennőjének, szentelt templom. Konon ugyanis neki tulajdonította az ő szenthelyének láthatárán belől aratott győzelmét. Aphroditének ez a temploma a Kantharos és a rakpart menti csarnokok sora között feküdt, tehát körülbelül a mai vámház területén, a hol szembe-
tűnt mindenkinek, a ki a kikötőbe ért.

A hajóhad újjászervezése, a mely a negyedik században történt, nemcsak a dokkok és hajóházak terjedelmes javítását és újjáépítését, hanem Lykurgos uralma alatt egy épületnek befejezését is eredményezte, a mely részleteiben talán jobban ismeretes előttünk, mint a régi kornak bármely más elpusztult emléke, sőt mint sok olyan, a mely részben még megmaradt. Ez a híres arsenal (Σκευοθήκη), a melyet Philon épített, ugyanaz az építész, a ki későbbben Eleusisben a mysteriumok templomának terméhez a nagy oszlopcsarnokot hozzáépítette. Ennek az épületnek részletes ismeretét egy feliratnak köszönhetjük, a mely, jóllehet egyes részleteiben homályos, nagyon világos képet nyújt az épületről a maga egészében. Eredetileg raktárnak volt tervezve a kötélzet és a vitorlák számára, és rendeltetése szerint helyettesíteni kellett volna egy kisebb kő- és több faépületet, a melyek addig ezt a célt szolgálták. Kezdetben úgy tervezték, hogy csak Zeában, a legnagyobb kikötőben levő hajók vitorlakészletét fogadja be. Közel feküdt ahhoz a kapuhoz, a mely az agorától elvezetett azon hajóházak mögött, a melyeket, mint a munychiaiakat, összefüggő földél fedett.

A Skeuotheke 133 méter hosszú és 18 méter széles épületnek volt tervezve; falainak és oszlopainak piraeusi mészkőből (ἀκτίτης λίθος) kellett készülniök, de a szembetűnőbb és fontosabb részeknek, mint az ajtók szemöldökköveinek és küszöbeinek, az oszlopok fejeinek pentelei vagy hymettosi márványból kellett lenniök. A tető fagerendákon nyugvó cserepekkel volt födve. Az épületnek ormokban kellett végződnie; az oldalakon, szemben egy-egy oszlopközzel ablakoknak kellett lenniök; a végekben levő nagy bejáratokat bronzfödésű kapuk zárták. Az egész két oszlopsor által egy fő- és két mellékhajóra volt felosztva; a mellékhajók mindenféle eszközökkel voltak felszerelve, a melyek a hajófelszerelés elraktározásához szükségesek: polczokkal a kötelek számára; a polczokhoz szolgáló létrákkal, ládákkal a vitorlák számára stb. A középen a két oszlopsor között körülbelül hat méter széles út vitt, a mely a mellékhajóktól egy méteres magas válaszfal által volt elkülönítve. Az épület nyilvánvalóan úgy volt tervezve, hogy állandóan nyitva és megtekinthető legyen; minden raktárhelyiség úgy volt elrendezve, hogy tartalmát a középső hajóból könnyen át lehessen tekinteni. Az építésről szóló fölírat részletei még a szellőztetésről is szólnak. Ennél az épületnél láthatjuk, hogy mily pontossággal irták le az állam számára készülő munkát és hogy mennyire a nyilvánosság elé kerültek az athéni demokratiában oly dolgok, a melyeket manapság sokszor államtitkoknak szoktak tartani. Egy ilyen arsenal láttára sem polgár sem ellenség nem lehetett kétségben az iránt, hogy milyen állapotban van az állam tengeri haderejének felszerelése.

A hellenisztikus korra vonatkozólag kevés mondani valónk van a Piraeusról, kivéve, hogy Munychia erődjét

különböző idegen helyőrségek foglalták el egymásután. A Piraeus tovább is fontos hely maradt, míg Sulla büntetésképen le nem romboltatta. Ettől a csapástól csak lassan tért magához; még Strabon idejében nagyon gyöngye állapotban volt; Pausanias leírásából kitetszik, hogy az ő idejében ismét virágzó város volt. Ő a tenger felől ment Athénbe és az Athena templommal ékeskedő Sunion alatt haladt el; Piraeus nagy kikötőjében még látta a hajók számára épült védőtetőket és házakat és a bejáratnál Themistokles sírját. Látta ezenkívül Zeus Soter és Athena szent kerületét két bronzszobrával: Zeust a kormánypálczával és Nikével, és Athenát a lándzsával. Volt itt még egy arczképes csoport Arkesilaostól: Leosthenes és fiai; ő volt a lamiai háború hőse és ha a csatában el nem esett volna, a görögök nagyobb sikert értek volna el vezérlete alatt a makedonokkal szemben kifejtett ellenállásukban.

A hosszú stoa a rakpartot szegélyező csarnoksor északi szélén (bár a négyszázak még Eëtoneia erődítésébe belefoglalták volt) Pausanias idejében is a főpiacz volt a kikötő közelében. Meglehetős távolságban innen, a város közepén terült el a híres hippodamosi agora, a melyet a miletosi építész tervezett. A hosszú csarnok mögött voltak Zeus és a Demos szobrai Leocharestől; az utóbbi egyike volt az athéni nép ama személyesítéseinak, a melyeket szobrászok és festők egymással versenyezve ábrázoltak. A kikötő legszembe-tünőbb épülete a knidosi Aphrodite temploma volt, a melyet Konon emeltetett. Ilyenképen az idegen előtt, a ki a Piraeust a tenger felől felkereste, egészen helyesen, először Themistokles emléke idéztetett föl, a ki a Piraeust alapította, az ő sírja ugyanis közvet-

lenül a bejárat előtt feküdt; azután pedig Kononé, a ki knidosi győzelmével ismét helyreállította a kikötőváros virágzását, kinek hálás dedicatiója, a knidosi Aphrodite temploma, jobbfelől állott, ha az ember a kikötőbe vitorlázott.

Mindaddig, a míg Athént a régi világ szellemi központjának ismerték el, a Piraeusnak meg kellett őriznie valamit régi jelentőségéből. De a középkorban teljesen lehanyatlott. Wheler ezt mondja: „Az a város, a mely az előbbi időben itt volt, most egészen romban hever, mindazokkal a csodálatos csarnokokkal és épületekkel együtt, a melyeket Pausanias leír, el van hagyatva. Az egyetlen épület, a mely most is fennáll, valamilyen árúház, a melyben árúkat raknak el, adót és vámot szednek és a hol a vojvoda rendesen elhelyezi az ő ‚velaniá‘-ját, hogy azt a kereskedőknek eladja“. Az egyetlen emlék, mely a classikus időkből fennmaradt, egy görög művész kezére valló óriási oroszlán volt, a melyről a középkorban a Piraeust Porto Leone, vagy Porto Drakónak nevezték. Ezt az oroszlánt Morosini vitte el magával Velenczébe, a hol most az arsenalban áll. Érdekeseek a reá vésett nevek, a melyeknek egyike Harold Hardrada egy piraeusi látogatását örökíti meg; ez ugyanaz az ember, a ki közvetlenül a hastingsi csata előtt az angolországi Harold előtt esett el Stamford Bridge-nél.

A Piraeus újabb felvirágozása attól az időtől számítható, a mikor Athén a független Görögország fővárosa lett. Utczáit szabályozták, tereit kiszélesítették. De a levantei kikötő piszkos üzletei és műhelyei csak szegényesen pótolják a régi kikötővárosnak fényes oszlopcsarnokait. Még egyszer a főkikötője lett az Aegaei tengernek és egyre fontosabb szerepet fog

játszani a kelet és nyugat közötti nagy út fejlődésében. De sok látogatója szemében főérdekessége mégis csak azokban a kis görög halászbárkákban és partjáró-hajókban fekszik, a melyek még most is sokat őriztek meg a régi hajók jellegéből, a melyek nem változtak azóta, hogy Theseus Phaleronból a Minosnak szánt emberi adójával Krétába vitorlázott és Menestheus ötven hajójával tengerre szállt, hogy a Trója felé haladó görög hajóhadhoz csatlakozzék.

XIV/a. JEGYZET.

A Piraeus három kikötője.

Tetemes zavart okoztak a régiek utalásai a Piraeusnak három kikötőjére. Modern tudósok, érthető módon, föltételezték, hogy az utalás mindig ugyanarra a három kikötőre történik. Ez különösen ott okozott zavart, a hol — mint a XIV. fejezet elején idézett helyeken — a későbbi író kétségtelenül elődjére hivatkozik. Ha azonban jobban vizsgáljuk meg a dolgot, kétségtelenné válik, hogy a különböző forrásoknak — Thukydidesnek, Pausaniasnak és az attikai hivatalos okmányoknak — a három kikötőre tett utalásai más-más három kikötőre vonatkoznak.

Thukydides a piraeusi hegyfok három természetes kikötőjéről beszél, a melyek megvoltak, mielőtt Themistokles hozzáfogott tervének megvalósításához. Ezek csak a következők lehetnek: a nagy (piraeusi) kikötő az északnyugati oldalon, és a két kisebb öböl (a munychiai és a phaleroni) a délnyugatin.

Pausanias a szűkebb értelemben vett piraeusi kikötőnek, tehát a nagy északnyugati kikötőnek előnyeit hangsúlyozza, mivelhogy az, a későbbi időben való elrendezése szerint, három kikötőt zárt magába: a Kantharost, a Zeát és az Emporion kereskedelmi kikötőjét.

A hivatalos okmányok a gályáknak való száraz dokkokról szólnak, a melyek a három hajó-arsenalban voltak, t. i. a Munychia, Zea és a Kantharos arsenaljaiban.

Látható, hogy a hármasszám találkozására ezeken a helyeken félrevezető. Valójában öt kikötőről történik említés; ezek a következők: Phaleron, Munychia, Zea, Kantharos és az Emporion, a mely három utóbbi együttvéve a Piraeus nagy

kikötőjét alkotja; az itt idézett három különböző forrásunk pedig, különös céljuknak megfelelőleg, három-három kikötőt emelnek ki, de véletlenül mindig más hármat. Pausanias megvédi magát a félreértés ellen, mikor valamivel későbben megmondja, hogy van Athénnek a Piraeuson kívül még két kikötője: Munychia és Phaleron. A kikötő a Piraeus újabb térképeit, vagy az arról szóló újabb könyveket ismerik, észre fogják venni, hogy én, a legtöbb újabb topographussal ellentétben, nagyjában visszatértem Leake helyrajzi értelmezéséhez mind a falak, mind a kikötők dolgában. A kikötőket illetőleg erre indítottak azok a tények, a melyeket Angelopulos mutatott ki *Περὶ Πειραιῶς καὶ τῶν λιμένων αὐτοῦ* (Athén, 1898) cz. értekezésében. A különböző kikötőkben említett hajócsúsztatók számát következőkép adja:

Munychiában volt	82
Zeában	196
Kantharosban	94
	372

Azután összehasonlítja ezeket azoknak a hajócsúsztatóknak szélességével, a melyeknek maradványai ma is láthatók; ezek szélessége 6·25 m. Fanariban és 6·50 m. Pashalimaniban.¹ Ezekből az adatokból következik, hogy az összes hajócsúsztatók számára kell Munychiában a keskeny végen 512, illetőleg 533 m. minimális parthosszúság a dokkok alsó végében. A minimális parthosszúság a szélesebb oldal számára Zeában 1274 méter volna, alapul véve a 6·50 méteres szélességet. És ezen számításba a közbeeső szükséges rakodópart számára semmi sincs fölvéve. Minthogy pedig Fanariban a felhasználható terület a hajócsúsztatók alsó végében csak 440 méter, hibásnak kell lenni annak a most általában elfogadott következtetésnek, hogy Fanari és Munychia egy és ugyanaz. Pashalimaniban a felhasználható terület, ugyanolyan módon mérve, csak 900 méter tehát Zea és Pashalimani sem lehet ugyanaz. Angelopulos mértékeinek helyességét a legjobb rendelkezésre álló térképeken ellenőriztem; így tehát azokat helyeseknek kell elfogadnunk;

¹ Pashalimani modern neve az I. köt. 67. lapján levő térképünkön Zeának nevezett kikötőnek; Fanarinak hívják pedig most az ott Munychiának nevezett öblöcskét.

tudomásom szerint nem is vonta azokat kétségbe senki. Így tehát nem marad más választás, mint visszatérni Leake véleményéhez, a mely szerint Fanari és Phaleron kikötője egy, szintűgy azonos Pashalimani a régi Munychia kikötővel; Zeát és Kantharost pedig a Piraeus nagy kikötőjébe kell helyeznünk.

Munychia kikötőjének áttétele Fanariból Pashalimaniba nem vonja szükségkép maga után magának Munychiának az áttételét; mert az a hely, a melyet ma rendesen annak vesznek, a kettő között fekszik, úgy hogy a két kikötő közül bármelyik nevezhető el róla. Az okok, a melyeket Munychia azonosításánál Leake említ, hogy t. i. az (a Munychia) a félszigetnek legészélső része, nyomósak. Úgy látszik, hogy Munychia egyik határkövének felfalálása a nagy kikötőnek északkeleti részén elintézi a kérdést.

TARTALOM.

(II. KÖTET.)

VII. FEJEZET.

Oldal

A Parthenon	1
-----------------------	---

VIII. FEJEZET.

Az Erechtheion és a Nike-templom	97
--	----

IX. FEJEZET.

A város az ötödik és negyedik században	127
---	-----

X. FEJEZET.

A Theseion, az Asklepieion és a színház	154
---	-----

XI. FEJEZET.

A Kerameikos	202
------------------------	-----

XII. FEJEZET.

Athén a hellenisztikus és a római korban	230
--	-----

XIII. FEJEZET.

Pausanias Athénben	262
a) Jegyzet: Pausanias útjáról	284
b) Jegyzet: Athén leírása Pausanias I. könyvéből; fordította dr. Geréb József	289

XIV. FEJEZET.

A Piraeus	323
a) Jegyzet: A Piraeus három kikötője	342

KÉPEK JEGYZÉKE.

(A mely kép alatt nincs külön jelzés, azt Gardner szerint közöljük.)

	Oldal
1. A Parthenon északnyugat felől (Fénykép után) . . .	3
2. A keresztény templommá alakított Parthenon alaprajza. Boetticher (Die Akropolis) után	5
3. A Parthenon a török időkben, Stuart rajza szerint (Boetticher után)	6
4. A Parthenon belsején nyug. felé tekintve (Fénykép után)	7
5. A Parthenon alaprajza. Luckenbach (Die Akropolis) után	11
6. A lépcsőzetes alap íveltsége a Parthenon északi oldalán (Fénykép után)	17
7. A Parthenon egyik ledőlt oszlopának feje (Fénykép után)	19
8. Oszlopdub érintkező felülete (Fénykép után) . . .	21
9. A Parthenon egyik sarkának rekonstrukciója: Niemann szerint (Springer—Michaelis, Handb. der Kunstgesch. I.)	25
10. A Parthenon gerendázatának délkeleti sarka, egy metopéval (Fénykép után)	27
11. A déli oldal 28. metopéja: Kentaur és lapitha (Fénykép után)	29
12. A déli oldal 27. metopéja: Kentaur és lapitha (Fénykép után)	32
13. A déli oldal 9. metopéja: Kentaur és lapitha (Fénykép után)	33
14. A déli oldal 30. metopéja (Fénykép után)	35
15. A déli oldal 31. metopéja: Kentaur és lapitha (Fénykép után)	37

16. A Parthenon nyugati oromzata az ú. n. Carrey-féle rajz szerint. Winter (Kunstgeschichte in Bildern I.) után	38
17. A Parthenon keleti oromzata az ú. n. Carrey-féle rajz szerint. Winter id. műve után	39
18. A kercsi váza képe. D'Ooge (The Acropolis) után	41
19. Kekrops és leánya; a nyugati oromzattól (Fénykép után)	47
20. Athena születése a madridi puteal reliefképén	51
21. A keleti oromzat vázlatos rekonstrukciója	52
22. Az ú. n. Horák és Iris a keleti oromzattól (Fénykép után)	55
23. Heverő férfiú a keleti oromzattól (Fénykép után)	60
24. Az ú. n. Iliissos a nyugati oromzattól (Fénykép után)	61
25. Ruhás nők csoportja a keleti oromzattól. Collignon (Hist. de la Sculpture grecque) után	63
26. Az ú. n. Weber—Laborde-féle fej (Fénykép után)	65
27. Ló feje a keleti oromzattól (Fénykép után)	66
28. Bokrosodó ló a nyugati oldal frizéből (Fénykép után)	68
29. Idős férfiak csoportja az északi frizből (Fénykép után)	69
30. Korsóvivő ifjak az északi oldal frizéből (Fénykép után)	70
31. Áldozati állatok részlete az északi oldal frizéből (Fénykép után)	71
32. Hajadonok a keleti frizből (Fénykép után)	72
33. Istenségek és a középcsoport részlete a keleti frizből (Fénykép után)	73
34. Ülő istenek csoportja a keleti oldal frizéből (Fénykép után)	73
35. A középcsoport részlete és istenségek a keleti frizből (Fénykép után)	74
36. Ülő istenek a keleti oldal frizéből (Fénykép után)	75
37. Lovasok az északi oldal frizéből (Fénykép után)	81
38. Kocsi a déli oldal frizéből (Fénykép után)	83
39. A Lenormant-féle szobrocska	87
40. Athena Parthenos rekonstruált képe. Luckenbach (Die Akropolis) után	89

41. Athena Parthenos, a Varvakeion-féle szobrocska szerint (Fénykép után)	91
42. Az ú. n. Strangford-féle paizs (Fénykép után)	93
43. Az Erechtheion délkelet felől (Fénykép után)	98
44. Az Erechtheion alaprajza Stevens szerint. Fowler—Wheeler (Handbook of Greek Archaeology) után	100
45. Az Erechtheion hosszmetzete Jahn—Michaelis (Arx Athenarum) szerint	103
46. Az Erechtheion nyugat felől, Stevens rekonstrukciója szerint. Fowler—Wheeler id. műve után	104
47. Az Erechtheion a török időkben, Stuart rajza szerint. Boetticher (Die Akropolis) után	105
48. Az Erechtheion teljes terve Dörpfeld szerint. (Athen. Mitt. 1904)	107
49. Oszlopfő az északi csarnokból (Fénykép után)	114
50. Oszlopláb az északi csarnokból (Fénykép után)	114
51. Faragott dísz az Erechtheion faláról (Fénykép után)	115
52. Az Erechtheion Karyatida-csarnoka (Fénykép után)	116
53. Athena-Nike templomának rekonstruált képe. Jahn—Michaelis (Arx Athenarum) után	119
54. A Nike-bástya és a Propylaiák a török időkben, Stuart rajza szerint. Boetticher (Die Akropolis) után	120
55. Részlet a Nike-templom déli frizéből: görögök és perzsák harca (Luckenbach id. műve után)	121
56. Részlet a Nike-bástya korlátjáról: bikák tehénnel (Fénykép után)	123
57. Sarukötő Nike a Nike-bástya korlátjáról (Fénykép után)	125
58. Az athéni Stadion modern helyreállításában (Fénykép után)	145
59. Lysikrates choragikus emléke (Fénykép után)	147
60. Thrasyillos choragikus emléke a török időkből való rajz szerint (Boetticher id. műve után)	149
61. Az ú. n. Theseion északnyugat felől, a háttérben az Akropolis (Fénykép után)	155
62. Az ú. n. Theseion délnyugat felől (Fénykép után)	158
63. A Theseion nyugati homlokzata, belső frizével	160
64. Metope a Theseionról: Theseus és Kerkyon	161
65. Metope a Theseionról: Theseus és a bika	162

66. Az Asklepieion kerülete kelet felől (Fénykép után)	172
67. A Dionysos-színház; a háttérben a Museion domb, tetején a Philopappos-émlék (Fénykép után) . . .	179
68. A Dionysos-színház és kerület alaprajza (Winter id. műve után)	183
69. Athéni érem, a színház, a nézőtérre fölötti barlangok és az Akropolis képével	185
70. A színház ülőssorainak elrendezése (Boetticher id. műve után)	187
71. A Dionysos-színház színpadi épületének alapfalai (1), 2. Dörpfeld, 3. Puchstein restructiója	190
72. A Dionysos-színház eredeti színpadi épülete, Dörpfeld (Das griechische Theater) restructiója szerint	195
73. Reliefek a Dionysos-színházból: tánczó leányok (Fénykép után)	199
74. A későbbi színpad homlokfalának frize (Fénykép után)	201
75. Az athéni temető egyik része (Fénykép után)	204
76. Családi csoport sír az athéni temetőben. Brueckner (Der Friedhof am Eridanos) után	207
77. Hegesónak, Proxenos leányának síremléke (Fénykép után)	211
78. Síremlék: fiatal ember macskájával (Fénykép után)	213
79. Dexileos síremléke (Fénykép után)	216
80. Korallionnak, Agathon feleségének síremléke (Fénykép után)	217
81. Fiatalember síremléke (Fénykép után)	219
82. Katona síremléke	221
83. Heros-lakoma ábrázolása sírkövön	223
84. Lekythos-kép: látogatás a sírnál. Benndorf (Vasenbilder) után	227
85. Az Attalos-stoa maradványai (Fénykép után)	237
86. Az Olympieion délkelet felől; a háttérben az Akropolis (Fénykép után)	238
87. A szelek tornya (Fénykép után)	241
88. A római piac kapuzata (Fénykép után)	247
89. Philopappos emléke (Fénykép után)	249
90. Hadriánus könyvtárának alaprajza, Dörpfeld szerint	251
91. Hadrianus könyvtárának nyugati fala (Fénykép után)	252

92. Herodes Attikos Odeionja kívülről, délnyugat felől (Fénykép után)	253
93. Herodes Attikos Odeionjának belseje (Fénykép után)	255
94. Munychia (Pashalimani) kikötője (Fénykép után) . .	325
95. A Piraeus kikötője, a Munychia dombról tekintve, a háttér hegyei Salamis szigetét jelzik (Fénykép után)	326
96. A munychiai hajóházak alaprajza, Dörpfeld szerint	332

MELLÉKLETEK :

Az Akropolis tervrajza.

Athén helyrajza.

Az I. kötet 75. képének aláírásában Pergamonban helyett:
Pergamonból olvasandó.

Az I. kötet 264. lapján Euthydikestől helyett: Enthydikos
fogadalmi ajándéka olvasandó.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

Az álló számok (pl. 41) az I., a dült számok (41) a II. kötet lapszámára utalnak.

A

acharnai kapu 63.
 Aegina 16, 131, 192, 328.
 Agatharchos 151.
 Agathon és Sosikrates sírem-
 léke 205.
 Aglauros 48, barlangja 44, 133,
 kerülete 44, 276, szentélye
 97, 300.
 agora 122, 124, 126, 133, 129,
 133, 234, 245, 265, 274,
 286.
 Agorakritos 141.
 agoranomion 252.
 Agrai 120, 136, 273, 279, 303.
 Agrippeion 247.
 Agrippa szobra 247.
 agyagipar 150.
 Ajax és Cassandra 134.
 Aigalos 8.
 Aigeis 40.
 Aigeus 141.
 Aischines 65.
 Aischylos 98, 100, 134, 181,
 szobra 201.
 Akademia 60, 63, 121, 256,
 282, 321.

Akrokorinthus 6.

Akropolis 6, 12, 24, 41, 71,
 87, 107, 125, 133, 137, 177,
 198, 238, 258, 71, 127, 171,
 259, 281, 306. Athena-temp-
 lom 74, 84, 101, 206, Athena-
 oltár 82, Athena-Nike-temp-
 lom 214, 232, 306, Attalos
 fogadalmi ajándéka 234, 311,
 bronzok 174, Erechtheion 97,
 312, följárat 128, 150, 285,
 Hekatompedon 77, 79. kera-
 mika 167, kifosztása 205,
 lépcsők 97, mykenei palota
 77, — maradványok 72, női
 szobrok 186, ostroma 99,
 ősi szentélyek 138, perzsák
 útja 97, Parthenon 216, 1,
 310, Propylaia 51, 240, 306,
 régi oromcsoportok 80, 84,
 185, — templomok 80, 138,
 177, Róma és Augustus-temp-
 lom 246, szobrászati mű-
 vek 179, 239, várjellege 42,
 védőkigyója 112, védőművei
 119.
 akropolisi ásatások 174.
 Akropolis-közet 29.

- Akte 30.
 aktei kő 30.
 Alexandria 231.
 Alkamenes 31, 249, 250, 142,
 182, 202, 265, 272, 278, 280.
 Alkibiades 241, 151, 267.
 Alkippe 98.
 Alkmaionidák 42, 95, 186.
 állatszobrok 223.
 alsó város 88.
 Amphikrates 242.
 Amphiktyon 268.
 amphorák 168.
 Amynos 115, 136.
 Anaideia 281.
 Anakeion 97, 138.
 Anakreon 251, 311.
 Andokides 65.
 Andronikos Kyrrhosból 242.
 Annuntiatio ünnepe 176.
 Antenor 134, 200, 272.
 Anthesteria 114, 122.
 Antiochia 231.
 Antiochos Epiphanes 236.
 Antiope emléke 265.
 Antoninus Pius 29.
 Aphrodite 243, 76, 302, a ker-
 tekben 142, templom 278,
 302, Pandemos 141, 280, 306,
 Urania 141, 274, 297.
 apobates 68.
 Apollon 90, 92, 51, 74, 270, 293,
 barlangja 90, 142, cultusa
 95, Delphinios 278, 302, — és
 Kreusa 93, Parnopios 251,
 Patroos 95, 270, 293, Pythios
 95, 278, 302, szentélye 315.
 archaismus 62.
 Archermos 184, 193.
 archonok 72.
 Areiopagos 12, 26, 98, 133,
 132, 281, 316.
 Ares 98, 73, szentélye 295,
 temploma 99, 272.
 Argos 6, 129.
 Ariobarzanes 244.
 Aristeides 135.
 Aristion 197.
 Aristokles 197.
 Aristophanes 40, 93, 104, 152,
 174, 184.
 Aristoteles 144, 224, 279.
 arrephorosok 313.
 arsenal 337.
 Artemis 74, 131, Agrotera 131,
 279, 303, Brauronia 51, 81,
 223, 245, 308, kerülete 317,
 — Munychia temploma 329.
 Asklepiadák 177.
 Asklepieion 24, 98, 171, 280.
 Asklepios 115, 136, 143, szen-
 télye 305, tisztelete 98, 171.
 Athén: alsó város 130, 129,
 éghajlata 2, 12, élelmezése
 4, falai 35, 41, 46, 56, 128,
 fekvése 2, 6, 87, források 19,
 földművelés 4, főváros 88,
 133, házak 135, 150, kapuk
 60, kereskedelem 16, kerü-
 letek 88, kutak 26, lakossága
 232, legnépesebb negyede
 115, utak 106, 135, védelme
 6, vízvezetékek 26, 28.
 Athena 50, 73, 80, 185, 248,
 252, 256, 45, 51, 72, 121,
 Archegetis 246, Areia oltára
 99, 316, cultusa 111, Ergane
 310, Hephaistia 256, Hygieia

244, 267, 308, Lemnia 256,
 315, Nike 214, 232, 118,
 Parthenos 90, 258, 1, 13, 86,
 233, Soteira 329, — és He-
 rakles 143. — és Poseidon
 249, 41, 102, 110, fogata 65,
 oltára 82, 282, szobrai 205,
 210, 254, 142, 309, 312, 314,
 születése 50, templomai 29,
 73, 85, 177, 214, 232, 235,
 106, 101, 110, 118.
 athéni lovagok 67.
 athleta-szobrászat 200.
 Attalidák 234.
 Attalos 274, fogadalmi aján-
 déka 234.
 Attalos-stoa 56, 234, 237, 257,
 275.
 Attika 14, 71, 88.
 attikai építészet 176, művészet
 148, 188, szobrászat 183,
 vázák 51.
 Augustus 246.
 Axiochos 21.

B

Bakchylides 138.
 Barathron 61.
 barlang 305.
 Bates W. N. 158.
 bazilika 132.
 bema 101, 104.
 Beulé-féle kapu 150.
 Boiotia 131.
 Boreas 242, 303.
 borjúvivő szobra 33, 182.
 borsajtó 109, 123.
 Brilessos 33.
 bronz-Athena 255.

bronzművek 173, 198.
 bronz tehén 254.
 Brunn 197, 55.
 Brygos 132.
 Buleuterion 125, 133, 137.
 Butadai 112, arczképei 105.
 Butes 112, oltára 108.
 Buzyges és Butes 46.

C

Caesar 245.
 Calenus 55.
 Carrey rajzok 6, 39.
 Cellini Benvenuto 93.
 Chalkis 16.
 Charisok 242, 307.
 Charon 222, 227.
 Chios 184.
 Choiseul Gouffier 9.
 choragikus emlékek 144.
 Cicero 210.
 Cossutius 237, 241.
 családok sírhelyei 205.
 csataképek 112.
 csodálatos gyógyítások 176.
 csoportsírok 205, 207.
 csusztatók 331, 343.
 Curtius 18, 102, 125, 138, 170,
 286.

D

Daidalos 109.
 Daphni 8.
 Datis és Artaphernes 134.
 Deianeira 160.
 Deigma 330.
 Dekeleia 9.
 Delos 95.
 delosi Apollon 95.

- Delphi 148.
 Demeter 76, 131, Chloe 280, 306, kerülete 273, templomai 120, 136, 291, 296.
 Demetrios, Phaleronból 210, 232.
 Demetrios Poliorketes 55, 233.
 Szent Demetrius Lombardaris temploma 61.
 Demokratia 292.
 Demos 270, 292.
 demosok 88, 136.
 Deukalion 117, 118, 278.
 Dexileossiremléke 205, 208, 224.
 Dieitrephe 243, 307.
 Diochares kapuja 25, 62.
 Diogeneion 234.
 Diogenes 133.
 Diogenes lámpája 148.
 diomeiai kapu 62.
 Dion Chrysostomos 64.
 Dionysiák: 89, 113, 122, 123, 137, 144, 140, 201.
 Dionysion 110, 123, 142.
 Dionysos 72, 75, 142, 148, 296, Eleutherios 121, 178, 318, Melpomenos 267, 291, kalandja 146, kerülete 109, 136, 144, 178, 280, szentély 304, születése 200, templomai 31, 121, 139, 182, 196, 282, 304.
 Dionysos színháza 30, 122, 178, 277, orchestra 184, 189, nézőtér 185, ülések 187, színpadi épület 190, a játék helye 192, szobrászati dísz 199.
 Dioskurosok temploma 97, 134, 138, 276, 300.
 Dipolia 250.
 Dipylon 46, 58.
 Dipylon-kapu 46, 55, 58, 149, 130, 265.
 Dipylon-stilus 153.
 Dipylon-vázák 150, 204.
 Dodwell 25.
 dór építés 177, 15, 157.
 Dörpfeld 18, 22, 26, 77, 106, 138, 13, 107, 150, 169, 192, 196, 286, 332.
 Drakon 157.
 drámai előadások 122, 124.
 drámaírók szobrai 304.
 Dromos 130.

E

- Echetlos 134.
 Echidna 80, 84.
 Eëtoneia 339.
 Eileithyia 51.
 Eirene és Plutos 271.
 ekklesia 102, 200.
 Eleos oltára 298.
 Eleusinion 108, 116, 142, 273.
 Eleusis 8, 132, 232.
 eleusisi kö 34, 118.
 Elgin lord 9, 214, 98, 119; marbles 60.
 Emporion 342.
 Endoios 252.
 Enneakrunos 19, 22, 28, 106, 137, 144, 273, 286, 296.
 Enyo szobra 272.
 Eos 54, 133.
 ephebosok 234.
 Epidauros 84, 143, 171, 186.
 epidaurosi gyógyítások 175.
 Epikuros 254.
 Epimenides 95, 273.

eponymosok szobrai 271, 293.
 Erechtheion 33, 75, 80, 210,
 231, 252, 41, 85, 97, 260,
 története 98, helyreállítása
 99, alaprajza 99, 110, Karya-
 tida-csarnok 106, 114, teljes
 terve 107, elnevezése 110,
 rendszere 112, oszlopok 113,
 aítai 116, frize 117, sósfor-
 rás 24.
 Erechtheus 73, 46, 110, 312,
 háza 74, 111, palotája 252,
 sirja 94, szentélye 101.
 Erichthonios 94, 166.
 Eridanos 12, 17, 18, 59.
 Erinyszek kerülete 281.
 Eros 76, 188, 321.
 erödítési művek 36.
 Eröszak köve, az, 100.
 Errephorosok lakóháza 252.
 Eteobutadai 112.
 Etruria 167.
 Euagoras 292.
 Eubulides 267, 291.
 Eukleia temploma 131, 274, 297.
 Eumenes 235.
 Eumenes-stoa 98, 190, 235.
 Eumenides 100.
 Eumenisek szentélye 100.
 Euphranor 270.
 Euphronios 132, 166, 138.
 Euripides 96, 141, 184, 201,
 sirja 206.
 Euthyphron 132.

F

falak 45, 128, 257, 315, hossza
 66.
 faló 309.

Fanari 343.
 fekete alakos vázák 158, 160.
 Fergusson 13.
 festés 180.
 fogadalmi ajándékok 177.
 forrás 98, 172, 305.
 fölíratos táblák 256.
 François-váza 161.
 frank uralom 56.
 Frazer 22, 169, 286.
 frízek 194, 67, 80, 117, 123,
 124, 146, 164, 199.
 Furtwängler 77, 209, 244, 256,
 46, 54, 75, 109.
 Fülöp király 55.

G

Ge Olympia 117, Kurotrophos
 306, szentély 278.
 geometriai vázák 150, 153.
 gigantomachia 80, 84.
 Gorgias 53.
 Gorgo 169, 305.
 görög Archaeologiai Társaság
 58.
 gyászoló alakok 219.
 gymnasium, Hadrianusé 252,
 Hermesé 267, 291, Ptolemaiosé
 275, 299.

H

Habron 55.
 Hades 222, 226.
 Hadrianus 29, 55, 117, 198,
 241, 271, kapuja 62, 250,
 könyvtár 251, 257, gymna-
 sium 252, városa 62, 250,
 szobrok 277, 301.

- hajó, szent 282.
 hajóhad 337.
 hajóházak 332.
 Halirrhotos 98.
 halottak vázája 171.
 halotti lakoma 222.
 Hansen 214.
 Harma 95, 140.
 Harmodios és Aristogeiton 41,
 127, 133, 202; szobrai 134,
 272, 295.
 Harpokration 64.
 Hegeso emléke 211.
 Hegias 200.
 Hekate 142.
 Hekatompodon 76, 110, orom-
 zatai 79.
 Hekatompedos Naos 95.
 Hephaistos 51, 52, 74, 75, 142,
 169, templom 274, 297.
 Hera 256, 73, 142, templom
 265.
 Heraion 129.
 Herakles 179, 134, munkái 84,
 160, 169, temploma 170.
 hermák 269.
 Hermes 74, 109, Agoraios 275,
 297, Propylaios 241, 307,
 gymnasium 267, 291.
 Hermolykos 246.
 Herodes Attikos 30, 33, 98,
 253, 282.
 Herodotos 44, 99, 192.
 heroikus tárgyú szoborművek
 248.
 heros-eponymosok 137.
 Herse 48.
 Hestia 74, 76, 136.
 Hieron 132.
 Hipparchos 41.
 Hippias 41.
 Hippodamos 329.
 Hippokrates 177.
 Hippolytos sírja 305.
 hivatalos okmányok 256.
 Homeros 74.
 homerosi hymnus 50.
 homokkö 29.
 Horák 55.
 horologion 242.
 hosszú falak 42, 52, 54, 212,
 129, harmadik hosszú fal
 64, 65, középső 64.
 hosszú sziklák 90.
 Hybris 281.
 Hydra 179.
 hydriák 168, 70.
 Hymettos 8, 58, 89.
 hymettosi márvány 32.
 hypaethralis-templom 13, 238.

I

- Iakchos temploma 266.
 Iaso és Panakeia 177.
 Iktinos 54, 214.
 Ilissos 12, 17, 18, 20, 63,
 120, 136, 139, 252, 279, 47,
 303.
 Ilissos-menti templom 130.
 Iobakcheia 114.
 Iobakchoi 109.
 Ion 94.
 ión rendszer 177, 97, 112, 121,
 131, 246.
 ión városok 178.
 Iris 55.
 itoniai kapu 62.

J

Juppiter-Capitolinus temploma
238.
Justinianus 55.

K

Kalamis 243, 270.
Kallias 243.
Kallikrates 54, 214, 131.
Kallimachos 134, 312.
Kallimachos lámpája 109.
Kallirrhoe 19, 20, 28, 63, 120,
137, 139, 173, 47.
Kalos sirja 305.
Kantharos 332, 342.
Kará-kő 26, 30, 76, 121.
Karyatidák 99, 101.
Karyatida-csarnok 106.
Kassandros 232.
Kavvadiasz 91, 94.
Kekropion 106.
Kekrops 46.
keleti stílusú vázák 155.
kentauromachia 28.
Kephalos 54, 133.
Kephisodotos 329.
Kephisos 6, 17, 132, folyóisten
61.
Kerameikos 41, 59, 89, 132,
149, 203, 267, 291.
Kerameikos-piacz 292.
keramika 163.
kercsi vázákép 42.
kertesházak 152.
kerületek 88.
kézfogás 216.
kikötők 324, 331.
Kíméletlenség köve 100.

Kimón 48, 49, 53, 209, 212,
127, 129, 131, 138, 206, 330,
várfala 30, 50.
királyi csarnok 132, 292.
Kis-Ázsia 155, szobrásziskolái
184.
Kleisthenes 42, 104, 133, 206.
Kleoitás 250.
Kleomenes 76.
Kleon 105.
Klepsydra 24, 56, 90, 92, 281.
Knidosiak kincsesháza Delphi-
ben 97.
kocsik 68.
Kodros 75, 303.
Koilé 62, 90.
Kollytos demos 89.
Kolonos 63, Agoraios 269, Hip-
pios 282, 322.
Konon 55, 66, 206, 269, 292,
310.
korák 187.
Korinthos 16, 155.
korinthusi rendszer 145, 238,
vázák 158.
Kos 177.
Kosmetai 234.
körmenetek 126.
közkút 135.
Kratinos 140.
Kresilas 244, 258.
Kreusa 91.
Kritios és Nesiotes 134, 200,
246, 272.
Kronos és Rhea temploma 118,
278.
kútház 115.
Kydathenaion demos 90.
kyklopsok 36.

- kylixek 168.
 Kylon 41, 76, 157, 255, 315.
 Kyloneion 101.
 Kynaigeiros 134.
 Kynosarges 278, 302.
 Lykios 240, 246.
 Lykurgos 31, 143, 144, 151, 181, 196, 232, sirja 206.
 Lysandros 54.
 Lysikrates emléke 128, 145, 279.

L

- Lachares 233.
 Lakedaimonios 240.
 lapithák és kentaurok 164.
 látogatás a sírnál 226.
 Leaina 242, 224.
 Leake 22, 44, 53, 64, 286, 336,
 lekythos 171, 209, 220, képek
 225, vázák 163.
 leltárak 251.
 Lenormant-szobrocska 88.
 Lenaia 110, 134.
 Lenaion 110, 122, 123, 144.
 Leochares 270, 310, 339.
 Leokorion 42.
 Leontis 40.
 Lepsius 31.
 Limnai 113, 143.
 Lips 242.
 Livius 55, 65, 119, 237.
 Loeschcke 22.
 logeion 197.
 Lolling 169.
 lószobor 224.
 lovasok 194.
 lovas szobrok 240, 306.
 Lukianos 202, 243, 256.
 Lusieri 9.
 lutrophoros 172, 208.
 Lykabetos 12, 28, 63, 89, 131.
 Lykeion 25, 144, 256, 297, 302.

M

- Makrai 90, 94.
 Marathon 8, 122, 131, 206.
 Mardonios töre 109.
 Marquis de Nointel 6.
 Marsyas 248, 309.
 Mardonios kardja 313.
 márvány 31, 178, 184, 230.
 márványreliefek 196.
 Masistios mellvértje 109, 313.
 Mausoleion 147.
 Medusa 305.
 Melite demos 89.
 melitei kapu 61.
 Menandros 201, sirja 206.
 Menidi 174.
 metopék 27, 79, 84, 160.
 Metroon 141, 270, 293.
 Middleton 31.
 Mikon 134, 137, 276.
 Miletos 16.
 Miltiades 135, 134, 202, 206.
 Mnesikles 222.
 Moirák 52, 56.
 modellek 84.
 Morosini 8, 64, 65, 118.
 Munychia 54, 131, 290, 331, 336, 342.
 Museion 12, 55.
 Muzsák oltára 303.
 Müller Otfried 164.
 Mykene 36, 174.

mykénei cserépedények 72, kor
71, sirok 116, vázák 150.
Myron 246, 248, 254, 308.
mysteriumok 120, 136, 273.

N

Nagy Sándor 231.
Nap és Hold fogatai 66.
Naxos 32.
néma kikötő 325.
népgyűlések helye 102, 200.
Nereidák 125.
Nero 199.
Nike 94.
Nike temploma 54, 178, 118,
131, 259, szoborművei 121,
kora 122, bátyájának frize
123.
Nike-szobrok 193, 124.
Niketas 211.
Nikias emléke 148.
Nilsson 102.
Nisos síremléke 302.
Notos 242.
női szobrok 32, 186.
nőstény oroszlán 242, 307.
Nymphák dombja 60.

O

Odeion 30, 56, 140, 150, 253,
295, Perikles-féle 244, 273,
280.
Odysseus 73,
Oidipus sirja 281, 316.
Oinoe 9.
Olympia 148, 174, 58, 169,
oromzatok 63.

Olympieion 63, 116, 131, 136,
138, 237, 277, 301.
Ó-Phaleron 53.
orchestra 122, 134, 184.
Oreithyia 279, 303.
Orestes 99.
orientalizáló stílus 155.
oromzat-csoportok 79, 84, 179,
249, 38, 166.
oszlopok szerkesztése 18.
ösi telepedések 87.

P

Szt. Pál látogatása 254.
Pan 94, barlangja 94, oltára 91.
Panainos 134.
Panakeia 175.
Panathenaia 82, 121, 133, 169,
67, 111, 140, 265, 282, 317,
-i vázák 169.
Pandroseion 104, 111.
Pandrosos 48, temploma 313.
Panops forrása 25.
Parnes 8.
Paros 32.
Parthenion 91.
Parthenon 30, 118, 177, 210, 216,
222, 234, 251, 1, 85, 96, 110,
122, 163, 238, 259, alaprajza
11, frize 194, 67, 124, görbék
16, helyreállítása 260, isten-
képe 86, keresztény templom
2, leltárak 251, 95, metopék
27, 79, 84, oszlopok 18, pusztulása 8, szobordisze 26, 59.
Pashalimani 343.
Pausanias 18, 21, 22, 28, 55,
60, 120, 131, 251, 255, 39,

- 59, 88, 102, 112, 131, 138,
170, 202, 235, 284, útja 262.
- Pegasos 121.
- Peiraieus l. Piraeus.
- Peisianax 134.
- Peisistratos 19, 27, 41, 78, 95,
106, 117, 121, 134, 135, 183,
185, 205, 178, 237.
- Peisthetairos 207.
- Pelargikon 38, 40, 136.
- Pelasgikon 38, 56,
- pelasgok 37.
- Penrose 117, 178, 15.
- pentelei (pentelikoni) márvány
33.
- Pentelikon 8, 32, 58, 132.
- peplos 111.
- Pergamon 231.
- Perikles 48, 53, 65, 212, 224,
245, 86, 94, 118, 127, 140,
311, 335, képmása 258, 93,
sírja 206.
- Perseus 160, 246, 308.
- perzsák pusztítása 82, 136,
útja 97.
- Phaidros 141, 279.
- Phaleron 17, 24, 46, 290, 326,
332, 342.
- phaleroni fal 53, 62, öböl 324.
- phaleroni stílus 155.
- Pheidias 213, 221, 224, 249,
250, 255, 256, 83, 86, 90, 93,
94, 111, 124, 140, 141, 142,
270, 274.
- Phidippides 91.
- Philochoros 109.
- Philon 144.
- Philopappos emléke 248.
- phoeníciai befolyás 89.
- Phormio sírja 206.
- Phormion 246.
- Phyle 55, 60.
- piacz 124, 268, 298.
- Piraeus 16, 47, 52, 55, 131,
129, 265, 289, 323, 332, 342,
falai 54.
- piraeusi kapu 60.
- piraeusi mészke 30, 79, 186,
236.
- piraeusi út 60.
- piros alakos vázák 158, 163,
164.
- Platon 12, 21, 25, 64, 132, 141,
151, 186, 207, sírja 282, 321.
- Plinius 184, 88.
- Plutarchos 104, 1.
- Plutos 174.
- Plynteria 111.
- Pnyx 12, 26, 71, 87, 101, 135,
forrás 145.
- Polemon 240.
- Poliás temploma 312.
- polis 137.
- polychromia 188.
- Polygnotos 240, 122, 129, 134,
137, 275.
- Polykleitos 172, 186.
- Polykrates 27, 135.
- poros 30.
- poros-szobrászat 180.
- Porto Leone 340.
- Porto Drako 340.
- Poseidon 41, 45, 46, 75, 108,
111, 312, oltára 108, sósforrása
74.
- Praxiteles 148, 212, 266, 280,
303.
- Prokne és Itys 250.

Prometheus-oltár 282, 321.
 Pronapos 240.
 Propylaia 24, 30, 33, 34, 51,
 56, 210, 222, 224, 245, 252,
 258, 107, 119, 121, régi 51.
 proskenion 193.
 Protagoras 151.
 prothesis-vázák 172.
 Prytaneion 74, 125, 133, 135,
 300.
 Ptolemaios Philadelphos 234,
 271.
 Ptolemaios-gymnasium 275,
 299.
 Puchstein Otto 192, 195.
 Pulytion háza 267, 291.
 Pyrrhos 245.
 Pythion 119, 131, 137, 138,
 142, 278, 282.

R

regi szentélyek 90.
 Regilla 253.
 reliefek 175, 86.
 Rhodos 155.
 Robert 44.
 Ross 214, 119, 127, 258.
 Ruskin 82.

S

Salamis 131.
 salamisi csata 43.
 satyros 148, 303.
 Sauer 40, 52.
 Schaubert 214.
 Seleukos 298.
 Semnai 100, 316.
 Serapis szentélye 277, 300.

sidoni sarkophagosok 97.
 sirkövek 46, 59, 197, 209, 212,
 221.
 sir-lekythosok 168.
 sirok 207, 208, 318.
 siron túli élet 221, 228.
 sirreliefek 209, 212.
 Skeuotheke 337.
 Skiron 133.
 Skopas 220.
 Skyros 137.
 Sokrates 21, 53, 242, 132, 151,
 254, sirja 206.
 Solon 104, 206, 210, 298.
 Sophokles 184, 201.
 sós forrás 112.
 Sosandra 243.
 Spata 174.
 Spon és Wheler 6.
 stadion 34, 121, 143, 144, 303.
 stelék 256, 208.
 stoa 254, stoa Basileios 132,
 256, 269, 274, Eleutherios
 133, Poikile 134, 233, 275,
 297.
 Strabon 18, 25, 140.
 Strangford-pajzs 89, 94.
 Strongylion 246.
 Stuart 98, 130, 148, 160.
 Stuart és Revett 8.
 Sulla 55, 140, 238, 243.
 Sunion 211.
 Synoikia 71, 88.
 Száanalom oltára 275.
 szelek tornya 242, 283.
 szent út 59, 205.
 szent hajó 282.
 szigetek szobrásziskolái 184.
 sziget-márvány 32.

szigony nyoma 102, 112, 312.
 sziklába vágott mélyedések 71.
 sziklaváros 72.
 színezés 188.
 színház 178, 304.
 színpad 184, 190, 197.

T

tanácsház 137, 270, 293.
 Tarantinos 21.
 tarka csarnok 298.
 temetés 204, 210.
 temetési menetek 152.
 temetési pompa 210.
 temető 149, 203.
 templom-világítás 13.
 „tenger“ 103, 312.
 Tenos 176.
 thalatta 103, 174.
 Theagenes 27, 135.
 Themis-templom 280, 305.
 Themistokles 46, 48, 50, 58,
 105, 209, 129, 201, 206, 257,
 327, 339, fala 62.
 Theodoros 184.
 Theophrastos 95.
 Theseion 80, 122, 128, 132, 137,
 154, története 157, szobor-
 disze 159, rendeltetése 167;
 269, 274, 283.
 Theseus 71, 75, 88, 89, 126,
 133, 254, 61, 133, 161, 250,
 292, 300, 309, temploma 299,
 látogatása Amphitriténél 138.
 Tholos 125, 136, 172, 293.
 Thrasybulos 55, 206, 336.
 Thrasyillos emléke 148, 280.
 Thukydides 6, 19, 21, 28, 41,

45, 52, 65, 87, 110, 122, 137,
 192, 258, 128, 206.
 Thyechoos oltára 108.
 Timon tornya 282.
 Timotheos 84.
 Tiryns 36.
 Tolmides 254.
 török uralom 56.
 történeti festmények 135, 137,
 138.
 Triptolemos 131, 296.
 tripus 146.
 Tripus-utcza 147, 279, 303.
 tiremis 332.
 Triton 84, 179, 180.
 trójai fa-ló 246.
 tufa 30.
 tumulus 205.
 Turkovuni 12.
 Typhon 80, 84, 180.

U

új-attikai domborművek 125.
 ülések 187.

V

Valerianus 55.
 városfal 60.
 városi demosok 88.
 Varvakeion-szobrocska 88.
 vásárcsarnok 245.
 vázák 132, 150, 158, 166,
 168, 208, 225.
 vázafőliratok 161.
 vetélkedő cultusok 112.
 Vitruvius 25, 58, 13, 200, 237,
 243.
 vízvezeték 26, 106, 136.

W

Wachsmuth 286.

Waldstein 56.

Weber-Laborde-fej 64.

Wheler 22, 120, 214, 6, 65,
118, 340.

X

Xanthippos 251.

Xenophon 65, 236, 240, 151,
fiai 248.

Xerxes 127, 136, 205, 231,
sátra 140, 304.

Z

Zea 332, 337, 342.

Zenon 135, 233.

Zephyros 242.

Zeus 80, 180, 51, 73, 74, 121,
277, 310, Astrapaíos 95,
Eleutherios 270, 292, Her-
keios 74, 252, 109, 111,
Hypatos 312, Hypsistos 102,
104, olympiai 87, Polieus
250, Soter 133, 329, temploma
137.

Az Athén helyrajzában levő számok magyarázata.
V. ö. XIII/b jegyzetet.

1. Pompeion.

2. Demeter-templom.

3. Csarnokok.

4. Istenek szentélye.

5. Hermes-gymnasium.

6. Pulytion háza.

7. Eubulides fogadalma.

8. Ház terracotta-szobrokkal.

9. Stoa Basileios.

10. Konon és Euagoras szobrai.

11. Zeus Eleutherios.

12. Stoa Euphranor-képekkel.

13. Apollon Patroos temploma.

14. Apollon-szobrok.

15. Metroon.

16. Buleuterion.

17. Tholos.

18. Eponymosok szobrai.

19. Szobrok (egyik: Demosthenes).

20. Ares-templom.

21. Szobrok (köztük: Pindarosé).

22. Harmodios és Aristogeiton.

23. Odeion.

24. Egyiptomi királyok szobrai.

25. Pyrrhos szobra.

26. Enneakrunos.

27. Demeter és Triptolemos templomai.

28. Epimenides szobra.

29. Eukleia temploma.

30. Hephaistos temploma.

31. Aphrodite Urania temploma.

32. Hermes Agoraios.

33. Diadalkapu.

34. Stoa Poikile.

35. Szobrok (köztük: Soloné).

36. Seleukos.

37. Eleos oltára.

38. Ptolemaios-gymnasium.

39. Theseus temploma.

40. Dioskurosok szentélye.

41. Aglauros kerülete.

42. Perzsák följárója.

43. Prytaneion.

44. Serapis-szentély.
45. Theseus és Peirithoos szövetező helye.

46. Eileithyia temploma.

47. Hadrianus-szobrok.

48. Zeus Olympios kerülete.

49. Pythion.

50. Apollon Delphinios szentélye.

51. Kertek.

52. Aphrodite-templom.

53. Aphrodite-szobor.

54. Kynosarges.

55. Lykeion.

56. Nisos emléke.

57. Ilisos.

58. Boreas-Oreithyia.

59. Ilisosi mûzsák oltára.

60. Kodros elesének helye.

61. Agrai.

62. Artemis Agrotera temploma.

63. Stadion.

64. Tripusok utcája.

65. Tripus-utcai emlékek.

66. Dionyszos-templom.

67. Dionyszos-szentély.

68. Perikles-féle Odeion.

69. Gorgoneion.

70. Barlang; Thrasyillos emléke.

71. Kalos sirja.

72. Asklepios szentélye.

73. Forrás.

74. Themis temploma.

75. Hippolytos sirja.

76. Aphrodite Pandemos temploma.

77. Ge Kurotrophos.

78. Demeter Chloe szentélye.

79. Klepsydra.

80. Apollon barlangja.

81. Pan barlangja.

82. Areiopagos.

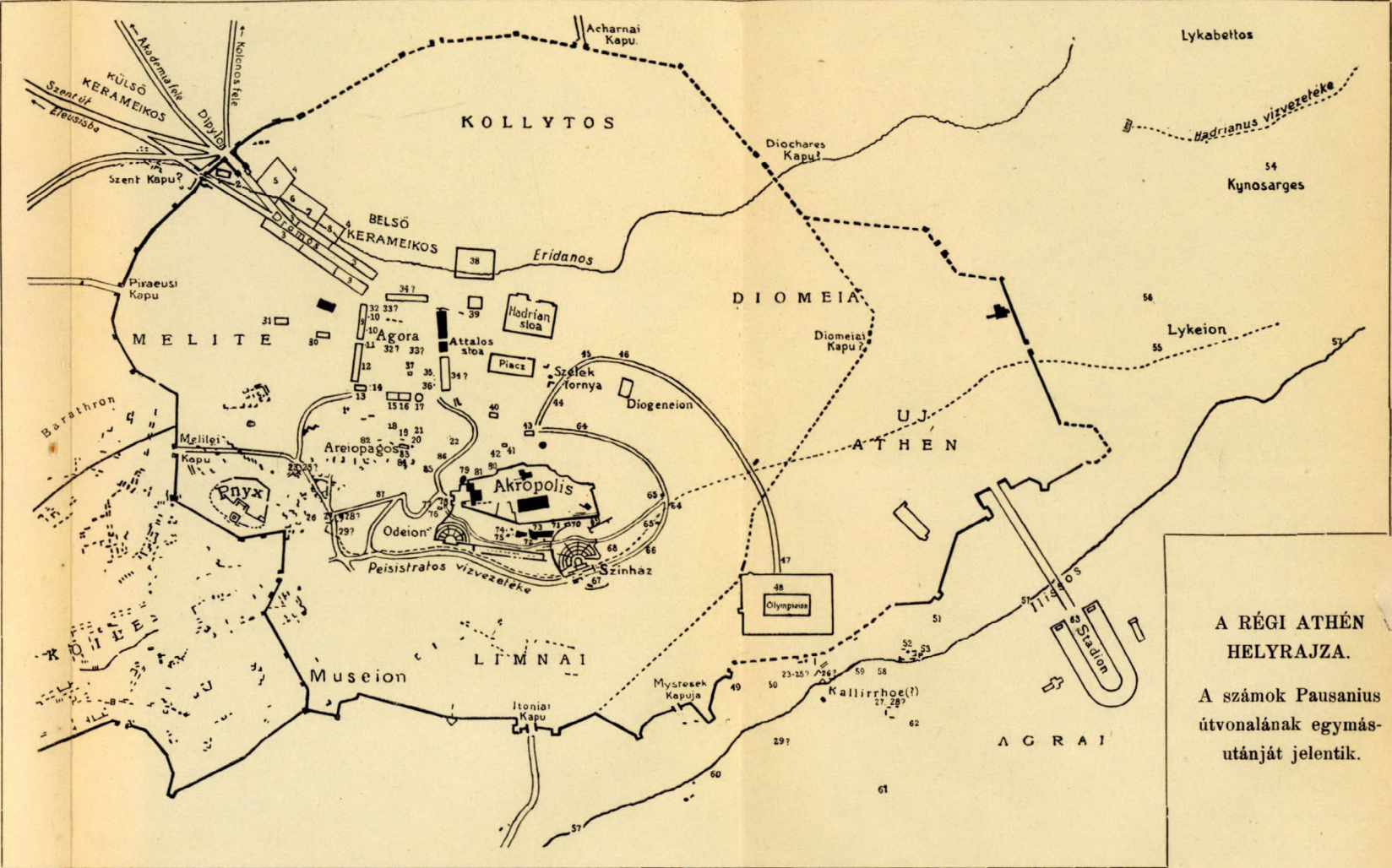
83. Athena Areia-oltár.

84. Hybris és Anaideia kövei.

85. Semnai-szentély.

86. Oidipus sírmléke.

87. Panathénai hajó.

1888. ÉVI
KÖNYVTÁR

1. kötet
2. kötet
3. kötet